

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

**ПЕТРЕНКО ГЕННАДІЙ СЕРГІЙОВИЧ**

УДК 141.7:336.74

**ФЕНОМЕН ГРОШЕЙ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ:  
СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня  
кандидата філософських наук

Науковий керівник:  
**Савельєв Володимир Леонідович**  
доктор історичних наук, професор

Київ – 2014

ВСТУП.....	4-10
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА	
РЕКОНСТРУКЦІЯ КОНЦЕПТУ «ГРОШОВОГО ЛАДУ».....	11-68
1.1. Сучасність у вимірах фінансово-монетарних смислів соціального буття.....	11-31
1.2. Гроші як проблема соціофілософських досліджень .....	31-51
1.3. «Філософія грошей» в системах методологічних рефлексій .....	51-66
<i>Висновки до першого розділу.....</i>	<i>67-68</i>
РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМА «ГРОШЕЙ» В СМИСЛОВИХ	
КОДАХ ПОСТСУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ.....	69-128
2.1. Соціальна сутність грошей: еквівалент, ідеал, інструмент.....	69-89
2.2. Знаковий характер грошей в контексті семіозису.....	90-107
2.3. Гроші як символ фінансово-інформаційного універсуму.....	108-126
<i>Висновки до другого розділу.....</i>	<i>127-128</i>
РОЗДІЛ III. ЕТОС ГРОШЕЙ В ЦІННІСНИХ САМОВИЗНАЧЕННЯХ	
ІНДИВІДА ТА ПЕРСПЕКТИВАХ СОЦІАЛЬНОСТІ.....	129-189
3.1. Еволюція «монетарної свідомості» в культурі.....	129-150
3.2. Гроші в реалізації сутності особистості.....	150-168
3.3. Майбутнє грошей в глобальних трансформаціях соціоекономічної реальності.....	168-187
<i>Висновки до третього розділу.....</i>	<i>188-189</i>
ВИСНОВКИ.....	190-195
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196-219

## Вступ

**Актуальність теми дисертації.** Дослідження грошей як соціокультурного феномена обумовлено станом суспільного буття, означеного поняттям «фінансова цивілізація». Під ним розуміють проникнення монетарних інтересів у всі сфери життєдіяльності людини. Відбувається процес постійного зростання маси грошей, яка «пронизує» потоками свого обігу увесь соціальний організм. Перетворення на товари все нових і нових явищ реального світу, кількісне і якісне підвищення показників добробуту і комфорту обертається для індивіда все більшою залежністю від грошей. Уніфікація, витонченість соціального контролю під впливом фінансово-монетарних механізмів утворили соціокультурний стан, якісно відмінний від попередніх епох.

Трансформація грошей з комерційного статусу в контекст соціальності і культури свідчить про виникнення нового цивілізаційного виміру, в якому стверджуються не абстрактно-духовні пріоритети, а конкретні, прагматичні, раціонально вивірені орієнтири. Завдяки грошам людина одержала ряд нових можливостей, своєрідних енергій, вивільнених в процесі розвитку ринкового суспільства та його цінностей. Сила грошей стала фактором життєдіяльності у всіх її аспектах.

Дослідження сутності грошей для філософії сьогодні є такою ж важливою і необхідною справою, як раніше свободи, буття, щастя, розвитку, екзистенції, пізнання тощо. Гроші стали невід'ємною частиною інтелектуальної культури мислення, що дозволяє говорити про наявність нової, монетарної свідомості, яка утворила інші аксіологічно-культурні тренди нашого часу. Це актуалізує завдання визначити зміст і сутнісну роль грошей в самовизначеннях особистості.

Організація суспільства на основі «ідеї грошей» як умови рівних можливостей, котра здійснюється прагненням індивіда до повноти цивілізаційного існування, відтворює відчуття належності до цілісної системи. Вона висуває іншу парадигму самореалізації, наповнює економічні детермінанти новими смислами.

Гроші сьогодні відіграють роль ідеального зразка, способу надійного захисту, уподібнюючись світовій релігії, що не знає національних кордонів.

Розширення простору впливу фінансово-економічного фактору чим далі, тим більше перетворює гроші в трансцендентний абсолют життя. Під впливом монетарного чинника людина виступає його персоніфікатором, активізуючи власну роль у здобуванні грошей. Постає питання: яким чином відбулася трансформація, котра перетворила гроші на субстанцію і сенс буття? Сучасна філософська думка в Україні, незважаючи на гостроту фінансово-економічних викликів, не сформулювала чітких позицій з приводу проблем, породжених вторгненням ринкових відносин у життєвий світ людини. Соціальна функція грошей, їх природа як феномену цивілізації здебільшого залишаються своєрідною «нічийною територією» між філософським та економічним знанням. Вирішення цих та інших проблем дозволить визначити місце грошей в соціальному і ціннісному вимірах життя особистості.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертація виконана в межах комплексної наукової програми Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.....

**Мета і завдання дослідження.** Метою дисертації є розкриття сутності та змісту феномену грошей в системі цінностей і смислів сучасного глобального світу, встановлення взаємозв'язку між функціонуванням грошей та формуванням нового типу соціальних та міжіндивідуальних відносин.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання низки взаємопов'язаних дослідницьких завдань:

- з'ясувати соціальну природу феномену грошей в смислових кодах сучасної культури, суспільства і людини;

- дослідити особливості і прояв грошей в контекстах соціально-філософських рефлексій;

- окреслити коло методологічних проблем для поглибленого розуміння взаємодії філософського та економічного знання;

- проаналізувати причини та наслідки перетворення метамови грошей в матрицю соціальної реальності як «фінансової цивілізації»;

- виявити знаковий смисл грошей в системі соціоекономічних комунікацій;

- розкрити символічну природу грошей в умовах глобальної фінансової економіки;

- дослідити процеси формування монетарної свідомості в культурі, мисленні та структурах повсякденності;

- виявити специфіку впливу грошей на формування і розвиток цивілізаційних, моральних основ та сенсу життя людини;

- окреслити можливі шляхи майбутнього розвитку грошей в перспективах соціального прогресу і життя людини.

**Об'єктом дослідження** є сутність та функціонування грошей в системі суспільних відносин постсучасності у взаємодії з широким спектром соціокультурних і економічних процесів.

**Предметом дослідження** є зміст фінансово-монетарних впливів на формування нової системи цінностей для соціуму та людини.

**Методи дослідження** обумовлені колом поставлених завдань та означеними об'єктом і предметом дослідження. Вони зумовлені завданням розкрити соціальну природу грошей як джерела інструментальної раціональності, і разом з тим енергії та рушія соціоекономічного прогресу.

Методологічну базу дисертаційного дослідження становлять праці видатних філософів і економістів, присвячених виявленню смислової сутності грошей для людини та суспільства: С. Булгакова, М. Вебера, Ф. Гаєка, В. Зомбарта, Г. Зіммеля, П. Козловські, А. Сміта, О. Шпенглера, а також В. Базилевича, А. Гальчинського, В. Ільїна, Б. Ліетара, О. Неклеси, З. Скринник, А. Ястребова та ін.

Методологічною основою дисертації є компаративістська парадигма, яка дозволяє здійснити порівняльний аналіз різних етапів еволюції теорії грошей в

контексті філософсько-економічного знання, провести ціннісно-сміслові паралелі між розвитком ринково-фінансових, утилітарно-раціоналістичних відносин та моральних засад у духовному житті людини і суспільства. Методи і принципи філософії постмодернізму сприяли розкриттю знаково-символічних смислів грошей у вимірах інформаційної реальності. Міждисциплінарний підхід, що поєднав антропологію, етику, філософію, економіку, культурологію, дозволив розкрити специфіку «грошового ладу» як нової соціальної реальності. У дисертації використовуються також принцип постнекласичної раціональності, герменевтичний та феноменологічний підхід. Застосування праксеологічного методу дозволяє визначити і розкрити особливості співмірності морально-етичних засад і фінансово-раціональних імперативів у визначенні майбутнього грошей.

**Наукова новизна дослідження** полягає у здійсненні соціально-філософського аналізу феномену грошей в контексті морально-ціннісних та знаково-символічних смислів сучасного цивілізаційного порядку. Основні положення авторської концепції розкриваються у наступних теоретичних положеннях, які виносяться на захист:

**вперше:**

- визначено соціальну природу грошей в контексті основних смислів сучасної економічної, суспільної і культурної реальності, яка постає в якості «фінансової цивілізації»; з одного боку вона є результатом еволюції утилітарно-прагматичних імперативів життя людини, а з іншого – результатом трансформації міжлюдських відносинах у вимірах інструментальної раціональності;

- виявлено параметри впливу грошей на основні сфери соціально-ціннісного життя людини в кореляції з трансформаціями філософсько-економічного знання, в силу чого формуються нове розуміння і нова свідомість, які спричиняють тоталізацію прагматичних орієнтацій в якості життєвих смислів суспільного буття;

- розкрито евристичну цінність грошей як варіанту знакової системи у формі мови семіозису і «замінника» природної мови у функціонально-стандартизованих діях обміну товарів; в цьому сенсі гроші відіграють роль каталізатора в

комунікативних практиках таких характеристик людського мислення, як узагальнення, ідеалізація, абстрагування;

- інтерпретовано гроші в кодах символічного універсуму; трансформувались в «грошовий знак», символ реалізує його як соціальний, культурний та економічний смисли в якості основи життя і діяльності суспільства та людини в умовах фінансової економіки;

#### **Отримало подальший розвиток:**

- поняття «монетарної свідомості» як матриці сучасної соціоекономічної і культурної реальності, що спричиняє корегування світоглядних та ціннісних позицій людини в просторі сучасної соціальності, котра постає в якості «грошового ладу»;

- онтологічний статус грошей як форми віртуальної реальності; втрачаючи предметно-чуттєву форму в умовах інформаційного світу, гроші існують в якості упорядкованої знакової системи, призначеної задавати алгоритми метасистемам економічного життя;

- теорія перспективи подальшого розвитку грошей в умовах динаміки глобального світу, в якому фінансизм перетворюється в субстанційну основу сучасної економічної, соціальної та культурної дійсності;

- концепт «економічної людини» в ситуації домінування утилітарно-прагматичних цінностей, які орієнтують не лише на прибуток, ефективність, успіх, але і на створення умов, в яких уможлиблюється їх реалізація, здійснюється процес легітимізації раціональної діяльності як основи для створення нової системи духовно-культурних цінностей;

#### **Уточнено:**

- зміст і сенс ідеальної сутності грошей, в яких сконцентровані людські енергії і відповідні їм потреби та запити;

- розуміння сутності кореляції між розвитком грошових відносин та процесом ствердження морально-духовних засад життя людини.

**Теоретичне значення** одержаних результатів полягає в осмисленні грошей як феномену соціокультурного життя в умовах глобальної «фінансової

цивілізації». Складність і полізмістовність грошей свідчить про їх неоднозначність і разом з тим відкриває нові перспективи подолання інструментальної раціональності, яку вони стверджують в життєвому світі людини. В дисертації запропоновано інтерпретацію грошей як витвору і ефективного інструменту людської діяльності. Дослідження має певне теоретичне значення для розробки методологічних аспектів сучасної філософії грошей в контексті філософії економіки, в яких чітко артикулюється їх вплив на світоглядні позиції, політичні платформи, суб'єктивні мотивації поведінки людей, а також морально-етичні імперативи, ідеали загального блага.

**Практичне значення** дисертації полягає у формуванні світоглядної позиції громадянина сучасної української держави, яка виходить на новий рівень розвитку ринкової економіки, обумовленої необхідністю її модернізації. Теоретичні положення дисертації можуть бути включені в курси соціальної філософії, економічної теорії, філософії бізнесу, етики і культурології. Опубліковані результати дослідження можуть бути використані громадськими діячами, науковцями, викладачами, аспірантами та студентами, що цікавляться проблемами взаємодії філософії, економіки, культури, перспективами розвитку цивілізації.

**Особистий внесок здобувача.** Дисертація є самостійною науковою аналітичною роботою автора. Висновки та положення наукової новизни розроблені автором на основі власних результатів, отриманих в процесі дослідження.

**Апробація результатів дослідження.** Основні положення та висновки дисертації обговорювалися на методологічних семінарах кафедри філософії Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Також автором зроблено ряд доповідей на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а саме: Міжнародної науково-прагматичної конференції «Людина в модифікаціях інформаційного світу: синергетичний аспект» (Київ, 2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Евристичний потенціал мислення людини в інформаційному світі (2012 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Освіта: творчий процес чи соціальна технологія» (Київ,



2014 р.); Міжнародних філософсько-економічних читань «Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей (Львів, 2014р.).

**Публікації.** Основні положення дисертаційного дослідження викладені автором в \_\_\_\_ публікаціях – \_\_\_\_\_ статтях у фахових виданнях та \_\_\_\_\_ тезах, опублікованих за матеріалами конференцій.

**Структура та обсяг дисертації** обумовлені специфікою предмета дослідження, логікою розкриття проблеми, а також метою і завданнями роботи. Вона складається зі вступу, трьох розділів, диференційованих на підрозділи, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає \_\_\_\_ сторінок, з яких основний зміст дисертації викладений на \_\_\_\_ сторінках, список використаних джерел містить 284 позиції на 24 сторінках.

## **РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ КОНЦЕПТУ «ГРОШОВОГО ЛАДУ»**

Розвиток культури мислення, формування ідей, теорій обумовлює творення людини, яка мислить, переживає, проектує. Вона переглядає усталені принципи та істини і своє відношення до них, вибираючи найбільш актуальні, відповідні викликам сьогодення, а всі інші переосмислює і дає належну оцінку. В цьому плані сучасна соціально-філософська думка цілком вписується в рамки наукового мислення взагалі, оскільки оперує такими «вічними» поняттями, як «життя», «суспільство», «людина», «цивілізація», «епоха», «глобалізація», «споживання», «діяльність», «свобода», «особистість», «потреби» тощо. Важливою особливістю сучасного філософського мислення є аналіз безпосередніх умов існування людини в сучасному соціальному просторі і часі, ознакою якого є фінансизм, орієнтація на матеріальний добробут, успіх та реалізацію монетарних сподівань. Загальновизнаним інструментом досягнення цих сподівань є гроші, одне з найбільш видатних і разом з тим суперечливих досягнень цивілізації.

### **1.1. Сучасність у вимірах фінансово-монетарних смислів соціального буття**

Кожна мисленнева дія – це своєрідний «спалах свідомості», спрямований на пізнання Універсуму, тобто безмежного світу. Вчений досліджує певне «щось», саме по собі невідоме, але яке виступає цілісним об'єктом. В соціальній філософії аналогом Універсуму є соціальне буття, взаємопов'язане з усіма сферами індивідуального життя. Соціальну філософію не цікавить конкретна культурна чи економічна практика сама по собі, в її окремому існуванні. Навпаки, її цікавить сукупність всього суцього, тобто соціуму в цілому. Таким чином, в кожному економічному, політичному, культурному феноменах є те, що відрізняє їх від інших явищ, і одночасно поєднує з ними. Прагнення філософії розглядати соціум як «ціле» пов'язане з тим, що все наявно суще в ньому існує в контексті

загального соціального буття, яке постійно розвивається. Тим самим наше суспільство (об'єкт) завжди постає чимось не закінченим, своєрідним першим планом, який доповнюється цілісністю світового господарства [118, с. 19]. Сьогодні «перший план» суспільства характеризується економічним виміром, в просторі якого формується нова система життєвих орієнтацій і цінностей.

Спрямована на пошук цілісності світу, сучасна філософська думка надає йому завершеності. У цьому аспекті на перше місце постає завдання виявити основні ознаки загального цілого – соціуму, його найбільш повних характеристик. Перехід світу зі стану «цілого» (сукупності держав і народів) у стан «цілісності» (загального взаємозв'язку і взаємозалежності), коли жодне з помітних явищ не має ізольованого характеру, обумовив нову просторову конфігурацію людства. Від простої (геометричної) площини побудови світ перейшов до об'ємної, складної бататоступеневої структури, яка може бути «адекватно описана за допомогою існуючої множини соціальних просторів. В науковому плані це дозволяє виділити окремі потоки, що складають світовий суспільний рух, розглянути їхню взаємодію в процесі розгортання людської історії, з позицій нового знання і досвіду поставити питання про енергії розвитку сучасної цивілізації» [104, с. 363].

Зазначимо, що основним критерієм виділення того чи іншого соціального простору є різні види діяльності, включені в систему цивілізаційних відносин. До сформованих соціальних просторів варто віднести: політичний, правовий, технологічний, економічний, екологічний, етнічний, інформаційний, культурний, освітній і – фінансовий. Їх оформлення відбувалося в міру розвитку суспільства, і вони з різною інтенсивністю здійснюють вплив на розвиток процесів у світі. Ці простори перетинаються, завжди в тій або іншій мірі взаємозв'язані, але в той же час кожний з них має свою специфіку. Сьогодні на перший план світової історії вийшло глобальне економічне суспільство, створивши соціальний простір, у якому домінуючою тенденцією є економізм, а головним результатом став «фінансизм» [184], – вказує Ю. Осипов. Перед нами особливе явище, яке стає визначальним у формуванні основних світоглядних і ціннісних орієнтацій нашого життя.

На рівні буденної свідомості осмислення «фінансизму» як головної ознаки і феномену сучасності даного соціального простору виявляє антиномію: з одного боку, сучасність асоціюється зі самовиявленням особистості, свободою її суджень, самостійністю вибору, незалежністю від безумовного авторитету традицій і від диктату «верхів». Динамізм, мобільність, практичність та інші атрибути сучасності є похідними від цієї свободи. З іншого боку, сучасність є сукупністю жорстких стандартів-імперативів. Їх не дотримання карається «відлученням» від сучасності, що веде за собою негативні наслідки у формальному і неформальному статусі, а в підсумку – «деструкцією соціоекономічного розвитку» [118, с. 19]. Іншими словами, до «розривів» сучасності, що знаходить вияв у «протиставленні безпеки і небезпеки, і, відповідно, довіри і ризику» [72, с. 118], – зазначає Е. Гідденс.

В силу чого постає питання – свободу чи примус, насильство несе в собі сучасне суспільство? Це має значення не тільки для окремої людини, але й для держави, особливо такої, як Україна. Для неї модернізація як осучаснення перетворилося з теоретичної проблеми наукових спільнот в життєву проблему мільйонів. Чи правомірно ототожнювати сучасність з визначеним позитивним змістом, яким би він не був (ринок, легітимація свідомості, представницька демократія, індустріальні технології, інституційні трансформації і т.д.), чи сучасність потрібно розуміти як проблему і виклик, реагувати на які можуть змістовно самі різні інститути, процедури, норми, погляди? Якщо вірно друге, то примус сучасності полягав би в тому, що дану проблему і виклики неможливо уникнути. Однак розвиток сучасності і є відповіддю на них, полягаючи саме «в наявності способів бути разом по-різному» [104, с. 364]. Все це вводить нас у світ нового досвіду, який порушує звичну рівновагу.

Підкреслимо, що сучасність – не хронологічна рубрикація. Вона не тотожна «теперішності»; існування в «наш час» не є достатньою і якісною характеристикою життєдіяльності людей. В силу чого починається «розбігання» «культурних» і «антикультурних» теорій. Для останніх – це характеристика визначеного набору інститутів і процедур, що ототожнюються із сучасністю і

являють собою опис нинішньої практики соціально та економічно розвинених суспільств. Для «культурних» теорій, якщо говорити узагальнено, сучасність – це проблема, котру «мовою» класичної філософії можна виразити як проблему «поєднання» індивідуальної свободи і «соціального порядку» [108, с. 20]. У тому й іншому випадку ні в якому разі не ігнорується пріоритет фінансово-економічного, монетарного фактору.

Значущість вказаного фактору обумовлена тим, що він виконує функцію «звільнення» соціальних систем. «Звільнені інститути, – вказує Е. Гідденс, – значно розширюють сферу дистанції часу і простору і для досягнення цієї мети постають залежними від координації в просторі і часі. Це явище сприяє розкриттю багатоманітності можливостей зміни через звільнення від обмеженостей, які накладаються місцевими звичаями і практиками» [72, с. 134]. Термін «звільнення» передає ідею трансформації надбудов простору і часу, які мають велике значення в якості базового елемента соціальних змін взагалі і природи сучасності зокрема. Механізмом «звільнення» постає символічна знакова система, під якою розуміються засоби обміну. Вони можуть перебувати «в обігу» незалежно від специфічних властивостей індивідів або груп, що використовують їх в кожний даний момент. Важливим символічним маркером в даному контексті виступають «гроші» [72, с. 136], – підкреслює мислитель.

Зазначимо, що проблема «сучасності» виникає в різних культурно-історичних контекстах (країн, регіонів, епох) внаслідок не однакових обставин як виклик їхньому існуванню, і як невідому до цього часу можливість їхнього розвитку. У глобальному масштабі – можливість і перспективи розвитку всього соціоекономічного буття. Дана проблема – не бажана мета, а попередження, яке потрібно осмислити і знайти важелі керування нею. Інакше відбувається деградація (якщо не входження в стан «війни всіх проти всіх») [104, с. 365]. Причому основою останньої, як правило, виступає не розуміння «етосу економічного» в його інтенціях на людину.

Необхідно врахувати, що «сучасність» визначає чотири інституціональні комплекси. Перший з них складає капіталізм, що характеризується існуванням

товарного виробництва, приватної власності на засоби виробництва, а також найманої праці. Другий комплекс – це сучасний індустріалізм, заснований на використанні джерел енергій і «множинної технології» для масового виробництва товарів з метою їх наступної реалізації на ринку для одержання прибутку. Третій інституціональний комплекс – національна держава. «Існування високоорганізованих національних держав, які здійснюють координований контроль над територією в рамках своїх національних кордонів, – це одне з найбільш характерних явищ сучасності» [72, с. 35], – вказує Е. Гідденс. І четвертий – контроль над засобами насилля. Всі вони в тій чи іншій мірі обумовлені фінансово-економічним, грошовим фактором.

Спроби вирішити проблеми сучасності з погляду інституціональних змін були різними: мобілізація тих чи інших матеріальних і духовно-символічних ресурсів, активізація внутрішньополітичних колізій і міжнародних альянсів. Розмаїтість цих спроб та їхні результати обумовлювали несхожість «траєкторій» історичного поступу різних країн і регіонів. Іншими словами, обумовлювали багатолінійність і різновекторність соціальної історії в загальному просторі сучасності, створеному цивілізаційним розвитком глобального фінансизму. Що й породжувало й породжує філософські, політичні, економічні та інші теорії пояснення сучасності.

Відносно інтелектуальних теорій по осмисленню «фінансизму», то варто мати на увазі, що вони не ігнорують зміни інститутів і відповідних їм факторів. Однак нові інститути як організація комплексів соціальної діяльності можуть виникнути і функціонувати тільки тоді, коли їх діяльність буде розумітися людьми, відповідаючи певним схемам, змістам і значенням, якими ці люди володіють. Такі змісти і значення оформляють і спрямовують наміри індивіда та суспільства і одночасно надають певну цінність тим чи іншим зовнішнім умовам і обставинам існування. В першу чергу – соціального простору економічної реальності, або «економічної цивілізації» [184, с. 174], яка сьогодні постає як цивілізація «фінансова»<sup>1</sup> [104]. Тільки таким шляхом змісти розуміються, оскільки завдяки цьому відносно їх можлива та чи інша індивідуальна дія. Культурні символи

(сенси і значення) і є те, що опосередковує взаємодію людей і умов їхнього фінансово-економічного життя, позбавляючи останні ефекту прямої дії.

Зауважимо, що філософські концепції як інтелектуальні теорії сучасності, не зводяться до «історії ідей». Усі вони тільки фіксують і рефлексивно артикулюють зміни в тому, що «соціологія знання» називає «вторинним планом» про «звичайну діяльність», «повсякденне знання» і його «соціальний запас». Знання, котре має першочергове значення для інституціонального порядку, в підсумку являє собою все те, що кожен знає про соціальний світ. Це сукупність правил поведінки, моральних принципів, цінностей, вірувань, міфів тощо, для теоретичної інтеграції яких потрібні значні інтелектуальні зусилля. Філософія повинна осмислювати те, що впливає з «конфліктної фрагментарності» сучасного соціуму, і показувати, яким чином все-таки можна виробити загальні тенденції для спільного життя. Погодимось з тим, що «сьогодні будь-яка оцінка умов і перспектив розвитку суспільства неможлива без аналізу стану, характеру і можливостей реалізації існуючих грошово-кредитних відносин, котрі можна визначити як метафізичну основу громадянського суспільства» [161, с. 147]. Продуктивне здійснення цього можливо насамперед з позицій філософії.

Безумовно, зміни смислів і значень, у яких сучасна філософія бачить передумову і форми соціальної реальності, не слід розуміти в якості «проекту», чиєсь усвідомленої і на щось конкретне спрямованої діяльності. Тут мова йде про те, чи має сучасність і модернізація соціального та економічного буття якийсь встановлений вектор розвитку? Отже, певні нормативні й інституціональні характеристики, котрі забезпечують рух відповідно до цього вектору. Відмова від уявлень про вектор сучасності як «нездійсненого проекту» (Ю. Габермас) означає й відмову від розуміння її нинішнього стану, визначальними характеристиками якого виступають «економізм», «фінансизм» і «монетаризм» [104, с. 366].

Підкреслимо, що даний вектор розвитку обумовлений стратегіями раціонального мислення, яке сформувалося в новоевропейській період нашої історії. Ствердження нових соціально-економічних, політичних, культурних відносин (перших національних держав, парламентаризму, абсолютизму і т.п.)

проходило під визначальним впливом раціоналізму, який все більше набирив авторитету. Ratio (розсудок) став базовою основою новоєвропейської (модерної) соціальності, котра визрівала в містах – осередках торгівлі, освіти, знання, нової культури мислення. Раціоналізм епохи Нового часу, який замінив середньовічний теоцентризм, утворив основу економічного мислення – «дух капіталізму» [43] (М. Вебер) і «дух підприємництва» (В. Зомбарт) [99], домінуючу рису нової, власне «економічної цивілізації» [184].

Дану обставину можна пояснити й тим, що традиційний тип мислення «зжив» себе. Так буває завжди перед історичним викликом, котрий змушує замислитися над методологічними основами гуманітарного знання, в якому «аксіоматика і базові константи відсутні» [173, с. 59], – зауважує О. Неклеса. Їх місце займають «єдність методу, логіки і креативності дослідницького процесу, актуальний, обумовлений культурними й історичними обставинами консенсус наукового співтовариства (досить часто оформлений політичним конформізмом). Вироблений ними спосіб мислення є визначальною умовою подолання системної кризи цивілізації, котра в перехідні епохи завжди охоплює не тільки політичні, економічні, правові, культурні інститути, але й саме світовідчуження людини» [173, с. 59]. Саме через мислення відбувається формування поглядів на мету і сенс буття, які й стають головними орієнтирами самовизначення в світі. Тільки завдяки ствердженню «Я» відбувається рух історії, який привів нас до монетарно-фінансових пріоритетів сучасної цивілізації.

Причина в тому, що своєрідність мисленнєвого пошуку утворює феномен динамізму соціальної історії, численні загадки й парадокси якої прямо співмірні з унікальним статусом людини в світі, свободою її волі. І в той же час – із більш передбачуваними, хоча й не елементарними, законами розвитку й трансформації складних систем (до яких належить й цивілізація). Життєздатність подібних систем багато в чому пов'язана з їх внутрішньою неоднорідністю, складністю, різноманітністю. Подібна неоднозначність може бути «схоплена» лише на рівні нового способу мислення, який дає можливість увійти в поліфонію спектру нового утворення не тільки в якості феномену, але як факту нової, іншої за статусом



реальності. Такої, як «фінансова цивілізація», котру можна назвати «синергійним процесом самореалізації людської спільноти в сучасному часі і просторі» [104, с. 367].

Як відомо, цивілізація – це світ економічних, культурних та інтелектуальних досягнень людини, опредметнених в повсякденності матеріального буття. Цивілізація – це результат розвитку історії, котра є суперечливою взаємодією індивідів, кожний з яких «переслідує» свої цілі. В силу чого, цивілізація постає «простором напруги людських сил і генія», подоланням панування зовнішньої і внутрішньої природи над особистістю в пошуках ідеалу свободи. Досягнення результату – цивілізаційної цілісності, неможливо відділити від сутності світоглядних колізій, які реально, лише в різній мірі абстрактності, «вплетені» в «тканину» історичного процесу. Організація і дивергенція «соціального космосу» постають перед нами як сумарний підсумок дій сукупного людства, котре прагне з «максимальною повнотою виразити свою сутність, свій потенціал через послідовну реалізацію досягнутих ступенів свободи, які досягаються і здобуваються в поступі історії» [104 с. 60]. Тобто послідовно втілюючи (з тими чи іншими втратами) ідеальний образ історії, «знятою якістю» (Г. Гегель) якої виступає цивілізація, котра сьогодні демонструє пріоритети фінансово-економічних і монетарних впливів.

Зміст «історичної метафізики» фінансового, або «грошового ладу» (О. Неклесса) конкретизований у взаємодіях «розсудку» і «розуму». Переваги того чи іншого як способу мислення сприяють якісним переходам, що ведуть до ствердження принципово нового контуру соціальних зв'язків. В процесі самоорганізації людства робляться певні важливі кроки, відбувається системна революція, котра «переломлює» хід світової історії. Починається будівництво «Нового граду», жителі якого через слово, ім'я відокремлюють себе від «Старого граду» (Августин Блаженний). Так елліни і римляни відокремили себе від іншого від них світу, який став називатися «світом варварів». Люди «християнської епохи називали себе *moderni*, щоб відрізнити від жителів бувшого, старого світу – *antigni*. Потім слово *moderni* набуває іншого смислу – не без внутрішнього

акцентування опозиції Нового часу Середньовіччю» [104, с. 61]. Новий час (Модерн) знаменував собою початок економічної (раціональної) епохи.

Наближення «Нового граду» відчувалось і виявлялось вже впродовж декількох попередніх століть: есхатологізм, месіанізм вказували напрямок історичного погляду – до майбутнього. Новоевропейська західна цивілізація (в сучасному розумінні) тисячами зв'язків – явно і приховано, прямо і опосередковано, поєднана з «християнською культурою, з внесенням смислу в потік часу, з певним вселенським «домобудівництвом». Суспільство, що виникло на берегах потоку «ріки часу», й одержало назви християнська, або європейська цивілізація. В більш широкому історичному контексті цей «комплекс реалій» дозволив К. Ясперсу ввести поняття «осьового часу» – цього «прологу вселенського історичного перевороту» [266, с. 76]. Його умовою стала вільна людська особистість, яка формується на основі ліберальної підприємницької діяльності. Таким чином, спрямованість раціонального мислення на перетворення охопило всі сфери. Воно (раціональне мислення) сприяло ствердженню основних цінностей західної цивілізації: особистості та тріади, яка її підтримує – свободи, рівності, братерства, і одночасно – закону (права), власності, грошового обміну тощо. Але найголовніше – приватної власності, котра мала своїм подальшим сукупним вектором вихід на ідею розвитку ринкового (грошового) суспільства.

Популярною сьогодні є тенденція критикувати і звинувачувати людський розум, який в силу своєї «зарозумілості» відмовляється надавати сучасності нові обґрунтування соціального та економічного життя людей. Тим самим стверджуючи віру в те, що вони принесуть раніше недоступні блага. Замість старих обґрунтувань, де людина не створювала, а одержувала це благо від Бога, «вічних» законів природи, «доброго» правителя, просто «хорошої» людини тощо. Представники цієї тенденції не помиляються, підкреслюючи фундаментальну роль розуму для сучасності в справі її здійснення. Вони не помиляються і тоді, коли стверджують, що розум, яким він виступав в епоху Нового часу (Просвітництва), і в якості такого ще довгий час після керував справами і

діяльністю людей, надихаючи їх, сьогодні втратив свої позиції. Він не опанував проблемою «сучасності», як вона виступила в наші дні, не зміг до кінця проаналізувати її сутнісні ознаки, якою виступає, зокрема, криза цінностей і духовності. Можна погодитися з тими, хто говорить про «руїни Просвітництва», якими постають сьогодні розвинені західні суспільства [72, с. 137]. Хоча більш доцільно говорити не стільки про «руїни», скільки про «механічні основи» [43, с. 79] цих суспільств. Тобто про те, що було створено раніше «живим духом» і енергією Просвітництва, а сьогодні багато в чому існує «по інерції», «механічно», хоча дух і енергія творчості з цих форм зникли. Особливо в сфері монетарно-фінансовій, в якій домінує прагматизм і раціоналізм.

Такою «механічною» формою є, наприклад, нинішня представницька демократія. В свій час вона була створена не для визначення того, «хто одержує що, коли і як». Її створення вимагало мобілізації колосальної енергії за умови орієнтації на вищі цінності («свобода, рівність, братерство»). Сьогодні її норми та інститути не можуть бути виведені і пояснені з «базової аксіоми» (Е. Даунс) сучасного демократичного процесу, яким виступає раціональна поведінка, орієнтована на егоїстичні, в першу чергу матеріально-економічні, цілі. Але без цих норм і інститутів, що не виводяться з її власної логіки, сучасна («економічна») демократія функціонувати не може. Вона орієнтується на них, «механічно» бере їх у якості «даності», але ні зрозуміти, ні відтворити яку раціональною поведінкою тепер не здатна. Це і є свідченням правильності міркувань про «руїни епохи Просвітництва» і «кризу духовності» [104, с. 384], яку замінюють цінності «фінансової цивілізації» [105, с. 39] і «грошового ладу» [174].

Проте розум, який сьогодні немовби зазнав поразки – єдино можливий і притому власне сучасний розум. Його потрібно відрізнити від розуму, породженого Просвітництвом, котрий перестав бути адекватним формам сучасності. Якщо так, то у філософських теоріях сучасності модернізація (глобалізація) виступає в першу чергу історично обумовленою еволюцією форм розуму, зміною його типів, у процесі яких він звільняється від власної «монологічності», від власних метафізичних передумов, нарощуючи здатність

запитувати, критикувати і трансформувати власні основи. На новому етапі ті основи, які раніше поставали природними і самоочевидними, сьогодні підлягають рефлексії і підтверджуються чи заперечуються вже в якості власних продуктів і «покладань» розуму. Ці нові продукти згодом «знову починають ревізуватися і трансформуватися» [104, с. 384].

При такому розумінні модернізація сучасного суспільства є нескінченною, вона не має «остаточного пункту» у вигляді визначеної інституціональної організації чи стану. Модернізація є не шлях підготовки сучасності, не рух до неї, а її, (сучасності) власний спосіб існування. Тобто спосіб «опанувати» тією проблемою, якою і постає сучасність. Оскільки в різних аспектах ця проблема виникає в різних конкретних видах, остільки різноманітна і модернізація: вона виступає модернізацією соціального простору в різних вимірах («економізм», «фінансизм», «технологіям», «інформатизм» тощо), використовуючи існуючі методи й одержуючи нестандартні результати. В силу чого стає очевидною необхідність внесення в систему економічного аналізу методологічних принципів філософії, таких, наприклад, як метод умоспоглядання, метод критичної рефлексії. В результаті також способу пізнання соціоекономічної реальності утворюється нове, нехай абстрактно-методологічне, знання, але при цьому воно дає відповідь на практичні питання» [205, с. 41-42]. Воно є «саморефлексуюче знання, знання для самого себе» [63, с. 6], знання, яке «передбачає рух не від реальності до ідеї, а навпаки – від ідеї до нової реальності» [63, с. 7]. Економіст йде до теоретичних узагальнень не лише від досвіду практичної роботи в своїй області, але і дедуктивним способом. Він може і повинен «на певному етапі свого дослідження тимчасово ставати філософом, міркувати над досвідом власної пізнавальної діяльності та прояснювати смисл цієї діяльності для самого себе» [205, с. 42]. В протилежному випадку творче мислення неможливе.

Вирішуючи завдання виявлення основних тенденцій розвитку і суперечностей сучасного суспільства, необхідно виходити з філософської позиції, яка, обходячи ситуативність і контекстуальність, визначає генеральну лінію розгортання логіки дослідження. Якщо так, то філософія соціального пізнання

репрезентує розуміння сучасності як «фінансової цивілізації», котра постала проблемою, від якої неможливо ухилитися, «сховатися» у «взаємозалежному світі» [104, с. 385]. Вказана проблема виникла завдяки взаємодії і зближенню філософії та економічного знання, що приводить до корелятивних змін в інтерпретації спільної пізнавальної програми. Так, філософія має справу з розумінням і тлумаченням економічних цілей, що обумовлює обов'язкову присутність цінностей. Звідси витікає необхідність визнати плюралізм теоретичних підходів і методів, що підкреслює важливість вивчення філософського компонента фінансово-економічних, монетарних теорій. Це пояснюється тим, що в реальності сучасного буття конкретні соціальні явища мають власну систему детермінацій, пріоритетів, переваг. Причому вони не просто співіснують, а в постійних суперечностях взаємодіють між собою і немовби «пронизують один одного, і тим самим утворюють цілий спектр можливих векторів як соціального розвитку, так і пізнання [59, с. 9].

Виходячи з того, що соціоекономічне і культурне життя є продуктивною діяльністю людини, спрямована на перетворення природи, відтворення й удосконалення самої людини, вироблення духовних і матеріальних цінностей, формування різних соціальних інститутів і відносин, філософія соціального пізнання є методом, який має вихідний і кінцевий моменти, а також «повноту шляху». Завдяки цим параметрам і можна проникнути в глибину сучасного соціального простору і сутність процесів модернізації. Соціософський аналіз розширює соціоекономічні проблеми до онтологічних, а потім і до метафізичних, формуючи нове сприйняття цивілізаційної реальності. В силу чого сучасна культура мислення є рухом до осмислення існуючого феномену – «фінансової цивілізації» як результату постмодерної культури. У процесі цього шляху розкривається і недостатність, і обмеженість, і суперечливість економічного та соціального елементів людського буття. Тим самим вказується напрямок, у якому потрібно здійснювати сучасний життєвий вибір та орієнтири його реалізацію. Ці три функції – «розширення теоретичних уявлень, філософські міркування і смислові орієнтації – нероздільні і тотожні одна одній» [106, с. 39]. В силу чого

створюється загальна теорія, з позицій якої сучасний соціум виникає в його складності, розмаїтті, суперечностях і нескінченних можливостях.

Необхідно враховувати, що сьогодні людство підійшло до нового етапу на шляху свого розвитку: виклики і загрози, імперативи й альтернативи майбутнього окреслилися досить чітко. Перехідні явища охопили природні, технічні, наукові, соціальні, економічні, культурні системи життєзабезпечення суспільства. Чітко проявилися тенденції глобалізації в системній еволюції основних факторів людського буття. Глобалізація – закономірний еволюційний процес руху до єдиного всесвітнього суспільства. Однак дане поняття достатньо проблематичне як категорія наукового знання. «Єдине» зовсім і не завжди розуміється як цілком інтегроване. Адже «єдина» культура може бути наповнена конфліктами, а «єдина» економіка може бути «полем» безкомпромісної конкуренції монопольних груп. Глобалізація стала якісно новим етапом розвитку цивілізації. Суть її сучасних трансформацій полягає в «безпрецедентному збільшенні прозорості національно-державних кордонів в глобальному масштабі, що веде до широкомасштабного розосередження власності, багатства, знань, науки, інформації, технологій, отже, дифузії і перерозподілу відносної геополітичної могутності та енергії між державами і регіонами» [59, с. 5].

Феномен глобалізації є наслідком трансформації, або «трансмутацій» (О. Неклесса) історії як «простору» здійснення культури в пошуках нового світопорядку. Радикальні зміни, що відбулися на планеті і заявили про себе за допомогою понять «постіндустріальне», «техногенне», «інформаційне» суспільство, «соціальний постмодерн», «новий світовий порядок», «кінець історії», «конфлікт цивілізацій» тощо, намагаються реалізувати багатогранність, поліфонію, неоднозначність глобалізації як тенденції світового устрою. Глобалізацію варто розуміти не просто як чергове відновлення усе ще на своїх культурних основах християнської цивілізації, а виникнення нової. Як історично культурний тип, християнська цивілізація перебуває сьогодні в стані системної кризи – результату модернізації, що й обумовило драматизм глобалізаційних, по

суті революційних змін [1173, с. 61]. Їх вектор – в посиленні економіко-фінансового фактору і монетарних детермінацій.

Передумови даного стану – в динаміці процесу соціуму в його цілісності. Християнська цивілізація, розвиваючись, відповідаючи особливому статусу людини, розширюючи спектр її можливостей, створювала відповідне середовище діяльності. Але при цьому нове світовідчуження, бунтуючий людський дух – «запліднивши» колишню ойкумену і ґрунтовно трансформувавши її – не раз і не два зривався в тривалу, повільну кризу. У результаті напрямок розвитку – свобода, виявляється «двозначною шкалою» формальної могутності, що не переросла в перемогу. Невідповідність «траєкторії внутрішнього світу з технічними можливостями і кордонами суспільного розвитку визначило розрив соціального простору в його минулій цілісності. Це і стало однією з головних причин виникнення сучасної цивілізації – економічної, яка динамічно трансформується у фінансову» [104, с. 384].

Якщо категорії «економіка», «фінанси» в основному зрозумілі, то «цивілізація» по відношенню до них вимагає деякого уточнення. У першу чергу кожна з них вона містить у собі культуру – тобто усе, що створено людиною, – матеріальне та ідеальне, реальне та ірреальне, видиме і невидиме, віртуальне і реальне, втілене. Культура безпосередньо взаємопов'язана з економікою, – і як результат, і як початок, і як спосіб, і як засіб. Економіка і культура нероздільні. Цивілізація у свою чергу невіддільна від культури, хоча остання може мати місце і без усякої цивілізації, як, власне, і економіка. Але економіка прагне все-таки до цивілізації, і навпаки. Економіка має потребу в цивілізаційній організації і реалізації, адже в протилежному випадку вона здійснитися не здатна. Не можна уявити «економіку з її товарообміном, грошима, кредитами, конкуренцією, монополією, з цеховою ремісничою регламентацією, без політичної влади, суспільного права, державної монополізації грошей, поліцейського захисту, судів, нотаріусів, адвокатів, в'язниць і т.д., тобто всього того, що узагалі властиво цивілізації. Без усього цього, а також ідеології і моралі, що і складає

основи цивілізації, економіка здійснюватися не може» [184, с. 181], – вказує Ю. Осипов.

Безумовно, економіка обов'язково проходить «цивілізаційну обробку», що життєво необхідно для неї. Не тільки цивілізація обов'язково наполягає на «оцивілізуванні» економіки, але і сама економіка, її природа і принципи існування вимагає того ж самого. Будь-яка розвинена економіка не може існувати поза цивілізацією. Однак для сучасної «економічної цивілізації» характерною є основна суперечність, що виникла в результаті трансформації ринково-економічної (капіталістичної) системи господарювання. Вона складається в наявності на планеті двох спільних по своїх можливостях «кодів керування», їхню конкуренцію і симбіоз.

Один «код керування» – це система суспільної регуляції, звична і реальна, пов'язана з публічною політикою, національно-державним устроєм. Її можна визначити як державну владу, суверенну і законну, у цілому – політичну. Усі системи керування глобального масштабу в кінцевому рахунку є політичними. Другий тип світового керування – обезособленна транснаціональна система, що складається з міжнародних неурядових організацій і транснаціональних корпорацій. Вона створює «наддержавну» систему керування, а не просто економічну діяльність. Вона є тим, що містить регулюючі, владні функції, що далеко виходять за рамки найбільш складних виробничих і ринкових зв'язків і має масштабне по своєму змісті визначення – «грошовий лад» [173, с. 62]. Непублічна влада, добре володіючи схемами багатofункціонального організаційного і економіко-господарського керування, постійно нарощуючи майстерність і силу звичних фінансово-правових кодів, здійснила «разючу еволюцію від панування над матеріальними об'єктами до керування об'єктами соціальними (суб'єктами), зливаючись, таким чином, з більш звичним контуром влади, при цьому надзвичайного рівня компетенції» [173, с. 63]. Сьогодні злиття економічної і політичної влади не просто тривіальний факт, а феномен нової соціальної, тепер вже фінансово-економічної реальності.



Безумовно, цивілізація іманентна економіці, і тому економіку можна тільки умовно розглядати поза не економічними по природі, але абсолютно економічними по функціях і самій участі в економіці цивілізаційними компонентами. Цивілізація, взаємопов'язана з економікою, зобов'язана її використовувати, «експлуатувати». Економіка, таким чином, «обслуговує» цивілізацію, одержуючи в результаті «оцивілізування» самої себе. Необхідно враховувати, що соціальний простір сучасної «фінансової цивілізації» виник як результат своєрідного прориву економіки в культурний і цивілізаційний простір з наступним оволодінням економікою всього господарського життя і підпорядкування економіці всієї цивілізації. Це означає, що відбулася «Велика Економічна Революція», в результаті якої виникла економічна цивілізація» [184, с. 182]. Вона стала реальністю нашої сучасності. З її впливають усі проблеми буття соціуму як Універсуму, у якому здійснюється багатофункціональна діяльність людства і кожного індивіда, котра у всіх своїх проявах предметна грошима. Окрім того, кожна цивілізація володіє своєю культурою (так само, як і первісне суспільство). Це має пряме відношення до «фінансової цивілізації», яка наповнена власним культурним змістом і своїми ціннісними смислами.

Безумовно, кожна цивілізація є унікальною самодостатньою поліетнічною соціокультурною системою, розуміння якої вимагає врахування як її стадійного положення і причетності до певного шляху розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних характерних рис і ознак (які дедуктивно не виводяться із загальнотеоретичних міркувань). Стадіальне і полілінійне розуміння історичного процесу вносить елемент дискретності в історію, моделює її як живу взаємодію соціокультурних систем, котрі саморозвиваються. З часу подолання первісного стану вони виступають в якості окремих локальних і регіональних цивілізацій і цивілізаційних ойкумен. Останні мають свої просторово-часові координати і на своєму шляху проходять певні фази, в рамках яких виразно проявляється змістовна і стилістична єдність різноманітних суспільних і культурних форм. В цьому контексті «економічне пізнання», по мірі того, як воно «заглиблюється у

філософські основи своєї власної діяльності, змінюється і саме розуміння природи економіки, яке все більше проникається філософським осмисленням і розумінням» [205, с. 43], – вважає С. Синяков.

В силу цього розвиток кожної цивілізації можна пов'язувати з розкриттям потенційних можливостей, які містяться в її базових прафеноменах, парадигмах або архетипах. Мінлива постійність системи таких «архетипічно-парадигмальних форм» (які розкриваються через ідеї-образи і категорії певної культур-цивілізаційної традиції), і забезпечує внутрішню єдність проявів окремої цивілізації впродовж всієї її історії. Визначальну роль в дотриманні цієї єдності відіграє фінансово-економічний фактор, оскільки через нього вже на «якісно новому рівні і у всесвітньому масштабі численними суб'єктами економічних відносин приймається велика кількість рішень, результатом чого є зіткнення нескінченної множини волі, прагнень, інтересів, принципів, правил, обставин тощо. Причому дії кожного із суб'єктів обмежують або стимулюють можливості інших впливати на загальні умови функціонування світової економіки [59, с. 8]. Отже, і фінансово-монетарної системи, з врахуванням її впливу на розвиток соціальності.

Сьогодні ніхто не заперечує того факту, що конкретне розумінні всесвітньої історії та історії соціуму можливе лише через розгляд цивілізаційної дискретності в унікальності і своєрідності прояву відповідних соціокультурних феноменів. Зокрема феномену грошей, котрі саморозвиваються у взаємодії з іншими феноменами, складаючи цивілізаційну цілісність. Проте, розгляд історії як системи саморозвитку і взаємодії окремих, співмірних між собою в просторі і часі цивілізацій потрібно вести саме у відповідності з принципами «стадіальності і полілінійності історичного руху» [186, с. 127], – стверджує Ю. Павленко. Без цього історія втрачає свою єдність, перетворюється в конгломерат замкнених в собі, відчужених один від одного соціокультурних систем, як в концепції О. Шпенглера.

Визначаючи зміст «фінансової цивілізації» як однієї з головних характеристик сучасності, зазначимо, що цивілізаційна історія не тотожна історії

людства. Перша починається після освоєння виробляючих форм господарства в процесі «неолітичної революції», котра заклала подальші основи цивілізаційної історії. В цьому напрямку був пройдений великий шлях – від перших цивілізацій з їх містами і державними інститутами, складною соціально-економічною структурою і різноманітними формами культури, до полісних самокерованих структур, в яких сформувалися основи приватної власності і ринкових форм економіки, виник феномен особистості, що корелюється в культурному вимірі з появою філософії, пророчих релігій, авторської ліричної поезії, портретного мистецтва, і звичайно, грошей. «Людство знайшло багато способів навести порядок в своєму бутті, – зазначає Дж. Везерфорд, – і гроші були одним із найбільш важливих. Гроші були видумкою виключно людини, і в цьому вони самі по собі були метафоричними, вони займали певне конкретне положення. Вони дозволили людям організовувати своє життя в немислимо складних формах, неможливих до введення грошей» [46, с. 54].

В історії розвитку цивілізації гроші, з часу їх виникнення, відігравали все більш значну роль, в першу чергу у визначенні понять життя. В Західній Європі в середині другого тисячоліття починається нова епоха – Відродження, з якої бере витоки Новий час (епоха Модерну). Відбувається трансформація всієї соціокультурної системи, в результаті якої в економіці стверджується капіталізм, в політичному житті – парламентаризм, в мисленні – раціоналізм, у виробництві – індустріалізм, в системі цінностей – індивідуалізм і утилітарний прагматизм. При цьому організована на цих принципах суспільна система розвиває небачену могутність і експансіонізм, об'єднуючи під своєю егідою «все інше людство до початку XXI ст., коли і створюється глобальна, в масштабі всієї Землі, макроцивілізаційна система» [173, с. 63]. Одночасно з неї починає формуватися система фінансова через діяльність банків. «З розвитком банківської справи і Ренесансу почав виникати новий тип цивілізації. Він був відмічений новим образом мислення і новими способами організації комерційного життя. Самі по собі банкіри та їх нова монетарна система були не в змозі утворити зовсім нову цивілізацію, але за змінами, привнесеними ними в європейське життя, відбулася

унікальна подія в світовій історії. З розповсюдженням європейської гегемонії на дві Америки, європейці здобули більше багатства, чим коли-небудь мав будь-який народ. Нове багатство в поєднанні з новими фінансовими інститутами утворило унікальну гібридну систему, котра домінувала в світі впродовж наступних п'яти століть, аж до Першої світової війни» [46, с. 106].

Цивілізаційний процес, який почався в різних кінцях Земної кулі, в той же час був і процесом становлення перших осередків ноосферного перетворення планети. Він в повному смислі слова мав планетарне, гео-біо-соціальне значення (як то показано в працях В. Вернадського і П. Тейяра де Шардена). Тому цілком доречно можна було б говорити про єдиний цивілізаційно-ноосферний процес. В його руслі новоєвропейська цивілізація відіграла особливу, ні з чим не порівняну роль в історії людства. Вона є явищем унікальним, принципово відмінним від всіх попередніх і в значній мірі синхронних їй цивілізацій своїм раціоналізмом, індивідуалізмом, капіталізмом, що привело до «всесвітньої індустріалізації, урбанізації і, в кінцевому рахунку, об'єднанню людства в рамках єдиної надцивілізаційної фінансово-грошових системи» [186, с. 86].

Безумовно, новоєвропейська цивілізація не виникла «так просто», а успадкувала від античності і середньовіччя вагомі надбання, які своїми коренями сягають в глибоке минуле історичних предків і народів, що її утворили. Від античності (в її класичному, полісному вигляді) і від імператорського Риму Західний світ успадкував, насамперед (не враховуючи деякі наукові знання, технічні винаходи тощо), систему комунально-міського самовлаштування, раціоналістичний підхід до вирішення проблем і поняття про законодавчо оформлений правопорядок. А також, що особливо важливо, уявлення про свою цивілізаційну ідентичність, засновану на ідеї Західної Римської імперії і єдиної церковної структури, очолювану римським первосвящеником. І давньогрецькі поліси, і багато в чому подібні їм давньоіталійські общини (*civitas*) мали своїми елементами окремі домогосподарства, які володіли повнотою громадянських прав і виборним шляхом формували органи самоуправління. Незважаючи на

порушення цих прав, традиція муніципального самоуправління переходить з Античності в раннє Середньовіччя.

На античному ґрунті виростає й західний раціоналізм – в його найширшому розумінні як здатності вирішувати різноманітні проблеми за допомогою формально-логічних операцій, безвідносно до того, чи беруться вихідні посилки з Біблії, авторитетних філософів (наприклад, Арістотеля), або експерименту (як в новоевропейській науці). Розум сприймається як щось самодостатнє, поставлене над іншим буттям в якості судді й оцінювача. До його важливих заслуг, безумовно, належить винахід і визнання грошей. Вони постали способом нескінченного розширення «структурування цінностей і соціальних відносин – особистих, політичних, релігійних, а також комерційних та економічних» [46, с. 54].

Ще більш складною постає проблема осмислення ходу цивілізаційного процесу впродовж останніх півтисячоліття, коли на авансцену світової історії несподівано і «владно вагомо, грубо, видимо» виходить новоевропейська цивілізація, яка почала свою світову експансію не тільки з встановлення нових геополітичних територій, але і з розповсюдження «духу капіталізму» [43]. З цього часу світ, впродовж кількох століть, об'єднується в глобальну макроцивілізаційну систему, котра в різні моменти історії має свою особливу цивілізаційно-просторову структуру, «пронизану» економізмом, фінансизмом, монетаризмом.

Без сумніву, «фінансова цивілізація» є фактом сучасності. Як переворот у господарському житті і долі західноєвропейської цивілізації, «фінансова цивілізація» відбулася при безпосередній участі капіталу (грошей). Саме він є вищим досягненням фінансово-економічного способу господарства, коли гроші вільно і стрімко роблять гроші, коли вартість упевнено самозростає, коли гроші остаточно здобувають перемогу і стають на чолі економіки і всього життя, коли виявляється велика динамічна сила – погоня за грошима за допомогою усього лише перетворення «грошей у негроші і знову в гроші» [182, с. 214]. Одночасно оголюються потужні енергії збагачення і нагромадження грошей та багатств, коли

вивільняються підприємництво і праця, знання й інформація, наука й винахідництво, коли усе прагне до вартості та її самозростання. У цьому і складається сутність «фінансової цивілізації, у якій гроші підкоряють собі все. У свою чергу розходження, що існують у світі в різних контекстах і вимірах, головною метою свого розвитку ставлять завдання залучення до економічного вектору розвитку цивілізації, ввійти в простір її впливу. Так економічне, фінансове перетворюється у визначальний фактор соціокультурного буття.

## **1.2. Гроші як проблема соціофілософських досліджень**

Становлення соціальних та господарсько-економічних відносин з необхідністю виокремлює гроші як міру вартості товарів, причому вони самі стають товаром особливого роду – всезагальним еквівалентом. Розвиток форми вартості, перехід до її грошової форми – це реалізація суспільної потреби на певному етапі соціальної історії. Реалізуючи функцію міри вартості, гроші перетворюються в найважливіший атрибут соціально-економічних відносин і починають в повному об'ємі виконувати й інші свої функції – регулятивну, господарську, ціннісну, культурну тощо. При цьому вони займають головне місце в системі соціального буття, яке стає грошовим, а соціальний світ – «світом економіки» [228, с. 133].

В просторі «економічного» буття всі прагнуть до одержання грошей – як аристократи, так і прості люди. Не дивно, чому проблема грошей віддавна привертає до себе увагу дослідників. Немає іншого розділу економічної теорії, по якому було б так багато сказано і написано. Разом з тим навряд чи по якому-небудь іншому питанню в літературі й філософії створювалося стільки правдивих, правильних й одночасно суперечливих теорій, як саме по проблемі грошей. Відомий англійський політичний діяч XIX століття У. Гладстон відзначав, що «навіть любов не зробила стільки людей дурними, як міркування про сутність грошей [106, с. 59]. Справа в тому, що з теоріями грошового обігу пов'язуються не лише завдання безкорисливого дослідження істини, але і вимоги практичного

життя. Розмаїття форм фінансових потоків, валютних систем при існуючих суперечностях основних економічних інтересів у різних верств населення робить одних багатими, інших – бідними. Тому при кожній зміні соціально-політичної ситуації, коли посилюється (або послаблюється) державне регулювання діючої в країні грошової системи, починаються жорсткі дискусії. В них захисники різних поглядів на сутність грошей прагнуть показати їх значення у господарсько-економічному, соціально-культурному житті, визначити у своїх теоретичних побудовах практичні інтереси певних груп населення та їхню роль у фінансовому та економічному житті. Звідси закономірним постає завдання здійснити аналіз теорій, які досліджують глибинний зміст грошей, незмінного супутника всіх сфер життя людини, індикатора системи її цінностей.

Впродовж історії розвитку цивілізації гроші в різних контекстах поставали предметом дослідження в працях Арістотеля [9-10], Д. Юма [263], Ф. Броделя [35], А. Сміта [211], К. Маркса [158-159], Г. Зіммеля [96-97], В. Зомбарта [99], О. Шпенглера [256], Ф. Гаєка [247-248], Дж. Кейнса [123], М. Фрідмена [236-238], Т. Веблена [45], Е. Гідденса [46] та інших.

До змісту феномену грошей зверталися економісти і філософи, соціологи і психологи, історики, і письменники. Однак і сьогодні проблема грошей, артикульована в різних контекстах соціального пізнання, залишається актуальною для подальшої розробки у філософії. Виходячи з цього, доцільно виокремити декілька основних напрямків дослідження.

До першого напрямку відносяться праці дослідників, в яких з тих чи інших позицій розглядається сутність, роль і функції грошей, визначається зміст їх поняття. Це фундаментальні роботи С. Булгакова [37-38], Д. Рікардо [193], Р. Л. Хайлбронера [249], М. Фукуями [244], а також наукові розвідки С. Силічева [204], Г. Зіммеля [96-97], В. Рубаника [197], М. Блауга [25], Дж. Сороса [213], П. Ж. Прудона [190] та ін.

Друга група джерел складається з праць, в яких відбито історію розвитку форм, функцій, методів дослідження теорії грошей, насамперед філософсько-економічного характеру. В першу чергу до них відносяться роботи П. Бернштейна

[23], Ф. Кене [124], Дж. С. Мілля [168], А. Маршалла [162], А. Гальчинського [62-65], а також Л. Туроу [225], В. Канке [114], Б. А. Ліетара [140-141], Ж. Ле Гоффа [139-140] та ін. У процесі розгляду вказаних праць було виявлено два підходи до проблеми грошей: вони сприймалися і розумілися або як умовна даність, або як товар. Такий стан справ не вимагав поглибленої рефлексії думки, пов'язаної із з'ясуванням поняття сутності, феноменології грошей. Тобто всієї проблематики, яка окреслює, власне, предмет філософії економіки, зокрема, такого її підрозділу, як філософія грошей. І, відповідно застосування адекватної до вказаного предмету дослідження методологічної рефлексії.

До третьої групи джерел відносяться праці, що містять філософські і методологічні настанови стосовно дослідження явища грошей. Соціально-філософський підхід репрезентують роботи В. Базилевича [11-13], А. Бузгаліна [36], Ф. Гиренка [74], В. Мартиненка [161], Н. Зарубіної [95], С. Пролеєва [188-189]; комунікативний аналіз грошей здійснений З. Скринник [208], В. Стельмахом [215]; метафізичну позицію в розумінні грошей представили І. Єскевич [91], Ю. Осипов [181-184], В. Ільїн [103-106], В. Тутов [226]; аксіологічний підхід в аналізі вказаного феномену подали А. Генкін [71], К. Веннерлінд [47], В. Гончаров [78] та ін.

Важливе місце посідає група джерел, які присвячені дослідженню грошей в межах концепції атрибутивної моделі світу. Так, у вирішенні проблеми «простір-час грошей» були використані роботи З. Оруджева [178-179], Е. Кассірера [119], П. Бурдьє [39-41], А. Антоновського [5], Е. Гідденса [72-73], З. Баумана [18-19], Ж. Бодрійяра [27-31] та ін. Проблема «енергія грошей» вирішується в концепціях Н. Бондера [34], Э. Тоффлера [222-224], Н. Фергюсона [232], О. Шпенглера [256], Г. Фадейчевої [228]. Аналіз інформаційної функції грошей здійснюється в роботах С. Кулицького [131], Т. Смовженко [215], Ф. Фукуями [242-244] та ін. Низка цих робіт і творчі ідеї авторів дозволяють побудувати чітку онтологію феномена грошей.

Висвітлення етичних та екзистенційних моментів, пов'язаних з грошима, можна знайти в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників. Зокрема, проблеми



взаємодії економіки та етики знайшли відбиток в роботах К.-О. Апеля [6], П. Козловського [125-126], Ю. Яковец [265], М. Елоян [262], В. Федотової [230], В. Семенова [201], П. Ульріха [227], Н. Зарубіної [95] та ін. Аналіз названих робіт дозволив перейти до розгляду проблеми «етичного виміру грошей» у економічній сфері.

Окреме місце займають дослідження проблеми знаково-символічного простору соціокультурного буття, в якому здійснюється сучасний фінансово-монетарний обмін. Це роботи Р. Барта [15-16], В. Бібіхіна [24], Ж. Бодрійяра [27-30], Ж. Дельоза [83-85], Д. Ділі [88], А. Костіної [127-128], А. Лосева [145-146], Ю. Лотмана [147-149], М. Мамардашвілі [154-156] та ін. Гроші в контексті даного аналізу постають у вигляді знаків та символів.

Проблема визначення сутності та змісту грошей має тривалу історію. У XVI і XVII ст. представники меркантилізму, зокрема англійський економіст Т. Мен, проголосили справжнім багатством суспільства гроші. Погляди меркантилістів демонструють ототожнення грошей з багатства з благородними металами, у чому і полягає «металістична теорія» грошей. Відповідно до неї золото і срібло є грошима за своєю природою. Металістична теорія звертає увагу лише на ті функції, для виконання яких необхідні металеві гроші, (які виконують функції міри вартості, скарбу і світових грошей), але ігнорує інші функції (засобу обігу і засобу платежу), що можуть виконуватися іншими знаками вартості. В основі «номіналістичної теорії», представниками якої є також філософи Дж. Берклі та Д. Юм, лежали два наступних положення: гроші створюються державою; вартість грошей визначається їх номіналом. Якщо вартість грошей визначається державою, то це означає заперечення теорії трудової вартості і товарної природи грошей. Відірвавши паперові гроші не тільки від золота, але і від вартості товару, вони наділяли їх «вартістю», «купівельної силою» шляхом акту державного законодавства [110]. В свою чергу основна ідея «кількісної теорії» грошей полягає в тому, що величина їх вартості знаходиться в оберненій залежності від їхньої кількості. Тобто чим більше грошей у обігу, тим менша їхня вартість [65].

В економіко-теоретичних концепціях монетаристів і кейсіанців гроші – переважно фінансовий актив з «необмеженою» ліквідністю і короткотерміною стабільністю; для австрійської школи неолібералізму гроші виступають переважно як засіб обміну; є погляд на гроші як на засіб оформлення суспільного механізму ціноутворення і обміну. «Нові грошові економісти» відмовляються від класичного погляду на гроші і немовби розщеплюють їх на ряд окремих функцій, які реалізуються через окремі механізми» [104, с. 39]. Вказуючи на феноменальність грошей, Ю. Осипов підкреслює їх значимість для економіки як головного смислового центру, основної субстанції. «Це лише здається, що гроші – лише засіб обігу, ні, це насамперед онтологічна субстанція, причому абсолютно ідеальна, ефемерна, духовна, хоча може мати і має по мірі необхідності речовинно-предметне втілення» [181, с. 5].

Популярністю користується наоліберальне визначення: «Гроші – це угода з суспільством використовувати щось в якості засобу обміну» [104, с. 136]. Подібним чином гроші визначаються в якості всякого активу, котрий приймається в угодах і для урегулювання боргів. Пропонується також вбачати в грошах «валюти інформаційного обміну» [104, с. 139].

У стандартних підручниках з економічної теорії гроші визначаються як унікальний товар, який може бути обмінений на будь-який інший. Гроші скорочують витрати на одержання інформації, здійснення бізнесових справ і сприяють розвитку ринкового господарства. Б. Літаєр вважає, що гроші в епоху Інтернету – це «інформація про способи, якими ми обмінюємо енергію» [71, с. 96]. У систему грошей вбудоване змагання, конкуренція між індивідами. В силу цього соціальна байдужість, орієнтація на чуттєві задоволення, груповий егоїзм, культурна аморфність суспільства, від якої сьогодні всі потерпають, посилюються на «гуманітарну катастрофу», «духовний колапс», корелюються з використанням конкурентноздатної сили грошей як нового соціополітичного, духовно-культурного, інформаційного тощо чинника. Тим самим виникає нова система цінностей, яка впевнено стверджує себе в нашому житті, віддзеркалюючи вимоги, котрі встановлюють гроші як один з найважливіших феноменів життя.

Безумовно, сьогодні гроші стали практично загальною формою існування життя людей, дійсно глобальним явищем: фінансові розрахунки, купівля-продаж, бізнес, підприємництво, проблеми одержання і придбання грошей зі сфери матеріального виробництва і споживання проникли в несумісні з економікою, здавалося б, сфери життя. У науковій творчості – інтелектуальна власність, у мистецтві – шоу-бізнес, спорт за контрактом (купівля-продаж), сім'ї закріплюються партнерськими взаємовигідними контрактами. З'явилися і процвітають представники релігійного бізнесу, що торгують вірою в Бога значно з більшим результатом, чим в епоху середньовіччя індульгенціями. Дискредитуються «останні, залишкові форми чого-небудь нетоварного, самоцінного, екзистенційного» [133, с. 60].

Однак це не означає ставання до грошей як суто негативного факту соціокультурного буття людини, у силу чого потрібно здійснювати певні зусилля для применшення їхньої ролі і значення в сучасному суспільстві. Доцільно визнати, що сьогодні, на початку XXI століття грошовий практицизм, а не різні спроби побудови суспільства на утопічних ідеалах, визначає поступ суспільства. А в найбільш розвинутих країнах Заходу сформувалося глобальне фінансове суспільство, а також відповідний йому тип людини – Homo oeconomicus, (економічна людина), котра трансформувалася в «постлюдину», всі складові діяльності якої обумовлені головним чином грошима. «Сутнісні характеристики індивіда в сучасному суспільстві пов'язані з грошима як ритуальними мірками його активності» [105, с. 140], – вказує В. Ільїн.

Безумовно, гроші є невід'ємним елементом розвиненого товарного, особливо сучасного господарства. Вони здійснюють істотний і постійний вплив на стан кон'юнктури, на хід економічних циклів. Грошова система забезпечує «обмін речовин» у механізмі господарювання, як найскладнішому взаємозв'язку соціальних, ринкових, виробничих, економічних, вітальних, культурних зв'язків, опосередковує рух величезних мас товарів і грошового капіталу, стимулює розвиток продуктивних сил через канали кредиту і фінансів. У цьому плані можна виділити дві досить різні за змістом і значенням сентенції: одна стверджує, що

економіці (отже, життю) взагалі не потрібні гроші; друга говорить про споконвічну залежність економіки, господарства, існування людини від грошей, їхньої наявності і кількості. У той же час сфера грошей підсилює властиві ринковій економіці елементи нестійкості і ризику, що слугує причиною ускладнення соціальних і політичних відносин. Усе це – причина того, що «гроші є об'єктом постійного інтересу й прагнення до їх цілісного аналізу» [105, с. 141].

Підкреслимо, що наша епоха акцентує увагу у першу чергу на економічному змісті соціального буття, і тому визначає гроші як уособлення багатства, успіху, гідності, поваги, слави. Віра в гроші, особливо сьогодні, набагато більша, ніж в ту людину, котра являє собою самодостатню культурно-духовну цілісність, але у фінансовому плані не має повноти. На це вказує увесь лад і спрямованість сучасного мислення, який С. Булгаков називав «економічним матеріалізмом» [38, с. 9]. Завдяки йому ствердився пануючий сьогодні «грошовий лад», причому серед представників всіх верств населення, а не лише банкірів чи бізнесменів. «Гроші в огрошовленому світі – не лише засіб, а інший самостійний, хоча і не самодостатній, світ, що покладається на власну, паралельну надійному світу, субстанцію – вартість... Гроші беруть участь в управлінні огрошовленим світом (господарством), а не тільки в його обслуговуванні» [181, с. 6].

Нова, «грошова логіка» життя переносить духовні пошуки людини на другий план, виділяючи в якості центрального пункту фінансово-матеріальне забезпечення. Історія душі, духу, мудрості, проблема істини, доцільності, смислу підкоряється законам руху фінансових потоків і матеріальним інтересам. Новою духовною парадигмою світосприйняття постає яскравість видовищ. Це організовує соціально-побутовий і культурний світ таким чином, що одвічна хаотичність буття несподівано розкривається в нових смислових рефренах, які вказують на неминучу повторюваність всього і вся. Сучасна людина орієнтована на необхідність (раціональну доцільність), котра стає головним мотивом її існування. Під «необхідністю» потрібно розуміти раціональну детермінованість своїй дій, оскільки вона є головною умовою гідної життєдіяльності в

економічному суспільстві. Дану «необхідність» М. Вебер визначав як «цілераціональність» [44].

З точки зору економічної теорії, гроші – це універсальне знаряддя обміну, особливий товар, наділений властивістю загального еквівалента, за допомогою якого виражається вартість всіх інших товарів. В силу цього сутність грошей полягає у вирішенні суперечності між «споживчою вартістю» і «вартістю». Однак розгляд загальних передумов економічної діяльності й економічного мислення сучасної людини складає пряме завдання філософії, яка досліджує метафізичну сутність як економічної теорії, так і «монетарного світогляду» [106]. Тим більше, що гроші стали основою всеосяжної соціальної картини глобального світу. Сьогодні вони претендують на ведучу роль у розвитку цивілізації і культури, тлумачачи на свій лад зміст історії, призначення людини, проблеми духовно-культурного буття, мети і напрямку розвитку суспільства. Дана ситуація обумовлена тим, що в умовах фінансової економіки «гроші урівняли самі сфери діяльності людей, так що економічна сфера діяльності людини перестала бути основною і єдиною сферою застосування самих грошей взагалі» [130, с. 430], вказують Т. Кузнецова і З. Оружев.

Як свідчить соціальна історія, гроші невіддільні від життя людини. Вони охоплюють всі сфери її діяльності, а також мислення, почуття, прагнення, надії. Гроші – єдиний товар, який не можна використовувати інакше, крім як звільнитися від них. Вони не реалізують своєї сутності, поки не будуть витраченими або інвестованими. Люди майже все роблять для грошей, і гроші майже все роблять для людей. «Гроші – це чарівна, повторювана загадка, що постійно змінює маски» [106, с. 62], – пише американський дослідник Е. Мітчелл. Вказаний момент – «майже все», змушує звертатися постійно до них як до проблеми, оскільки виявляється, що «все», але «не для всіх». У кожного індивіда є свій запит до них як життєвої проблеми, кожний повинен дати свою відповідь на питання: що таке гроші? Але не лише як соціокультурний й економічний феномен, а й екзистенційний, смисловий. «Гроші, – вказує Б. Ліетар, – це не річ; це угода в рамках спільноти використовувати щось в якості обміну. Різні суспільства

укладали величезну кількість об'єктів і угод. Але кожна людина в кожній державі сприймала як саму собою зрозумілу державну систему грошей. Це щось спадкове... Іншими словами, гроші мають тенденцію бути підсвідомою угодою. Ми плаваємо в них» [141, с. 15-16]. Отже, визначення смислових орієнтацій відбувається в просторі грошей, або «грошового ладу» [173].

Необхідно враховувати, що дослідження грошей є по суті дослідженням життя. Адже гроші «пронизують» все життя людини, незалежно від того, як би вона до них не ставилася. Життя – ось головне, що цікавить людину і всі науки, які нею використовуються для пізнання і підпорядкування світу. Зрозуміти гроші можна саме з позиції необхідності осягнення життя в його цілісності. «Життя первинне й безпосереднє стосовно будь-якої філософської рефлексії про нього, або його саморефлексії. Життя невизначене до кінця, хоча і нескінченно обумовлено» [38, с. 12], – вважав С. Булгаков. Гроші, як і життя, надають – прямо чи опосередковано, в залежності від рівня осмислення, зміст нашим судженням. На рівні ж буденної свідомості гроші просто є грошима; або «всім», або «нічим», у залежності від світоглядної установки, що наповнює життя розумінням, смислом і метою. Як правило, по мірі ствердження «людини економічної» гроші стають «всім».

В процесі теоретичного осмислення гроші виступають конкретною, неподільною єдністю «логічного» й «алогічного». У цьому сенсі гроші постійно «передбачаються» мисленням, перебувають в основі рефлексивної самосвідомості. Разом з тим гроші не «поглинаються» думкою, і мислення не є ще буття, хоча все існуюче може мислитися. Все існуюче мислиться, а гроші є елементами цього існуючого. У той же час вони традиційно чужі для інтелектуальних прозрінь, є їх своєрідною алогічністю, оскільки характеризують загальне співвідношення мислення і його об'єкта. Ним у даному випадку виступають гроші. Раціональне (розумне) мислення – це логіка, яка дозволяє розуміти і визначати для себе дійсність та її феномени. В усіх своїх проявах дійсність «ідеально-реальна», «логічно-алогічна». А якщо гроші стають об'єктом міркування, розмислу, то в акті

думки відбувається «живий синтез усіх складових їх як феномена – часто побічних, але в цілому доповнюючих один одного» [105, с. 143-144].

Концепт грошей, виступаючи розділом економічної теорії, є об'єктом логічного мислення. Але як феномен життя гроші займають надлогічне (алогічне) місце в ідеальному ряді теоретичних понять або життєвих схем-символів. Тут гроші виступають у ролі «ідеальних грошей», і можуть взагалі бути ідеальними. Побудова ідеальних рядів дійсності, котра являє собою всю, у тому числі й економічну, реальність, виокремлює гроші в поняття, що символізує одне з соціальних відношень людини і саме по собі не виходить за межі життя, оскільки теж є його конкретним актом. Тим самим гроші виводяться з абстрактних уявлень, перетворюючись в об'єкт конкретних визначень. «Своїм розвитком, – вказує Ю. Осипов, – і небуваним розширенням світ зобов'язаний грошам – цьому абсолютно абстрактному, але і надзвичайно ефективному багатству» [181, с. 8]. Цим пояснюється розуміння їхньої сутності тільки через виконання основних функцій: як засобу обігу (обміну), як міри вартості, як засобу нагромадження, як засобу платежів, як засобу світових (міжнародних) розрахунків. Однак таке розуміння відокремлює гроші від смисложиттєвих інтересів, в просторі яких існує людина.

Теоретичний аналіз показує, що «світ абстрактний» утворюється поруч (і разом) зі «світом конкретним». Так виникає ідеальна дійсність, побудована логічним мисленням. Гроші як частина цієї дійсності наскрізь логічні і наскрізь раціональні. Вони доступні логічному аналізу. Хоча потрібно постійно пам'ятати, що мислення, засноване на відстороненні від життя, породжене рефлексуючою діяльністю розуму. Судження і поняття, якими оперує мислення, є немовби «згустками» думки, що осідають на місці цілісного життя. На цих логічних символах, поняттях і категоріях ґрунтуються «мости» наукової і філософської рефлексії. Гроші як поняття, як символ задані життям як проблема для мислення. В цьому контексті єдиною умовою, на якій людина може вести діалог з грошима, є філософія, оскільки «тільки вона бачить і визнає в грошах певну життєподібну,

суб'єктноздатну метаістоту, щось таке наказно-віщуюче, що не послухатися його не осмілюється ніхто» [257, с. 12], – зазначає М. Шулевський.

Звичайно, що життя як соціоорганічне існування не трансцендентне для живої істоти в її цілісному практичному досвіді. Але воно трансцендентне для неї як для такої, що пізнає, рефлексує, мислить. Так і гроші стають трансцендентністю, якщо перетворюються в об'єкт рефлексії. У своїй безпосередній, метафізично-унікальній глибині переживання гроші як явище – це те, чим життя виходить на поверхню мислення і знання. «Гроші глибокі та широкі, як океан, відношення до них первісно підсвідоме... Щоб розібратися в цьому, звернемося до поведінки грошей і фантазіям. Незабаром ви опинитесь в іншому світі... Те, що ми не можемо вирішити грошове питання аналізом, доводить, що гроші – це те, що змушує нас фантазувати. Щоб знайти душу сучасної людини, почніть пошук в нездоланих комплексах, пов'язаних з грошима» [275, с. 174], – вказує Дж. Хіллмен.

Багатопланова сутність грошей ніколи не буде відповідати тільки їх функціям в економічному процесі. Як частина наявного буття, що у самому загальному плані являє собою споконвічний поклик життя і смерті, свободи і необхідності, гроші є виразом цих метафізичних начал. Людина через гроші прагне перетворити відчужене буття, у першу чергу, звичайно ж, соціальне, у потенційний комфортний «дім людського життя». Гроші – «це і високоефективний засіб індивідуальної та соціальної регуляції, і показник успішної діяльності, і один з елементів суспільної конвенції, і семантичний інваріант ідеї обов'язковості, і механізм ідентифікації якісних характеристик людини, і технологічна одиниця виміру доцільності і безглуздості життєвих актів. Це спосіб і біологічного, і соціального виживання» [105, с. 145], – говорить В. Ільїн.

Не менш важливим є те, що гроші постають ідеальною силою, завдяки якій зміст соціально-економічного, господарського процесу можна виразити як прагнення перетворити «мертву матерію», що діє з механічною необхідністю, у «живе тіло», з його «органічною доцільністю». Тому остаточно дану мету можна визначити як перетворення будь-якого «космічного механізму» в потенційний чи



актуальний організм, у подоланні необхідності свободою, механізму організмом, причинності доцільністю. Так гроші стають «всім», а фінансові смисли – основними. Як ідеальна сила, гроші виступають формою активної діяльності. Ця їхня здатність, властивість відкрystalізувалася у процесі історичного розвитку соціуму і людини. «Ідеальне безпосередньо існує тільки як форма (спосіб, образ) діяльності соціокультурної людини, спрямованої на зовнішній світ. Ідеальне є особлива функція людини в її суспільно-трудова діяльність, що здійснюється у формах, створених попереднім розвитком. Але вона визначає активність, творчість, матеріальність ідеального практика» [101, с. 187]. Або економіку, економічну діяльність, працю, тобто виробництво.

Економічна практика у самому широкому сенсі перетворює предмети природи (життя) у предмети мислення. Але навіть найпростіші, звичайні предмети дані людині тільки через соціально-економічний розвиток, завдяки виробничим, торговельно-обмінним відносинам. Адже «капітал сам по собі, як і вартість, має ідеальний характер, хоча це ідеальне може мати і цілком матеріальні втілення. І сама праця, зазначимо, не така вже і матеріальна, як здається на перший погляд» [101, с. 187-188]. В цьому плані зрозуміла ідеальність грошей, котрі є продуктом сукупної людської праці і функціонування капіталу. Гроші «сприяли формуванню історично унікальної традиції універсальності, ідеалів особистого самоконтролю та винахідництва. Їх значення не варто применшувати. Вони сформували те, що є кращим внеском Заходу в еволюцію людства. Наприклад, концепція прав людини, яка відноситься до всіх представників людства, – породження цієї традиції. Акцент на свободі особистості... зміцнили мораль, засновану на самоконтролі і відповідальності, котра зробила можливою свободу в суспільстві» [141, с. 250], – вказує Б. Ліетар.

Функціонування грошей передбачає споживання, яке покладає предмет виробництва як прагнення, мету як ідеальний образ. Але споживання є лише момент економічної діяльності, оскільки воно творить суб'єкта (людину), здатну робити, відтворювати і споживати гроші, втіленням яким виступає «світ речей». Іншими словами, економічна діяльність створює здатність людини до активної

діяльності по виробництву предметів споживання, використовуючи їх по призначенню. Гроші і виступають у формі активної, діяльної здатності людини, існуючі ідеально, як спонукання і мета господарювання та життя в цілому. Тому «гроші як ідеальне є не що інше, як форма речі, але існують вони поза річчю, а саме в людині, у формі її активної діяльності як наявна, суспільно-визначена форма її активності» [106, с. 74].

У природи самій по собі, у механізмі виробництва (технологіях, комп'ютерній мережі, техніці та ін.), у біологічній природі людини, ідеального немає. Однак тут є одна особливість. Це є те, котре невловиме й існує, в тому числі і у праці, у вартості, у капіталі. Тому ми повинні констатувати, що у світі взагалі є щось, яке не може одержати суто матеріального трактування (навіть саме матеріальне не може обійтися при розкритті своєї сутності, без ідеального, без втаємничення). Коли ми «говоримо про ідеальне, то ми фактично говоримо про щось невизначене до кінця, про дійсно втаємничене, про висхідне до нескінченності. Самі по собі гроші – чим вони є насправді? Не маючи конкретної відповіді, ми змушені говорити про ідеальне, яке зовсім не означає неодмінного зв'язку з чиеюсь свідомістю. Ідеальне існує у світі саме по собі, доставляючи нам не лише здивування, але й радість пізнання і самого нашого буття. З ідеального в грошах, як і у вартості, праці, капіталі, все і складається» [184, с. 170]. Не потрібно забувати, що людина, опрідметнюючи свої сили на створенні матеріальних і духовних благ, стає носієм активних ідеальних форм діяльності. Вони можуть змінюватися. Деякі з них ми знаємо, інші майже невидимі. Жодна не буває без втрат, деякі з яких нам відомі, а інші ми не помічаємо.

Усвідомлюючи гроші як результат праці, опрідметненої у «вартість», як «багатство», як «час», ми можемо говорити про їхню ідеальність, втілену у чомусь матеріальному. Але матеріальне буття ідеального не є саме по собі ідеальне, а тільки форма його виразу в органічному тілі людини. Гроші самі по собі – це суспільно-визначена форма життєдіяльності людини, відповідна її меті і призначенню. Намагатися пояснити ідеальну грошову форму продукта праці, вартості з фізико-хімічних особливостей золота така ж безглузда витівка, як ідею,

думку, теорію виводити з анатомо-фізіологічних властивостей «тіла мозку». Наукове, об'єктивне вираження ідеальної природи грошей полягає «в розумінні їх як суспільної, економічної форми діяльності людини, котра створює предмети різних форм, але народжується й існує не в голові, а за допомогою голови в реальній предметній діяльності людини – дійсного учасника економічних і соціальних процесів» [106, с. 75].

Характеризуючи гроші як ідеальне, потрібно виходити з того, що завжди існує відмінність між визначенням, яке виражає суть справи, тобто ідеальним образом об'єкта, і формальною дефініцією, котра фіксує зовнішні ознаки об'єкта. Це простий приклад конкретної інтелектуальної діяльності, коли матеріальна річ конституюється як ідеальний об'єкт. Більш важливий приклад ідеального об'єкта, це, наприклад, гроші, тобто річ, яка не має ніякого внутрішньо властивого їй значення, але являє собою саму сутність багатства. Гроші – ідеальний об'єкт, котрий має в найвищій мірі вагомі матеріальні наслідки. Один з цих наслідків полягає насамперед у тому, що цей «ідеальний об'єкт обумовлює спосіб, яким ми думаємо про світ» [106, с. 93]. Отже, тільки тоді, коли визначення виникає разом з реальною дією мислення, людина і володіє адекватною ідеєю, тобто ідеальним образом речі, а не тільки знаково-мовним виразом. Отже, гроші як ідеальне завжди існують там, де в наявності необхідність відтворення об'єкта у сполученні з потребою в ньому. Як зазначає Б. А. Ліетар, гроші є одним із з'єднуючих, «цементуючих» ланок, невидимих для свідомості. Гроші для цивілізації – це те ж саме, що код ДНК для біологічного виду. «Наші гроші – це наше дзеркало. Воно може відбивати більше, чим нашу тінь. Воно може відбивати нашу душу» [141, с. 354].

У цьому плані ідеальність грошей полягає в розумінні їх «транцендентної природи». Вони є «те, чого немає як статичної реальності і разом з тим є; вони те, що існує не стільки як зовнішня річ, яка сприймається почуттями, а існує як ідеальна діяльна здатність людини. Це буття, відповідне, проте, небуттю, або наявне буття зовнішньої речі у фазі її становлення, у вигляді потреби, спонукання і мети суб'єкта» [101, с. 193]. Саме тому ідеальне буття грошей і відрізняється від

їхнього реального буття, як і від тих матеріальних структур (золото, срібло, банкноти й ін.), за допомогою яких вони існують для суб'єкта («всередині» людини). Від матеріальних структур ідеальний образ грошей принципово відрізняється тим, що вони – «форма зовнішнього предмета». Від зовнішніх предметів ідеальний образ грошей відрізняється тим, що вони опредметнені безпосередньо в «органічному тілі» мови (поняттях) як суб'єктивний образ, а не в «зовнішній речовині» природи. Ідеальну сутність грошей можна виразити як «суб'єктивне буття предмета в іншому і через інше» [68, с. 58]. Це впливає зі складного, поліваріантного, різноликого феномена грошей, з багатьма його зв'язками й обумовленостями. Гроші як капітал є не відношення, а «спектр відношень, до того ж досить заплутаний» [184, с. 151]. Гроші перебувають у «тілі» капіталу, який реалізується в мережі зв'язків, причому динамічно, процесуально, з переважаючою невизначеністю.

У філософських дослідженнях підкреслюється, що «ідеальне» як форма діяльності людини в якості суб'єкта соціальної діяльності існує там, де відбувається процес «зняття» зовнішності, процес перетворення об'єктів природи в предмет діяльності людини, тобто в предмет господарства, в продукт діяльності (праці). У постійно відновлюваному циклічному русі існує тільки ідеальне, ідеальний образ речі, у даному випадку грошей. Включені в економічний процес, гроші «з'являються» у суб'єктивній формі предметної діяльності. Складність розуміння сутності грошей полягає в тому, що ідеальне безпосередньо здійснюється в символі і через символ. Він є зовнішнім стосовно матеріального існування грошей, є «словом», яке сприймається почуттями, яке видно і чути. Але слово як самостійна сутність у той же час виявляється буттям іншої сутності, і в якості такої є її «ідеальним буттям», її значенням, зовсім відмінним від тілесної форми, яка сприймається почуттями. Гроші – «знак вартості, її число» [184, с. 214].

Однак слово «гроші» як «знак», як «ім'я» (назва) не має нічого спільного з тим, знаком чого вони є – нескінченної кількості вартостей. Якщо взяти всю масу вартості в суспільстві, то для її реалізації в якості вартості не потрібно тієї ж по

величині маси грошей. Ті самі реальні гроші, здатні кілька разів брати участь в обмінно-оцінювальному, ринковому процесі. Маса грошей завжди менша маси вартості, що реалізується в суспільстві. Це загальне, ідеальним знаком якого є гроші, виявляється тільки в акті перетворення «слова» у «справу» («діло») (вартості товару у вартість грошей), а через «справу» у «річ», а потім у «слово», що і є «процесом нескінченного перетворення грошей в товар і потім знову в гроші» [106, с. 77]. Іншими словами, включення грошей в орбіту соціоекономічного і культурного процесу показує, що поведінка у сфері грошового обігу виражає життєві потреби суб'єктів суспільної діяльності, панівні для них «реальні взірці соціальних дій, рівень володіння «технікою» економічної діяльності, ставлення до загальноприйнятих у соціумі норм економічної поведінки» [215, с. 43].

Безумовно, об'єктивна реальність є тим «загальним», яке з'єднує суперечності, протилежності, перетворюючи їх в цілісний, реальний «ансамбль», а не аморфну одиницю. Дана обставина стосується проблеми ідеальності грошей, які в сфері економічного життя не можуть бути просто «одиницею», його випадковою ознакою. Вони є тим «особливим», у якому загальне (економічне) щоразу виявляє себе в індивідуальних характеристиках усіх без винятку компонентів. В наявному бутті грошей загальний економічний процес може поставати абстракцією. Але генетично «загальне» – економічна реальність – існує, і не тільки в стихії слова й думки, але й у різних її модифікаціях. Наприклад, у формі похідного й залежного від економіки – грошей. У даному відношенні «капітал потрібно відрізняти від вартості й грошей, він є капітал взагалі, тобто сукупність тих визначень, які відрізняють вартість як капітал від її ж як простої вартості або грошей. Ідеальні «вартість», «гроші», «обіг», «ціни» тощо передбачаються економікою, так само як і праця [207, с. 78]. Можна стверджувати, що формування капіталу все в більш виразній формі виявляє «вартість» і «гроші». Відношення між ними й утворює капітал. Джерело вартості не в грошах, але без грошей немає виникнення вартості, а тому виробництво вартості є виробництво вартості через вартість. Ідеальність в тому, що вартість виникає із «не вартості»,

економіка з господарства, а тому й гроші з господарства, і капітал, тобто при постійному перетворенні господарства в економіку, а економіки – у господарство. Економіка, господарство дають життя грошам і капіталу, без економіки немає самого феномена капіталу. Поняття «вартості» при строгому аналізі розкриває найбільше реально існуюче відношення між людьми – відношення прямого обміну одного товару на інший. Зведена «до найпростішої форми вартості економічна реальність виявляє ті загальні визначення вартості, які на більше високих щаблях розвитку відтворюються у визначенні грошей» [184, с. 216]. Так само як і робочої сили, капіталу, товару, ренти, ціни й іншого економічного, безпосередньо й опосередковано пов'язаного з грошима.

Економічна реальність як «всезагальність» постає в самій собі багаторазово й множинно розчленована на окремі (особливі) сфери, однією з яких виступають гроші. Однак ці сфери не існують ізольовано, а взаємно доповнюють одна одну. Адже економіка – всеоб'ємна реальність, в якій все взаємодіє. Тому важко, наприклад, уявити собі гроші без товару, вартості або ціни. Економічні відносини – завжди вартісні, обмінно-оцінювальні, огрошовлені, купівельно-продажні. По суті всі компоненти господарства з'єднані між собою ланками спільності. Наприклад, культура, як і економіка, є взаємозв'язок матеріального й ідеального, особистісного й колективного (суспільного). Інакше кажучи, теоретичний розгляд конкретної загальності економічного буття як конкретної загальності полягає в розкритті тієї необхідності, з якої виникають один з одного і у взаємодії одна з одною різноманітні форми специфічної людської діяльності. Гроші і є одним з її ідеальних результатів, оскільки в них містяться суспільно-людські здібності й відповідні їм потреби. Як феномен усього процесу господарювання, гроші набувають своєї характеристики, коли займають місце у відносинах загального, одиничного, особливого. Безумовно, тут має місце розуміння ролі свідомої волі людей, оцінка складності того процесу еволюції свідомості та форм соціальної організації, яка відбулася стихійно саме завдяки тому, що люди неусвідомлено, методом спроб і помилок шукали і знаходили найбільш оптимальні форми організації економічного життя. Однак не можна відкинути той факт, що поява та

еволуція грошей знаменувала собою реальне буття та консолідацію організованої волі економічної спільноти. Можна стверджувати, що в «раціоналістичній концепції грошей зафіксована реальна закономірність, але «з точністю до навпаки»: причина та наслідок помінялися місцями» [215, с. 43].

Теоретичне визначення особливості грошей збігається з визначенням вартості в її загальній формі. Але творче розуміння економіки як загального економічного буття дозволяє виділити гроші в якості специфічного, одиничного, що дозволяє абстрагуватися від особливостей прямого товарного обміну, як і від розвинених форм вартості. Виражена в грошах, вартість виступає як посередник у реалізації економічних відносин, встановлюючи, виявляючи і затверджуючи їхній еквівалентний характер. Еквівалентність означає здійснення економічних рівностей. «Економічна рівність – не фізична, не механічна. Не матеріальна рівність, а рівність ідеальна, в уяві, у допущенні, у визнанні. У такому випадку гроші перетворюються в справді загальну категорію людської життєдіяльності» [184, с. 217]. Вони є формою, іманентною субстанції «розумної волі» [68, с. 59], як говорив Г. Гегель, а не зовнішньому буттю людини, у якому гроші лише виявляються, опредметнюються.

Розвиток суспільства і економіки показує, що гроші в якості конкретно-загального протистоять чуттєво даному розмаїттю особливих, індивідуальних уявлень про них. І не просто як розумова абстракція, а в якості субстанції, як конкретна форма їх взаємодії. «Гроші змінні, плинні у всіх відношеннях, – вказує Ю. Осипов. – Вони в механізмі економіки й самі механізм, але не механістичні. Гроші глобальні: вони усюди. Гроші самостійні, хоча вони і при суб'єктах, які їх тримають. Гроші – інформація, але при цьому й енергія. Гроші в механізмі рішень, але вони і самі вирішують. Вони засіб, але і мета, і фактор. Всі економічні суб'єкти – суб'єкти при грошах, оргошовлені суб'єкти» [184, с. 217]. В цій ідеальній якості, у своїй конкретно-загальній визначеності гроші вміщують у себе все багатство особливого й одиничного, котрі знаходяться в системі соціально-економічного і культурного життя. І не тільки як можливість, але і необхідність самоздійснення особистості в якості ціннісно-сислового універсуму.

Як показують дослідження, реальна історія економічних відносин свідчить про те, що гроші були загальною (загально-конкретною) формою організації соціального буття людини у всіх сферах його прояву. Тривалий час гроші залишалися специфічним, особливим, частковим, а не постійним відношенням між людьми. Як і вартість, гроші «зробилися», ствердилися всезагальною формою взаємин між соціальними індивідами (у взаємозв'язках різних компонентів і сфер господарського життя в процесі розвитку економіки і людини. Гроші «зробив» капіталізм, тобто сучасна система ринкових відносин. «Капітал – це та сила, що втягує в себе чи залучає в орбіту свого функціонування всі природні, людські і неприродні ресурси: працю, предмети праці, знаряддя праці, енергію, інформацію, знання, навички, розум, науку, свідомість, навіть душі людські з їх почуттями, емоціями, пристрастями, а також державну владу, політику, право, культуру, ідеологію, коротше, усе, що так чи інакше є присутнім в економічному і культурному житті, що може слугувати капіталу в його організаційно-продуктивній місії, що сприяє його домінуванню» [184, с. 166-167]. Капітал орієнтований на гроші, на їхній приріст. Такий перехід одиничного й особливого в загальне не випадковість, а скоріше соціально-історичне правило, закономірність. В історії завжди виникає одиничне як виключення з правил, аномалія, як щось окреме, щоб потім стати, ствердитися в якості загального. Такий шлях виникнення будь-яких нових явищ і фактів, з ряду яких потім «утворюється те основне, визначальне для життя у всьому його розмаїтті» [184, с. 167].

Проблема розуміння, або чіткого осмислення феномену грошей полягає в тому, що завжди існує відхилення об'єкта від його образу. Це завжди відбувається в процесі особистісної реалізації індивідуального образу (ідеї, мети, задачі) в практичній діяльності. У зв'язку з цим змінюються усі світоглядні ідеали, у тому числі і статус грошей: у залежності від епохи і домінування ціннісних орієнтирів виникають різні відношення до них. У цьому випадку гроші – це те ідеальне (мета, ідеал), яке для індивіда виступає як особливий предмет, відношення до якого (і користування ним) він може цілеспрямовано змінювати в згоді з вимогами і потребами діяльності [106, с. 80]. Або, іншими словами, за умов ринкової системи,



гроші, виступають як «двобічний зустрічний рух між адресантом і адресатом рівнозначних за своїм змістом контекстів, тобто вартостей і благ, які є предметом комунікацій. Це вимагає від суб'єктів грошових комунікацій знань і навичок, необхідних для успішного здійснення комунікативних процесів» [215, с. 44].

Підкреслимо ту ситуацію, коли гроші для більшості (про що переконливо свідчить історія суспільства й особливо наш час), є не лише певною, але й найважливішою предметно-матеріальною підставою постійного і «вічного» блага. Суть справи в засвоєності ідеального образу індивідом лише формально (у силу як обмеженості, так і спрямованості інтелектуально-світоглядних поглядів, неможливості або небажання здійснити адекватний стосовно даної проблеми аналіз), як твердої схеми і порядку операцій, без розуміння його походження і взаємозв'язку з реальною, не ідеалізованою, звичайною дійсністю. Як правило, індивід в такій ситуації виявляється нездатним критично підійти до такого образу, тобто як до особливого, відмінного від себе предмету. І тоді відбувається немовби ототожнення себе (індивіда) із предметом (реччю), тобто грошима. Людина не може поставити їх перед собою як предмет, співмірний з дійсністю. Гроші в цій ситуації постають незмінною сутністю, а разом з ними соціальна, політична, культурна, економічна (і природна) дійсність постають також незмінними, вічними. В плані їх невіддільності від грошей [207, с. 80-81].

У даних обставинах не індивід діє з ідеальним образом, а фетишизований, догматизований образ діє в людині, а вона діє за допомогою його. Або, іншими словами, гроші визначають прагнення, бажання, плани, цілепокладання людини. Тут уся справа в свідомості, у центрі її може перебувати, залежно від часу і ситуації, певний традиційно визначений авторитет – церква, наука, політичний лідер, і, звичайно, гроші. Що і складає систему цінностей для даного суспільства і людини. Якщо така система починає домінувати, то гроші набувають здатності відокремлювати буття від володіння, оскільки для володіння грошима немає необхідності в будь-яких особливих, моральних чи екзистенційних, характеристиках суб'єкта. Гроші самі представляють будь-який вид потенційної власності і роблять володіння загальним мірилом буття. В результаті гроші

«віддаляють» людину від результатів її економічної, соціальної, політичної, культурної діяльності. Крім того, сама діяльність, в першу чергу економічна, з точки Е. Фромма, стає «все більш пасивною» [239].

Проте, з іншого боку, за допомогою грошей людина позбувається залежності від речей, від власності; володіння грошима ніяк не впливає на основні параметри її буття. Гроші виступають найбільш важливим засобом не лише свободи, але й рівності – усі рівні у використанні грошей, в розпорядженні ними і використанні на свій розсуд. Гроші раціоналізують існування людини – розум все більше панує над емоціями. Все це вносить чіткість, розсудливість і прогнозованість в дії людини.

### **1.3. «Філософія грошей» в системах методологічних рефлексій**

Ствердження і розвиток філософського аналізу грошей обумовлено необхідністю значно ширшого виміру змістовного кола соціально-економічного життя як самодостатньої умови життєдіяльності людини. У філософському осмисленні гроші, головна ланка і сенс економічної діяльності, постають в якості особливого засобу самореалізації людини в процесі зміни нею зовнішнього і внутрішнього світу. Тим самим теорія грошей і економіка в цілому набувають статусу людиновимірної, універсальної, єдиної матеріально-духовної сфери, в якій здійснюється особистість. Завдяки такому підходу діяльність людини розглядається крізь призму ціннісного підходу в досягненні нею визначених цілей та відповідного вибору засобів для їх реалізації. Соціально-філософський підхід значно ширший, об'ємніший за суто економічний аналіз, «серцевину» якого утворюють чіткі уявлення про максимізуючу раціональну поведінку, ринкову рівновагу та стабільність і сталість фінансових переваг.

Методологічні принципи економічного підходу сформовані в класичній політичній економії. Її засновник А. Сміт акцентував увагу на тому, що головними мотивами економічної діяльності людей є потреби в обміні для їх задоволення. В актах обміну виявляється принципово відмінна за своєю природою від потреб

міра, що визначає рівноцінність і відмінність речей. Обіг (оборот) товарів, грошей, багатств, відбувається завдяки вкладеній у товари праці [211]. Так формуються засади класичного підходу, сутність якого відзначає моністичність, глобальний універсалізм і своєрідний прагматизм. Простором дієвого застосування класичного підходу постає переважно лише доіндустріальне та раннє індустріальне суспільство. Класичний підхід розглядає економічну сферу суспільства як джерело матеріального багатства, як царину виробництва матеріальних благ, а праця (діяльність) розуміється як засіб творення матеріальних благ, обмежуючись лише економічною сферою. Політична економія (класичний підхід) «з часом усвідомила себе вільною від будь-яких «цінностей», «чистою» економічною теорією, в аксіоматиці якої немає місця для етичних категорій» [227, с. 11], – зазначає П. Ульріх. Отже, і категорій філософських, завдяки яким концептуалізується процес пізнання.

Поставлена А. Смітом на наукову основу політекономія вивела економічну науку на новий якісний рівень. В ній сформувався одне з базових визначень об'єкта дослідження політичної економії, її предмета – створення багатства. Фактично А. Сміт був першим, хто обґрунтував положення про багатство з його основними соціально-економічними визначеннями в якості предмета дослідження не лише економічної теорії [62, с. 30], але й філософії. В силу чого в поле інтелектуальної рефлексії потрапляють нові об'єкти – матеріально-економічні.

Але про яке багатство йдеться – про багатство людської особистості чи про багатство речей, які забезпечують динаміку та розвиток економічних процесів, чи багатство, накопичене в грошах? Відповідно до своєї позиції А. Сміт розкриває багатоаспектну проблему нагромадження, розподілу та використання матеріального багатства – багатства речей, тобто багатства у формі матеріальних благ. Однак потрібно звернути увагу на те, що мислитель всебічно досліджує і проблему суб'єкта економічної діяльності – людини. Вчення про «економічну людину» (*Homo economicus*), яка, керуючись у своїй діяльності особистими потребами та інтересами, поводить раціонально, є також одним із ключових в політико-економічній теорії як новій філософії видатного англійського вченого. З

перших розділів «Багатства народів», що присвячені аналізу поділу праці та підвищенню її продуктивності, тема людини як основного суб'єкта економічної діяльності є системоутворювальною. Мислитель різнопланово і досить кваліфіковано висвітлює цю проблему. У зв'язку з цим зауважимо, що його економічним дослідженням передувала публікація власне філософської праці «Теорія моральних почуттів», у якій викладено принципові філософські та морально-психологічні аспекти, які визначають належне місце людини в соціокультурній діяльності загалом. Але однобічне визначення людини як суб'єкта насамперед економічного процесу – лише як *Homo economicus* – все ж залишається визначальним.

Проблемність ситуації полягає в тому, що вона стосується вже означеного аспекту – співвідношення суб'єкта й об'єкта соціоекономічної діяльності як співвідношення людини і багатства. У А. Сміта матеріальне багатство – це мета, а людина (*Homo economicus*) – лише засіб економічного процесу. Йдеться, отже, про стрижневу лінію, що пронизує не лише класичний напрям політичної економії, а й фактично всю систему економічного аналізу. Вона пов'язана з визначенням людини не як безпосередньої мети, а як засобу економічного розвитку, його головної структурної ланки [62, с. 31].

Дана позиція стосується також економічних поглядів Дж. С. Мілля. У його тритомній праці «Основи політичної економії» зберігається смітівське обґрунтування співвідношення об'єкта і суб'єкта економічної діяльності: багатство – мета, людина – засіб. «Саме собою поняття «багатство», необхідне для визначення сукупності бажаних предметів, якими люди володіють, не лише охоплює їхні власні особистості, а навпаки, протиставляє їх цим предметам» [168, с. 99]. «Люди не є багатством для самих себе, хоча вони і слугують інструментом його надбання» [168, с. 90], – наголошує англійський вчений.

У межах цієї формули по суті залишились і представники неокласичної школи економічної теорії. Перенісши акценти у визначенні предмета економічної теорії з питання походження багатства та його розподілу на аналіз того, «як функціонує економічний організм», і відповідно – на обґрунтування поведінки

основного суб'єкта економічного процесу і тим самим значно розширивши значимість суб'єктивних засад економічного пізнання, неокласики водночас залишили за ним ту ж саму функцію – функцію «засобу» ринкового організму. Визначаючи специфіку предмета політичної економії, представник неокласичної теорії А. Маршалл зазначає: «Економічна наука – це, з одного боку, наука про багатство, а з іншого – та частина суспільної науки про діяльність людини, яка стосується здійснюваних нею зусиль для задоволення своїх потреб...» [162, с. 107]. Економічна теорія, наголошує А. Маршалл, досліджує той аспект діяльності людини, що «пов'язаний із задоволенням потреб людини, створенням і використанням матеріальних основ її добробуту» [162, с. 56].

Якщо порівняти цей аналіз із сучасними визначеннями предмета економічної теорії, можна побачити, що, попри оновлені акценти, проблема взаємозалежності суб'єкта й об'єкта економічного процесу аргументується у тому самому контексті: «людина – засіб, багатство – мета». Разом з тим термін «політична економія», що постає насамперед в якості філософії економіки, поступився поняттю «економікс», яке демонструє себе як аналітичне вчення з проблем ефективного використання обмежених виробничих ресурсів (праця, капітал, земля, гроші, підприємницькі здібності, знання), управління ними з метою виробництва товарів і послуг, досягнення максимального задоволення зростаючих матеріальних потреб людей. Праця «Принципи економіксу» А. Маршалла характеризується «синтезом емпіризму з раціоналізмом; градуалістичний метод, згідно якого протилежні сторони можна об'єднати завдяки поступовому поетапному процесу; чітке виокремлення специфіки економічних явищ як таких, що володіють грошовим виміром» [114, с. 225], – говорить В. Канке.

«Економікс» в якості нової економічної теорії повністю відкидає властиву для політичної економії соціально-моральну складову, продукуючи замість неї своєрідний математизований міф про оптимізаційний пошук максимального продуктивного ефекту за обмежених продуктивних ресурсів, орієнтацію на облік неухильно зростаючих потреб населення. Позиція «економікс» налаштовує думати лише про раціоналізацію щоденних управлінських і самоуправлінських дій

споживачів, виробників і будь-яких інших агентів, які ухвалюють економічні рішення. Тобто, на відміну від політичної економії, для якої домінуючими є «праця» і «капітал», «економікс» репрезентує нову економічну реальність – суб'єкта, який ухвалює господарські рішення. Однак сучасна «мейнстрімівська есономікс... в певному смислі є скоріше частиною проблеми, чим дієвим засобом її вирішення. Адже вона вибудовує лише односторонні функції змодельованої в кабінетній тиші ринкової системи і, як правило, намагається нівелювати етико-практичні проблеми господарства, повністю розчиняючи їх саме в логіці системи» [227, с. 11], – підкреслює П. Ульріх.

Застосування закону «спадання (зменшення) корисності» дало змогу теоретикам «економікс» удосконалити аналітичний апарат аналізу поведінки економічного суб'єкта. Оскільки корисна віддача від кожної наступної «одиниці блага» знижується, а труднощі, пов'язані з її добуванням, зростають (витрати праці у процесі виробництва, інших благ у процесі обміну тощо), неодмінно має наступити час, коли подальше примноження благ спричинить не зростання, а зниження задоволення від їх споживання. Така ситуація може бути описана за допомогою математичних засобів, причому можливе визначення точки максимізації корисності, до якої має прагнути економічний суб'єкт. Отже, і в цьому разі людина залишається «засобом»; вона продовжує бути лише структурною ланкою економіки, підпорядковуватись у своїй діяльності її системним визначенням і законам.

Інший аспект цієї проблеми – наукові обґрунтування соціально-філософського змісту самого багатства, його структури. Методологічній конструкції «людина в економіці» протиставляється системна взаємозалежність «економіка в людині». У цьому разі логіка суспільного процесу розглядається як рух від «людини в економіці» до «економіки в людині». Йдеться про розмежування двох методологічних конструкцій аналізу: а) методології способу виробництва; б) методології загальноцивілізаційного процесу. Якщо позиція «людина в економіці» відповідає логіці аналізу способу виробництва, то «економіка в людині» – це методологічна конструкція, що відбиває закономірності

загальноцивілізаційного процесу і відповідно – принцип виробництва взагалі. Саме за такою логікою універсальний розвиток людини, продуктивної сили індивіда, багатство людської особистості, людських сил виступають як «безпосередня мета», «кінцевий результат суспільного виробництва» [62, с. 34]. Що відповідає принципом «категоричного імперативу» знаменитого німецького філософа І. Канта [115].

У цих визначеннях акумулюються накопичені, починаючи від видатних вчених – філософів античної доби до наших днів, надбаня світової наукової думки щодо історизму загальноцивілізаційного процесу, місця та ролі людини у його розгортанні. Ці надбаня не можна втратити. Вони не старіють, а набувають все більшої актуальності. Формула видатного філософа Давньої Греції Протагора «людина – міра всіх речей», сьогодні, як ніколи, актуальна. «Економіка в людині», економіка, підпорядкована розвитку людини, багатства її особистості – це також безпосереднє впровадження в науковий аналіз сучасних цивілізаційних перетворень методологічної конструкції Протагора [62, с. 34-35]. Власне, це визначає застосування методологічних підходів до філософського аналізу сутності грошей – міри багатства.

Даний процес включає багато інших аспектів. Їх аналіз лише засобами економічної теорії виявляється недостатнім внаслідок наявності певних меж застосування «кількісного» аналітичного підходу. «Істинність аналітичного підходу визначається виключно значенням наявних в ньому термінів, які мають потреби в підтвердженні» [114, с. 146]. Аналітичний підхід редукується до логіко-математичних дисциплін, які формують «економічний раціоналізм».

Разом з тим потрібно виходити з того, що статус економічних явищ визначається не природою, а конститується людиною, залежить від її мислення, світогляду, знання, рівня освіти, культури, потреб, мотивів діяльності. Людина змушена проектувати в тих чи інших концепціях економіку, формувати до неї своє відношення. На відміну від законів природи економічні вчення (закони, погляди, ідеї) мають проєктивний характер. Те ж саме можна сказати про гроші,

багатоплановий зміст яких не може бути осмислений і зрозумілий поза системним, філософським аналізом, в координатах певних цінностей.

Узгодити тему цінностей з науковим методом одними з перших намагалися представники баденської школи неокантіанства В. Віндельбанд [49] і Г. Ріккерт [194]. «Науки про природу» характеризує генералізуючий (загальний) метод, тому вони вивчають закономірності, а «науки про дух» (гуманітарні науки) – ідеографічний, або індивідуалізуючий метод. Відповідно, і відношення до цінностей, які протиставлялися будь-яким поняттям. Правильна ж логіка полягає «в протиставленні цінностей не будь-яким поняттям, а лише конструктам логіко-математичних наук і дескрипціям природознавства» [114, с. 21], – стверджує В. Канке.

До характеристики цінностей зверталися М. Шелер і Е. Гартман, але вони залишалися в межах суто філософських міркувань. Згідно М. Шелеру, релігія в ціннісному відношенні більш предметніша, чим наука [255, с. 38]. Зовсім інша позиція у неопозитивіста Л. Вітгенштейна, для якого в світі немає цінностей, адже вони «нефактуальні». «Добро знаходиться поза простором фактів» [53, с. 414], – вважав мислитель.

Однак потрібно враховувати, що цінності, попри їх творення людьми, мають не довільний (свавільний) характер. Немає підстав ставити знак рівності між суб'єктивністю цінностей і суб'єктивною сваволею. З позицій філософсько-соціального підходу «Номо економікус регулює свої вчинки... Людина використовує особливі концепти, які дозволяють їй ставити перед собою певні цілі. Саме їх розумно називати цінностями» [114, с. 22]. Адже цінність по відношенню до цілі є її основа. Людина, яка поставила перед собою певну мету, завжди робить це в силу свого прагнення до реалізації певної цінності. Мета не виникає сама по собі, вона породжується із цінності, а не з економічної чи раціональної доцільності.

Попри позицію «економічного детермінізму», який стверджує першість матеріального статусу грошей, вони мають справу з цінностями, а будь-яка формула фінансової дії, економічного закону виступає як зв'язок (взаємодія)



соціокультурних та економічних цінностей. Разом з тим аналіз всього спектру економічних поглядів показує, що та чи інша економічна цінність може бути поставлена на вершину ієрархії соціокультурних цінностей. В кожному епоху розуміння економічної цінності може бути різним. В силу чого «успіх економічної справи залежить від винахідливості економіста, його вміння поєднувати вже відомі економічні цінності і придумувати нові» [114, с. 23].

Сьогодні ми спостерігаємо процес трансформації економічних цінностей в бік фінансових або грошових пріоритетів. «В глобальній економіці, яка все більше розвивається, влада грошей та інститутів, побудованих на ній, витіснить економіку будь-якої держави, комбінації держав або міжнародної організації, нині існуючих.... Сучасна електронна революція грошей обіцяє ще більше підвищити роль грошей в нашому суспільному і приватному житті, піднявшись над родинними зв'язками, релігією, професією і громадянством як визначальним елементом соціального життя» [46, с. 316-317]. Ми перебуваємо сьогодні в «суспільстві грошей», яке безумовно, вимагає нових методологічних принципів і підходів свого аналізу. Це означає, що в смисловому відношенні «вершинні» форми економічного розуміння, в яких центральне місце займає тема ефективності (принцип економічної ефективності), осмислюючись через концепти «економічного раціоналізму», «економічної логіки», «економічної людини», «раціональної етики господарювання», «чистого економічного розуму» [227, с. 14-15] тощо, повинні знайти продовження в нових теоретико-методологічних дискурсах.

В зазначеному контексті виявити ціннісну сутність грошей можна за допомогою не стільки методологічних принципів економічної теорії, скільки філософсько-економічного знання. Адже філософія економіки – це знання про сутність, смисл, цінності, організацію економічного процесу. Філософія економіки як галузь філософського знання ставить за мету виявити сутність економічної діяльності людини, здійснити перегляд її ціннісних орієнтацій, окреслити перспективи на майбутнє. «Людина сучасного суспільства – це економічна людина, яка прагне вибрати найкращий спосіб реалізації своїх бажань. Разом з тим

вона є частиною соціальної субстанції, що змушує її орієнтуватися на цінності та норми, що відповідають рольовим очікуванням та соціальному статусу» [106, с. 84], – зазначає В. Ільїн.

Від характеру ціннісних орієнтацій по відношенню до грошей залежить соціальна поведінка людей – активність чи пасивність, що врешті-решт визначає їх загальне становище в суспільстві, а також саму людину, її ставлення до споживання як соціальної проблеми. Важливим є те, що характер, особливості ціннісних орієнтацій обумовлюють не тільки спосіб життя окремої людини, а й здійснюють вплив на результати соціально-економічного і культурного розвитку суспільства в цілому. В силу цього цілком закономірно у сферу проблем «філософії економіки», з позицій якої аналізується проблема грошей, входить поняття «духовність», яке протиставляється сучасному «економізму». Знання, розум, наука займають домінуюче місце в суспільстві, породжуючи прагматизм, який нерідко веде до «забуття» чуттєво-емоційної сфери і здатності до співчуття, добра тощо. Відбувається так звана «втрата душі» світу і людини. Але втрата «душевності» рівноцінна аморальності і «безсердечності» [12, с. 88].

Соціально-філософський підхід передбачає аналіз ціннісного і антропологічного смислу духовності. Вважається, що її ядром, основою є вихід окремої людини за межі індивідуального життя, орієнтація на загальне благо. Це альтруїзм, принцип служіння, який протистоїть егоїзму, розрахунку. В рамках цього підходу пропонуються різні рекомендації, які повинні вивести людину з даної кризи. Однак подібні пропозиції мають здебільшого утопічно-просвітницький характер, оскільки в них акцентується увага на вихованні, на виробленні «ідейного стрижня», «духовного ядра» в суспільній свідомості, яке ще сьогодні інколи називають «національною ідеєю». Ставиться завдання духовно-морального оздоровлення суспільства, а разом з ним – економічного життя, що передбачає засвоєння і реалізацію «вічних» моральних законів. Наголошується на тому, що без совісті, без турботи про людей, без чіткого виконання моральних правил неможливі успішні соціально-економічні перетворення. Тим самим буде досягнута мета – «згуртування суспільства, виконання ним ясних і чітких

орієнтирів на цілий історичний період» [12, с. 89], – пишуть В. Базилевич і В. Ільїн.

Якщо говорити про методологію філософії економіки, то вона дає філософське розуміння змісту багатьох основних економічних категорій («економіка», «господарство», «виробництво», «праця», «гроші», «економічна людина», «свобода», «потреба» та ін.), які за своєю суттю і значенням виходять за сферу економіки. Пізнання їх змісту забезпечує формування загальних уявлень про природу господарської діяльності, окреслює її місце і роль у духовному бутті, моралі, ціннісних орієнтаціях життєвого світі людини. Іншими словами, сприяє осягненню людиновимірної сутності теорії грошей.

Методологічний вимір феномену грошей з позицій філософсько-економічного знання набуває особливої ролі при визначенні найважливіших чинників та орієнтирів соціально-економічного розвитку і формування їх за допомогою стратегії розвитку національної економічної системи. Особливо сьогодні, в контексті соціально-економічного і політичного самовизначення у світових соціальних процесах. Це особливо важливо в контексті пошуку самостійного шляху соціально-економічного розвитку в межах глобалізаційних трендів, якого так потребує сучасне українське суспільство. Філософія економіки як сфера філософського знання про сутність соціального буття людини в багатовекторному полі економізованого соціуму сприяє вирішенню проблеми грошей у ціннісно-екзистенційному аспекті.

Саме з позицій філософсько-економічного аналізу, спираючись «на сучасні знання та дослідження, можна стверджувати, що «теорія зворотного зв'язку між етичними цінностями і економічним розвитком найбільш відповідає істині» [114, с. 268-269]. А етика – філософська дисципліна, в силу чого вона є складовою частиною філософії гуманітарних наук. Якщо економічна етика – це органічна частина «філософії науки», то «етична економія» є невід'ємною частиною «філософії економіки». Завдяки їх спільній, єдиній дії можливо досягнути знання про гроші, яке на даному (конкретному) етапі повинно відповідати запитам сучасності.

Необхідно враховувати, що сьогодні широкі можливості для пізнання грошей відкривають методологічні рефлексії інформаційних технологій. Інформаційна сфера, простір смислів, світ ідей, в якому людина і культурні спільноти змушені існувати, являє собою особливий світ, який розвивається по особливим законам. Для того, щоб зрозуміти цей світ і навчитися ефективно в ньому діяти, потрібно доповнити наші базові знання новими уявленнями, поняттями та принципами, аналогів яких ми не маємо (в існуючому знанні, наявному методологічному інструментарії), оскільки «об'єкти і процеси інформаційного світу кардинально відрізняються від об'єктів і процесів, які ми вивчаємо в контексті класичної і некласичної раціональності» [217, с. 58]. Використання будь-якої технологічної форми приводять так чи інакше до її інтеріоризації і, як наслідок, до видозміни відношення людини з реальністю крізь призму виникаючих можливостей. Кожна нова інформаційна технологія в процесі її використання змінює топологію людини, котра, в свою чергу, знаходить все нові й нові способи її подальшого удосконалення. Зокрема, мова може йти про технологію електронних грошей. «Привид електронних грошей набуває більше влади, чим великі банки або корпорації; вони навіть здатні змусити політиків найбільш розвинених економік світу смиренно і по рабськи підкорятися їх сумасбродній волі і непередбачуваному руху» [46, с. 296], – зазначає Дж. Везерфорд. Логіка електронних грошей обумовлена логікою «інформаційного світу», – результату розвитку нових технологій.

Методологічний аналіз показує, що в «інформаційному світі» в зв'язку з переходом від виробництва речей до символічного виробництва (творчості) відбувся переворот, пов'язаний з філософією постмодернізму. Сутність даного процесу в тому, що філософію постмодернізму в першому наближенні можна визначити як фазу в розвитку «символічного виробництва», пов'язану з різким підвищенням гнучкості і динамічності інтелектуальних форм і образом, який досягається ціною дистанціювання «означеного» від «означаючого», «знаку» від «референту», «семіотичних моментів від семантичних» [107]. Як зазначав Ю. Лотман, відбувається зміна «активності конкуруючих типів свідомості, із яких

одна орієнтована на крайню десемантизацію і «вільну гру» знаками, а інша – на таку ж крайню семантизацію, скріплення із зовнішньою реальністю...» [149, с. 50]. Це конкуренція типів свідомості в рамках професійної системи духовного виробництва багатозначно наклалася на сучасний суспільний конфлікт соціально відповідальної і соціально безвідповідальної поведінки взагалі. Зокрема, по відношенню до культури, знання, цінностей суспільства і людини, в тому числі і до феномену грошей як соціокультурної цінності.

Визначення методологічних принципів дослідження вимагає врахування стану сучасної філософії, який характеризується низкою переворотів: гуманістичним, антропологічним, екологічним (у тому числі – екології культури, духовності), постіндустріальним, постмодерністським, комунікативним, онтологічним, аксіологічним, синергетичним, холістичним тощо. Зокрема, таким є суб'єктивно-антропологічний «переворот», який у своєму позитивному варіанті ставить на перше місце суб'єктивність, індивідуальність. Конкретно-практичні інтенції цієї індивідуальності мають узгоджуватись з інтенціями інших індивідуальностей, утворюючи комунікативні орієнтації смисложиттєвих виборів. Органічна доповнюваність методологічних підходів обумовлена необхідністю «вписування» загальнолюдських цінностей у «об'єктивності значень ціннісно-смиислового універсуму» [151, с. 37]. Соціально-філософське дослідження має враховувати експотенціальне зростання свободи вибору окремої особистості комунікативного співтовариства, не забуваючи конкретний контекст мислення тієї чи іншої епохи, в даному випадку інформаційної реальності та її модусів, зокрема модусу електронних грошей.

Методологічний аналіз кожної наукової проблеми, якою в даному контексті постають гроші, передбачає виявлення епістемологічної природи і гносеологічної сутності методу. Розширення контексту аналізу наукового методу у філософії грошей було закономірно пов'язано, насамперед, з більш «ретельним вивченням розмаїтості його внутрішніх і зовнішніх зв'язків, тобто дослідженням його структури і механізмів обґрунтування, які утворюють в рамках цієї структури продуктивний потенціал методу» [150, с. 240]. Завдяки чому відкриваються

перспективи формування нового підходу до методологічної рефлексії, що має непересічне значення для соціальної філософії в цілому.

Безумовно, завдання наукового пізнання – в необхідності пошуку адекватних уявлень про системну організацію теоретико-методологічно освоюваних об'єктів. Мисленнева презентація суб'єкта пізнання про сукупність відношень і зв'язків досліджуваного об'єкта з об'єктами, потенційно можливими для використання в якості засобів пізнання, – це по суті «випереджаюче» відображення однієї із можливих форм його системної організації» [150, с. 241]. Нагадаємо, що категорія «форма», котра означає сукупність відносно стійких відношень та зв'язків елементів, які утворюють річ (предмет, явище), в межах яких здійснюються взаємодії і супутні зміни елементів, може бути використана і для характеристики сукупності відношень і зв'язків даної речі з іншими об'єктами. Стосовно «випереджаючого» відношення, то в самому методі воно виступає як «функціональний конструкт, який складає зміст його предметно-концептуального елемента. На відміну від предмета дослідження, яке визначається розробленим методом, воно включає в себе не лише сукупність елементів об'єкта, виокремлену в контексті його фіксованих відносин і зв'язків з потенційними засобами пізнання, але й ці останні, а також самі відношення і зв'язки, тобто висхідне мисленнєве представлення в його повному складі» [150, с. 247]. В даному випадку це є «онтологія» методу, котра відображує саму його можливість в пізнанні предметів і явищ як природного, так і соціокультурного буття, в просторі якого розгортається інформаційна реальність.

Останнє має особливе значення для методологічної рефлексії у соціальній філософії, яка продукує знання для людини і суспільства. Дана ситуація обумовлена тим, що кожне суспільство в результаті історичного розвитку починає володіти більш або менш значним потенціалом знань, яке використовується в різних цілях. Значення його може «вимірюватися масштабами наукових досліджень та інституціональної організації науки, рівнем розвитку і доступності системи освіти, технологічного розвитку і технічної культури» [260]. І, безумовно, рівнем культури мислення, в даному контексті економічного.

Процес соціально-філософського пізнання природи грошей та їх значення для людини обумовлює необхідність включення в методологічне осмислення можливостей знаково-символічного аналізу. А також синергетичного підходу, який відповідає сучасній методологічній культурі економічного мислення. «Синергетика, – зазначають В. Кремень і В. Ільїн, – будучи трансдисциплінарною сферою знання, випереджає розвиток традиційних дисциплін, відкриває інші горизонти подальших досліджень з великим культурологічним, соціальним, освітнім і культурним підтекстом [129, с. 50].

Безумовно, кожному етапу наукового пізнання відповідає своя методологічна свідомість, свої методологічні принципи, своя методологічна рефлексія. Разом вони складають культуру логіки методологічного мислення, котра не лише існує і розвивається незалежно від даної сукупності фактів, але й здійснює вплив на формування нового бачення соціокультурного буття та шляхів його пізнання. Іntenції методологічної свідомості орієнтують теоретичну діяльність на продуктивне пізнання. Але воно не може бути здійснене інакше, як через явне чи неявне співставлення концептуального змісту «інформаційного світу» в контексті соціальної філософії і предметно-концептуального змісту тих методів, які намічені для використання. Гносеологічний смисл такої співмірності полягає у виявленні спільних елементів, взаємодія яких гарантує застосування залучених методів в діяльності суб'єкта пізнання, в тому числі і за рахунок можливого перетворення концептуального змісту теоретико-методологічних імперативів, зокрема імперативів, продиктованих «символічною» реальністю.

В даній ситуації необхідно враховувати методологічні рефлексії філософії постмодернізму, яка в найбільшій мірі відповідає викликам і символам «інформаційного світу», його знаково-символічній системі. Варто зазначити велику увагу філософів-постмодерністів до аналізу культури, в якій, на їх думку, найбільш яскраво виявляються особливості феноменів сучасної методологічної культури мислення. Дані феномени розрізняються, в основному, по типу функціонування культури. Сьогодні ми говоримо про культуру економічного суспільства.

Теоретичні витoki сучасних знаково-символічних смислів грошей, семіотизації інформаційного світу пов'язані зі зміною інтелектуальної парадигми, яка репрезентована ідеями постструктуралізму М. Фуко [240-241], Ж. Дерріда [86-87] та ін. Зокрема, М. Фуко називає свій дослідницький метод «написанням історії істини», що розуміється ним як відмова від аналізу поведінкових стереотипів, ідей, суспільних ідеалів та ідеологій до сфер, конституюваних в якості предмету рефлексивного осмислення, а також практикою (їх М. Фуко називає «мистецтвами існування»), що формують ці проблематизації. Філософ намагається визначити, як досвід, відкритий самим різним областям знання, поєднаний із системою правил і норм, що дозволяє індивідам сприймати себе в якості суб'єктів нових тілесно-культурних практик, конституювався в сучасних західних суспільствах.

Рефлексії сучасної культури мислення в аналізі природи і сутності грошей повинні виходити з того, що віртуальність, «зникнення» реальності пов'язані з форматом «масової культури», яка функціонує в просторі засобів масової комунікації. «Масмедіа виявляють здатність до множинного дублювання реальності, утворення альтернативних її інваріантів, а в кінцевому підсумку до розкладу смислу подій даної реальності, їх нейтралізації та ентропії, деградації їх форми» [30, с. 43], – вказує Ж. Бодрійяр.

Поряд з явищами естетичними, аксіологічними, семантичними та культурно похідними, існує й інший ряд явищ – символічний. Він створює ще один, важливий для розуміння грошей теоретико-методологічний дискурс, репрезентований в творчості У. Еко [259]. Мислитель аналізує дихотомію «оригінала» і «копії» та заперечує можливість розгляду даної парадигми в онтологічній площині. Для філософа проблема «оригінала» і «копії» існує як виключно прагматична, яка залежить від культурних допусків, де результат проведення експертизи «на справжність» залежить не від критеріїв ідентичності, а «від апріорі існуючого зразка, який має статус справжності» [127, с. 256]. Ознакою справжності стає не наявність у його «матерії» другої реальності, яка співмірна зі



світом ідеального, а символічне значення оригіналу, який конвенційно первісний.

Дискурсивні практики постмодернізму виступають в нетрадиційних для класичної філософії методологічних підходах. Зокрема, проблему особистості і суспільства Ж. Бодрійяр розглядає в контексті знаково-символічної природи економіки. В ньому природа бажання постає як «знаково-символічна», здатна всі прагнення пристрасті та імперативи сучасної людини через гроші «інвестувати в знаки і речі, в предмет обміну і споживання» [30, с. 98-99]. Тут всі предметні, матеріальні об'єкти світу виступають в якості знаків, які означають, заміщають реальність; вони включаються в операції системного і послідовного маніпулювання ними. Знаком цих знаків виступають гроші. В якості «репертуарів споживання» вони вимагають «постійного розширення свого поля за рахунок «якісної і кількісної генерації нових стимулів і об'єктів спокуси» [127, с. 283-285].

Таким чином, філософія постмодернізму демонструє широкий спектр теоретичних узагальнень явищ сучасного світу, які відкривають нові перспективи його бачення і розуміння. Дана позиція означає, що теоретична діяльність не має ніякого значення у відриві від предметно орієнтованих досліджень. Тобто теоретичне пізнання ускладнюється за рахунок появи в його структурі нового рівня дослідницької діяльності, але в той же час не втрачає власної ідентичності, зберігаючи основні принципи інтеграції пізнавальної діяльності в єдину інституціональну, екзистенційно-антропологічну, когнітивну цілісність.

## Висновки до першого розділу

Повнота розуміння життя людини розкривається через відкриття сучасності – наявного простору соціальних відносин. Дискурс сучасності відкриває можливість визначення найбільш актуальних факторів існування індивіда і суспільства. До них належить пріоритет фінансово-економічної сфери, яка сьогодні у глобальному масштабі постає базовим принципом соціального простору і часу. Детермінуючим домінантним ядром цієї сфери виступають гроші, одне з найбільш видатних досягнень людської цивілізації. Багатовекторність сучасної соціальності створена етосом «фінансизму», який постає в концептах «економічної» і «фінансової цивілізації».

Фінансово-монетарний вектор розвитку сучасного соціуму обумовлений стратегіями раціонального мислення, яке сформувалося в новоєвропейській період соціальної історії. Світ, в якому існує сьогодні суспільство і людина – це світ економічних та інтелектуальних досягнень людини, опредметнених в повсякденності матеріального буття завдяки раціональному (розсудковому) типу мислення. Зміст історичної метафізики фінансового, або «грошового ладу», конкретизований у взаємодіях розсудку і розуму, утворив феномен ринкового (економічного) суспільства. Філософське осмислення його сутності відкриває сучасність в розмаїтості і складності як її теперішнього стану, так і перспектив розвитку. Результатом такого осмислення є теоретичне визначення сучасної цивілізації як «фінансової». Як переворот в господарсько-економічному житті, вона відбулася при активній участі капіталу (грошей). Він є найвищим досягненням фінансово-економічного способу господарювання, в умовах якого гроші «роблять» гроші, вивільняються підприємництво, праця, знання й інформація, наука і винахідництво, коли постійно зростає вартість. «Фінансова цивілізація» – це «грошовий лад», домінантою якою стає прагнення всіх активних членів суспільства до грошей як умови їх свободи й інструменту самореалізації.

Сучасна епоха акцентує увагу в першу чергу на економічному змісті соціального буття, і тому визначає гроші як уособлення багатства, успіху, гідності, поваги тощо. Завдяки чому ствердився «світ грошей», оскільки гроші є не лише мірою успіху, але й приймають активну участь в управлінні «світом людей». Сьогодні гроші претендують на ведучу роль у розвитку цивілізації і культури, пояснюючи на свій лад зміст історії, призначення людини, мети і напрямку розвитку суспільства. В цьому аспекті дослідження грошей є по суті дослідження життя.

Багатопланова сутність грошей може бути осмислена з позицій нових методологічних підходів, які визначають їх як засіб індивідуальної та соціальної регуляції, показник успішної діяльності, елемент суспільної конвенції, механізм ідентифікації якісних характеристик людини. Гроші постають одним з проявів «ідеального». В якості ідеального гроші перетворюються в загальну категорію людської життєдіяльності.

Важливим аспектом філософсько-економічного підходу у визначенні сутності «огрошовленого суспільства» та породженої ним «економічної людини» є ціннісно-духовна парадигма. В даному аспекті на перше місце виходить морально-етичний вимір, генеза якого – від традиційної моралі до її трансформації відповідно до вимог соціального конформізму і визнання економічної доцільності (на противагу вищим, метафізичним смислам життя). Для розуміння цього виміру потрібні нові методологічні рефлексії і підходи, що демонструють широкий спектр теоретичних узагальнень явищ сучасного світу, які відкривають нові перспективи його бачення і розуміння. Формування сучасною науковою спільнотою культури теоретичного мислення, заснованої на метатеоретичному типі рефлексії, передбачає появу суб'єкта пізнання, здатного працювати з різними теоретико-методологічними системами координат. В свою чергу здатність наукової спільноти зберігати довіру до інших концептуальних систем є умовою активізації філософського пізнання феноменів соціального і культурного життя в контексті глобального економічного світу.

## **РОЗДІЛ II. ПРОБЛЕМА «ГРОШЕЙ» В СМИСЛОВИХ КОДАХ ПОСТСУЧАСНОЇ ФІЛОСОФІЇ**

В соціальному вимірі гроші виступають в різних сутнісних якостях: як знак (інформаційна функція); як символ стають інституційним феноменом; будучи універсальною транскультурною цінністю, вони фіксують міру ціни певного об'єкта як речі, здатної бути загальним еквівалентом обміну інших речей. Статус «загальності» припускає функціональну феноменологію прояву грошей в якості соціальної цінності, необхідним елементом пізнання якої постає розгляд їх в історико-еволюційному плані. Сьогодні ніхто не заперечує того факту, що гроші «пронизують» історію цивілізації наскрізь, впливаючи на її результати, одночасно змінюючи людину. Вони немовби «накопичують» історичний смисл людської життєдіяльності, соціальну силу людини, котра урівнює можливості і права індивідів настільки, що виникає віра в надзвичайні можливості грошей. Соціальна і моральна сила індивіда, опредметнена в грошах, змінюється по мірі зростання їх ролі в суспільстві. Одночасно змінюються форми їх прояву в інтелектуальному і культурному просторі життя людини.

### **2.1. Соціальна сутність грошей: еквівалент, ідеал, інструмент**

Сутність грошей розкривається в процесі їх еволюції. Так, економісти вбачають причину появи грошей у розвитку торговельних відносин, філософи ж підкреслюють їх не лише економічне, але й соціокультурне начало. Гроші були різні за формою (черепашки, худоба, хутра, монети, банкноти), але завжди були постійні за змістом і функціями – засіб обміну. Разом з тим саме у цих властивостях і приховується парадокс: про гроші написано тисячі книг, і разом з тим «ми занадто мало знаємо про них» [237, с. 36], – говорить М. Фрідмен, визнаний лідер монетаризму ХХ століття. Причина такого парадоксу полягає в тому, що гроші не повністю розкривають свою сутність в аналітичному полі економічних теорій. Тому гроші потрібно розглядати не тільки як міру вартості і

засіб платежу, не як засіб обігу і накопичення, а як «особливий спосіб дивитися і думати, як специфічна постановка погляду культури, як потрібний і активно використовуваний нею інструмент мислення і компонент буття» [91, с. 11-12], – вказує І. Єськевич.

Необхідно виходити з того, що «економічні гроші» – лише видима частина «грошового айсбергу». В глибинах економічної реальності прихована значна і головна сутність грошей, виявленням якої завжди займалась філософія. В античній філософії, де центральною в теорії пізнання поставала проблема співвідношення знання та думки, істинного та хибного, знання розумілося в єдності з його предметом. Виходячи з того, що знання є своєрідною копією предмета, антична філософія переважно вивчала процес, за допомогою якого предмет переводився в стан знання. Теза про єдність знання і предмета специфічно поєднувалася з нерозумінням активності суб'єкта в процесі пізнання; істинний об'єкт може бути «даним» тільки тому, хто пізнає; всі продукти його суб'єктивної пізнавальної діяльності – лише хибна, неістинна думка. Такий підхід, звичайно ж, позначився й на розумінні грошей, які мислителі розглядають, зокрема, в якості однієї з цінностей цивілізованого суспільства. Так, Арістотель, як і Платон, підкреслював важливу соціальну функцію грошей – бути засобом обміну, способом порівняння цінностей предметів один з одним [78, с. 35-36].

Поряд з цим античні мислителі розробляють проблему «буття», яке у Платона постає у вигляді умоосязних сутностей – «ідей». Вони є «сутностями», а сутність є тим, що існує істинно. На відміну від елеатів він визнає існування також і «небуття». Більше того: пізнання можливе завдяки відношенню між «буттям» і «небуттям», як і між «суб'єктом» та «об'єктом» пізнання. Гроші – також результат відносин, які виникають в процесі становлення суспільства, його раціоналізації. Завдяки цьому відношенню одержує пояснення не тільки можливість пізнання буття (ідей), але і їх зв'язок. Лише по відношенню одна до одної ідеї володіють сутністю. Так само і гроші володіють сутністю тоді, коли «виражають відношення людей в процесі економічної діяльності та обміну» [106, с. 95]. Іншими словами, «просто сума грошей – сума речі або просто знакова сума. А от діюча

економічним чином, тобто вступаючи в економічні відносини, сума грошей є, безумовно, вартість, її певна масовидна величина» [184, с. 150]. Таким чином, буття, в даному контексті буття грошей, має цілісність, значимість, якщо в нього входить відмінність, зв'язок, відношення.

Переосмислюючи погляди Платона стосовно розуміння «сутності», Арістотель вводить співвідносні поняття: «більше-менше», «господар-раб», «вартість-гроші», «багатство-розподіл» тощо. Кожне із співвіднесених понять одержує свій зміст через друге; тому для «першого існувати – означає перебувати в певному відношенні до другого» [60, с. 116]. Дійсно, самотійне буття сутності грошей виявляє себе через співвіднесення з другою сутністю. Розглядаючи гроші, мислитель показує, що їх розвиток проходить три етапи – від предметних (примітивних) грошей до монети як міри вартості, а потім засобу обігу, перетворившись тим самим в «символ вартості» [106, с. 97]. Хоча це характеризує первісні сутності, які торкаються «лише зовнішньої – функціональної – сторони грошей, і то не в повному об'ємі» [184, с. 141]. Але смислу в сутності грошей значно більше, оскільки вони діють як в світі матеріальних об'єктів, так і світі соціальному. Показовим є те, що міркуючи про гроші в якості знаку вартості, Арістотель визначає їх як результат згоди між людьми; вони стверджують правочинність відносин між людьми, надають їм законності. Гроші – це міра, оскільки існуючі моральні імперативи (наприклад, «добро – зло») мінливі, а вони як міра – постійна. Рівність, самототожність, стабільність – це «властивість форми», в даному випадку грошей, завдяки розуму «стабілізуючих відношення, тоді як мінливість і витікаючі звідси крайнощі властиві пристрастям, прагненням» [106, с. 97]. Гроші, таким чином, в якості узаконюючого начала людських відносин в цьому плані є благом, яке визначає різні смисли життя людини. Дана ситуація обумовлює начало етапу соціального буття, законом якого стає не абстрактне існування, а продуктивна, економічна діяльність людини.

В епоху середньовіччя мислителі використовують в основному нормативний метод дослідження, тому переважають оціночні судження з позицій християнського вчення. Априорний умоглядний характер доказів спирався на

авторитет Святого Письма або праці «отців церкви». У творах Т. Аквінського походження грошей розглядається як наслідок домовленості між людьми. Їх завдання полягає в тому, щоб полегшити неупереджений обмін. Визнаючи необхідність грошей як засобу обігу, він розглядав їх в якості міри речей. Гроші в тому смислі, який ми вкладаємо в них сьогодні, не були такими в епоху Середніх віків. Вони «не були персонажами першого плану в той час, – зазначає Ж. Ле Гофф, – ні з економічної, ні з політичної, ні з психологічної та етичної точок зору... По відношенню до грошей середньовіччя в тривалій перспективі історії являє собою регресивну стадію. Гроші тоді були менш важливі і менш представлені, чим в Римській імперії, і особливо порівняно з тим, наскільки вони будуть важливі в XVI і тим більше у XVIII ст. У людей середньовіччя, в тому числі купців, кліриків і богословів, ніколи не було ясного і єдиного уявлення про предмет, який ми розуміємо під цим терміном сьогодні» [139, с. 6-7]. Тобто предмет грошей.

Вивчення ролі грошей в Середньовіччі виокремлює мінімум два великих періоди. Перший – від Костянтина до Франциска Ассізьського, тобто з IV ст. до кінця XII ст., коли гроші «регресували», монета все більше відходила на другий план, і лише потім намітилося її повільне повернення. Тоді переважало соціальне протистояння «сильних» і «слабких». Потім, з початку XIII ст. до кінця XV ст. головною стала дилема «багатий» і «бідний». Дійсно, оновлення економіки, піднесення міст, зміцнення королівської влади і проповідь церкви дали можливість посилення ролі грошей. Хоча той «поріг, за яким починається капіталізм, перейдений так і не був, причому тоді ж росла популярність добровільної бідності і особливо підкреслювалася бідність Христа» [139, с. 10], – вказує Ж. Ле Гофф.

Важливо підкреслити, що використання грошей обов'язково пов'язувалося із дотриманням релігійних та етичних правил, на які посилювалась церква, повчаючи і при необхідності направляючи або засуджуючи «користувачів» грошей. Євангельські тексти, в яких засуджувалось багатство і гроші («Хто любить гроші, навряд чи уникне гріха»), виражали сутність економічного в релігійному

контексті, в якому використовувалися гроші впродовж всіх середніх віків: «засудження жадібності як смертного гріха, підтримка милосердя (благодійництва), і, нарешті, в перспективі спасіння, найважливішої для чоловіків і жінок середньовіччя, – похвала бідних і зображення бідності як ідеалу, втіленого в Ісусі» [139, с. 12].

Незважаючи на домінування християнських ідеалів, згідно яких цінність «багатства» і «грошей» поступалася моральним цінностям, вони стверджували свій авторитет. Про це свідчить діяльність ордену тамплієрів. Їх замки стали справжніми банками, що пропонували численні фінансові послуги феодалам, аристократам і дворянству. Впродовж XIII століття цей орден був фінансовим агентом папства і керував численними рахунками французьких королів. Але з часом, після руйнування ордену тамплієрів уряд Франції (як і уряди Західної Європи) «підтвердив свій авторитет і владу в управлінні фінансовими інститутами і зламав комерційну владу церкви» [46, с. 83].

Разом з тим в цей важливий момент в економічній історії Європи, коли фінансова влада церкви зменшилась, а влада держави ще не набрала сили, в цей вакуум проникла нова група людей та інститутів. Виникає, в першу чергу на півдні, в італійських містах-державах, мережа банківських закладів. Незабаром вони почали фінансувати торгові операції по всьому відомому в той час світі – від Китаю до Судану, від Індії до Скандинавії. Банки стабільно надавали кредити, контролювали більше грошей і давали їх в борг під постійний процент. Не «пов'язані релігійними принципами, вони мали лише одну мету – одержати прибуток» [46, с. 84].

Необхідно зазначити, що в XIII ст. із-за грошей в церковних колах починаються гострі теоретичні дискусії. «Присутність» грошей в теології і проповідях у великій мірі була зобов'язана розвитку чернечих орденів, які існували тепер не в сільській місцевості, а в місті, розповсюдженню проповіді не на латині, а на розмовній мові, зрозумілій для широкої маси віруючих. А також університетській освіті, яка, «охоплюючи всю сукупність земних проблем, що стосувалися всіх віруючих, привела до створення узагальнень («сум»), де своє



місце займали і гроші. Заснування університетів пов'язано з інтелектуальною, економічною і соціальною проблемою, породженою підвищенням ролі грошей в середньовічному християнському світі» [139, с. 31-32].

Показовою є також зміна відношення до грошей. Якщо в XIII столітті прагнення до наживи ще засуджується, Данте посилає прокльони проти пристрасті дворян і міщан в італійських містах до збагачення, то в XIV столітті у Флоренції спостерігається панування «мамоністичних тенденцій» [99, с. 35], – вказує В. Зомбарт. В «Книзі про сім'ю» відомий гуманіст Л. Б. Альберті розхвалює багатство як необхідне культурне благо, а прагнення до наживи визнається всезагальним і само собою зрозумілим настроєм населення. А в XV і XVI століттях, як свідчать численні джерела, гроші почали повсюдно в Західній Європі займати своє положення повелителя. «Гроші на землі – земний бог» [99, с. 35], – оголошує Ганс Сакс; достойним жалю вважає Вімфелінг свій час, коли гроші почали царювати. Колон в листі до королеви Ізабелли так описує достоїнства грошей: «Золото краще всього, з ним стаєш скарбом, з ним в світі живеш так, як живуть душі в раю» [99, с. 35]. Альберт Великий стверджує, що образ раю на землі – не монастирська огорожа, а головна міська площа. Тим самим мислитель-богослов, зазначає Ж. Ле Гофф, включив в свої міркування «надзвичайне зростання популярності міста і грошей» [139, с. 33].

Одночасно змінюється як соціально-економічне, так і політичне середовище. «Огрошовлюється» увесь лад життя, розповсюджується «жадоба до грошей», посади починають продаватися; дворянство родичається з розбагатілими міщанами, держави спрямовують свою політику на примноження наявних грошей (меркантилізм); способи по «добуванню грошей зростають як кількісно, так і по своїй витонченості» [99, с. 35]. Бюргери, господарі міста, які часто були купцями і фінансистами, у XIII столітті, яке також було століттям «підйому» числа і розрахунку, навчилися добре рахувати. І збагачуватися, користуючись грошовим (монетним) обігом і підтримуючи його. Потроху формувалося уявлення, що час – це гроші. XIII століття все більше виявляло економічну, навіть «монетарну вартість праці, в тому числі фізичної» [139, с. 47]. Набувала розвитку міська

наймана праця. Починаючи з XIV століття набуває розвитку меркантилізм, який здійснює спробу теоретичного узагальнення існуючої практики торгових відносин і обміну. Особливістю методу представників меркантилізму є емпірична спрямованість досліджень. У зв'язку з цим змінюється й характер теоретичних висновків: вони втрачають нормативний характер, властивий релігійній думці, й набувають суто прагматичної спрямованості, пов'язаної з вирішенням проблеми збагачення нації, де гроші відіграють головну роль. Меркантилізм є своєрідним підготовчим етапом у реалізації раціоналістичної картини світу Нового часу, в епоху якого відбувається становлення ринкової економіки, і разом з нею – «економічної цивілізації» [184, с. 158].

В умовах «грошового ладу», або «фінансової цивілізації», гроші ставлять людину перед необхідністю раціонального обґрунтування своїх дій. І в цьому сенсі потрібно погодитися з Г. Зіммелем, який вважав, що розвиток інтелекту йде паралельно з розвитком грошового господарства. Більше того, гроші сприяють розвитку «суспільного інтелекту», ставлячи соціум перед необхідністю громадського контролю над «вільною грою ринкових сил» [97, с. 38]. В своїй праці «Філософія грошей» Г. Зіммель говорить про те, наскільки ефективним винаходом виявилися гроші. У них матеріалізується вічна мрія людини за допомогою символу, талісмана мати владу над світом і власною долею. Гроші – «мерзенний метал». Але заради нього люди гинуть, йдуть на злочин, «продають тіло, душу і розум» [97, с. 39].

Зазначимо, що в епоху Нового часу відбувається розмежування філософії та економічного знання. У цей період гроші втрачають «предметну підставу» у господарських розрахунках і переходять у предметне поле теоретичного аналізу, стаючи не лише філософською категорією, але й філософсько-економічною. «Кількісна теорія грошей», зокрема, створювала відповідну методологічну основу для характеристики принципів формування цінності грошей. Концепція «цінності грошей» є суто умовною, як і погляди щодо розуміння самого феномена «цінності». Це в подальшому дало основу для розробки теорії «нейтральності грошей», згідно якої вони як інструмент обігу не мають власної ціннісної основи.

Фізіократи «відходять» від дослідження грошей, вибираючи предметом вивчення землю. Класична політична економія повертається до проблеми грошей, зокрема до принципів функціонування грошових відносин. Це стало новим рівнем розвитку методології вивчення феномену грошей. Як зазначає В. Зомбарт, у XVIII столітті французьке і англійське суспільства пережили той хворобливий стан «грошової гарячки», котрий з того часу періодично з'являвся «з такою ж або навіть більшою стихійною силою, яким так глибоко проникся увесь організм народу, що тепер всезагальна пристрасть до грошей може розглядатися як основна властивість дум і сучасної людини» [99, с. 39].

Необхідно враховувати, що засновники класичної політичної економії А. Сміт і Д. Рікардо були прихильниками ідеї «природного порядку» у тій формі, яка вже була присутня в сучасній їм філософії. Тому для них гроші – це товар, вартість якого визначається кількістю праці, необхідної для виробництва товарів та доставки на ринок. В цей період нове тлумачення грошей надав американський вчений, дипломат, підприємець Б. Франклін. В своїх працях і настановах він зосереджував увагу переважно на таких постулатах, як економність, чесність, підприємництво. Сповідування цієї ідеології дозволило йому сформулювати ряд афоризмів і положень, які ствердили світогляд і психологію людини ринкового суспільства («економічної людини»). «Пам'ятай, що час – це гроші; хто рано лягає спати і рано встає, той здоровий, багатий і розумний; є три відданих друга – стара дружина, стара собака і готівкові гроші; комерція поки що не знищила жодної держави» [43, с. 154].

Однак це не означало жадібність і скупість. Кредо Б. Франкліна була «свідома» («розумна») праця. Він виступав з ним не для того, щоб зробити багатим лише окремих людей, а бачив в цьому спосіб удосконалення всього суспільства. З точки зору мислителя, гроші завжди повинні були мати обмеження, пов'язані з строгою соціальною і особистою моральністю. Тому він не міг допустити, щоб одна людина заради особистої фінансової вигоди пригнічувала іншу. З його точки зору, світ став би значно кращим, якби «кожний виробляв більше, а споживав менше» [43, с. 154]. Однак головне полягало в тому, що

завдяки Б. Франкліну гроші були легалізовані для філософського, теоретико-економічного, філософсько-економічного і культурологічного аналізу.

Заслуговує уваги аналіз грошей в параметрах проблеми «власності» представниками німецької класичної філософії. Так, в І. Канта поняття «власності» конституюється з поняттям «особистості». Тільки той, хто може бути власником «самого себе» і вільний розпоряджається собою, є особистістю і правомірним суб'єктом. В цьому сенсі свобода у зовнішньому її прояві – це не абстрактний лозунг для санкюлотів і люмпенів, а власність як право своєї самодостатності. «Власність» розрізняється як «власність» (володіння) на своє «Я» і «власність» (володіння) на речі. Кожен громадянин держави має право власності на своє «Я» і стає внаслідок цього правовим партнером даної держави. Масштаби і розміри речової власності, як і кількість грошей, зовсім неоднакові для всіх індивідів, і нерівність величини власності створює «основу нерівності політичних прав участі» [13, с. 42]. На думку І. Канта, якщо власник може розпоряджатися зовнішнім предметом на власний розсуд, то він постає тільки «своїм власним господарем», але «не власником самого себе», не говорячи вже про те, щоб «бути власником інших людей» [116, с. 422]. Тобто якщо право власності на речі (і гроші) є майже безмежним, то право розпоряджатися іншими людьми обмежене почуттям відповідальності.

Характерно, що у філософії німецького мислителя поняття «інтелектуальна власність» є похідним від загальної розробки проблеми «інтелектуальної діяльності», що дає змогу зрозуміти поступальний рух суспільного прогресу. Інтелект стимулює творчу діяльність не тільки до пошуку засобів для «приємного життя», а й для подолання існуючих конфліктних відносин між людьми. Вони виникають внаслідок властивих людям, з одного боку, егоїстичних спонукань, а з іншого – честолюбства, властолюбства, користолюбства. Ці якості у своїй єдності передбачають власність, «опредметнену» в речах, майні, власності, грошах. З точки зору І. Канта, без цих негативних з морального погляду пристрастей, «всі чудові природні задатки людства залишилися б назавжди нерозвиненими», людина не вийшла б «зі стану недбайливості й діяльного достатку», не занурилася

б «з головою в роботу», не знайшла б засобів «розумного порятунку» від труднощів, що «пригнічують її» [116, с. 368]. Інструментом вирішення цих труднощів виступають гроші.

Для Й.Г. Фіхте гроші виступають атрибутом власності, котра розуміється як володіння матеріальними благами особистого користування. Але ці блага не можна використовувати для наживи і життя за рахунок праці інших людей. Заявляючи, що кожна доросла і розумна людина «повинна мати власність і гроші», філософ переносив турботу про власність кожного на державу, яка повинна захищати її, і забезпечувати добробут усіх членів суспільства. Економічне домінування держави полягало в регулюванні господарського життя соціуму. Створюючи теоретичну модель нового суспільства як «замкненої держави законів та індивідів», названої ним «державою розуму», Й.Г. Фіхте залишає приватну власність недоторканою у всіх (за винятком землі) галузях економіки. Це вело до переконання, що неприпустимо обмежувати розміри майна, грошей, багатства приватних осіб. Тим самим, незважаючи на регламентацію державою соціоекономічного життя, філософ через наявність власності легалізує «функціонування й існування майна як необхідну умову розвитку приватної власності [11, с. 280]».

Значну увагу проблемі грошей приділяє видатний німецький мислитель Г. Гегель. Його концепція викладена в праці «Філософія права», в якій обґрунтовуються основи і принципи громадянського суспільства, народжуваного ринковою економікою. Гроші як невід'ємна частина власності є «вкладання волі в річ», і тим самим особа дає собі «зовнішню сферу своєї свободи» [206, с. 45]. Оскільки власність визначається усвідомленням індивідом «самого себе» стосовно того, що він зробив, то під власністю розуміється індивідуальна, або приватна власність. Реалізація сутності індивіда вимагає, щоб воля індивіда розпоряджалася зовнішніми речами і ставила на них свій відбиток. У цьому сенсі «право володіння» ґрунтується на потребах індивіда у вираженні його волі і в формуванні його ідентичності. Власність, таким чином, пов'язана з індивідом. Мислитель ніколи не заперечує приватний, індивідуальний характер власності, тому він

ніколи не ігнорує індивіда в якості незалежного фактора, отже, не «скасовує» його. Використовуючи таке розуміння власності як вихідний пункт, Г. Гегель потім розвиває так зване «абстрактне право». Цій «тезі», тобто правовій сфері, протиставляється «антитеза» – моральність, яка, у свою чергу, веде до синтезу. У цьому сенсі «моральність» повинна «опосередковувати право і мораль, об'єднуючи їх в більш високому синтезі» [69, с. 110]. На думку Г. Гегеля, вкладаючи свою волю в зовнішній предмет, будь-яка людина тим самим набуває право на присвоєння речей. Вихідним імпульсом присвоєння є «потреба», саме вона і спонукає до володіння речами. А оскільки людина реалізує свої потреби у власності, то остання отримує характер «приватної власності».

Розвиваючи дане положення, німецький мислитель зазначає, що в якості повного власника речі індивід володіє її цінністю та споживанням. У власності кількісна визначеність є цінність. «Коли ми розглядаємо поняття цінності, ми в самій речі бачимо лише знак, і вона має значення не сама по собі, а лише як те, чого вона вартує» [69, с. 119]. Вексель, наприклад, являє не свою паперову природу, а є лише знаком іншого «всезагального» – цінності. В свою чергу цінність речі може бути дуже різною по відношенню до потреби, але якщо ми хочемо виразити не специфічну, а абстрактну сторону цінності, то це будуть гроші. Вони слугують «представником всіх речей, але оскільки вони не представляють собою саме потребу, а слугують лише її знаком, вони самі в свою чергу керуються специфічною цінністю, котру в якості абстрактного лише виражають» [69, с. 119-120]. Можна взагалі бути власником речі, не являючись разом з тим власником її цінності.

Найважливішою передумовою власності і грошей Г. Гегель вважав свободу. Стверджуючи, що речі, на відміну від вільної особистості, є «невільними, позбавленими індивідуальності, безправними», мислитель трактував власність як еманацию (сходження) «абсолютної ідеї», завдяки якій особистість переходить із суб'єктивного змісту в об'єктивний. «Розумність власності полягає не в задоволенні потреб, а в тому, що знімається гола суб'єктивність особистості. Лише у власності особа виступає як розум» [69, с. 141-142], – зазначав мислитель.

У власності особистість знаходить для себе «зовнішню сферу свободи». Власність сама по собі є чимось безпосередньо відмінним і відокремленим від особистості. Філософ вважає, що «розумність власності» полягає не в задоволенні потреб, а в знятті «голої» суб'єктивності, котра здобуває наявне буття. Наголошуючи на «абсолютному праві людини на привласнення всіх речей шляхом вкладення в них своєї волі» [11, с. 280], мислитель був переконаний, що лише таким шляхом річ отримує своє визначення і набуває своєї сутнісної мети. Відтак привласнення він характеризував як «маніфестування», доведення до загального відома панування волі людини над річчю, а власність – як поєднання речі (невільної, знеособленої субстанції) і волі людини, вираженої у певних цілях, тобто підпорядкування об'єкта суб'єкту, причому за допомогою грошей. За цих обставин «поява у суб'єкта господарювання та спрямування ним своєї волі на досягнення цієї мети виступали найважливішими передумовами власності» [11, с. 281]. Становлення власності, є «величезним прогресом, який часто не цінують так, як потрібно було б цінувати» [69, с. 403], – підкреслював мислитель.

Проблема грошей стає зрозумілою, якщо мати чітке визначення поняття «цінності». В найбільш загальному плані «цінність – зберігаюча можливість задовольнити свою потребу. Грошима самими по собі неможливо користуватися безпосередньо, вони повинні бути перетворені в специфічні речі» [69, с. 403]. Оскільки придбана за гроші річ має цінність, я можу задовольнити нею мою проблему.

Для продуктивного функціонування грошей, з точки зору Г. Гегеля, потрібна наявність громадянського суспільства. Воно надає кожному індивіду право увійти в ту страту, в яку він хоче, і заробляти стільки грошей, скільки може. Однак така можливість є випадковою. Промисел «годує» людину, як і соціальний стан; але якщо який-небудь промисел процвітає, то в нього включається безліч індивідів. Але потреба в товарах не безмежна, і якщо яка-небудь галузь переповнена виробниками, то окремі люди можуть цього не зрозуміти, вони спрямовуються в неї і гинуть. Можна, звичайно, в цьому випадку сказати: надлишок стане очевидним, і тоді окремі індивіди підуть звідти. Проте вони не можуть так

поступити, оскільки володіють тільки такого роду вмінням, оскільки «вклали в дану справу свій капітал як у формі своїх можливостей, так у і формі грошей» [69, с. 454]. Зміни відбуваються через розорення.

Дана обставина є важливою для держав, в яких існує розвинене громадянське суспільство. Майно суспільства, на якому засновано задоволення потреб, містить в собі аспект випадковості відносно того, як ним користуються індивіди. «Відношення руху в собі самому засновує майно, котре утворює крайнощі – багатство і бідність, тобто можливість легко задовольняти свої потреби для одних і неможливість задовольняти їх для інших» [69, с. 455]. Однак стан бідності не позбавляє людину потреби в грошах, що існує в громадянському суспільстві. Свобода в цьому аспекті є найважливішим принципом громадянського суспільства, яке обумовлює свободу руху грошей і капіталів.

Необхідно відзначити, що заслугою Г. Гегеля є введення в філософію поняття «відчуження». З його позицій історію людства можна трактувати як історію людського «відчуження». «Дух» прагне до самопізнання, до розкриття своєї сутності, хоче повернутися до самого себе. Але поки цей процес відбувається, «дух» забуває цю мету, виявляється відчуженим від самого себе, віддається «гордині» і «самовдоволенню». Поняття «відчуження» базується на різниці між «сутністю» та «існуванням». Людина в дійсності представляє собою зовсім не те, чим вона є в можливості. Вона є не те, чим повинна стати і чим може стати. Згідно філософу, «відчуження» – закономірний етап розвитку свідомості [69, с. 456].

Проблему «відчуження» намагався подолати К. Маркс, створивши концепцію «реального гуманізму», досягнення якого можливе в умовах «комуністичного» (безкласового) суспільства. В основу методу дослідження К. Маркса було покладено його ж філософську теорію «історичного матеріалізму». Аналізуючи феномен грошей, мислитель розглядає, на відміну від попередників, вже не історично сформовані їхні види, а гроші, але як результат розвитку вартісної форми. Головні труднощі в аналізі грошей можна вважати подоланими, як тільки зрозумілим стає походження їх з самого товару, що здійснено у марксизмі. Притримуючись логіки історії по К. Марксу, гроші пройшли, вважає О.



Субетто, свої формаційні стадії розвитку, уособлені «рабовласницькими грошима», «феодальними грошима», «капіталістичними грошима», «імперіалістичними грошима», «соціалістичними грошима». В самій цій констатації, сокріше, дискусійній, «відображена економічна еволюція грошей, в своєрідній формі відображаючої економічну еволюцію, в тому числі еволюцію мінових і товарно-ринкових відносин, еволюцію капіталу і капіталократії» [29, с. 55].

Марксизм критикує і заперечує «світ грошей». Для О.І. Субетто, згідно «законів діалектики», гроші еволюціонують в «антигроші», вірніше, в гроші, які заперечують «товарні гроші», що беруть участь в товарних відносинах. «Антигроші» заперечують їх заради створення свого, «часто» грошового світу, де формується «чистий кругообіг грошей», який перекроює «світову карту капіталорозподілу», під керівним впливом світової «фінансової капіталократії», котра уособлює собою «диктатуру великих грошей». Тут важливим є те, що «еволюція відчуження грошей і відчуження капіталу, що уособлюється самою появою світової капіталократії і грошового «кіберпростору», переходить у все збільшуюче відчуження людини від людини, капіталу від людини, капіталу від екології і природи» [219, с. 59], – переконаний автор.

Однак ми вважаємо, що подібний критично-заперечувальний підхід не вирішує проблеми «світу грошей» і відношення до грошей людини. Адже сучасний світ являє собою обезособлену транснаціональну систему, яка складається з міжнародних неурядових організацій і транснаціональних координацій, що свідчить про наявність «парадержавної системи управління», а не просто господарську діяльність. По суті мова йде про «грошовий лад», який містить регулюючі, владні функції, котрі далеко виходять за рамки найбільш складних виробничих і ринкових зв'язків, відносячись до політичної сфери життя суспільства. «Непублічна влада, добре володіючи схемами напівфункціонального організаційного і господарського управління, постійно нарощуючи витонченість і силу звичних фінансово-правових кодів, проробила вражаючу еволюцію від панування над матеріальними об'єктами до управління об'єктами соціальними

(суб'єктами), зливаючись, таким чином, з більш звичним контуром влади, причому надзвичайного рівня компетенції» [174, с. 147], – зазначає О.І. Неклеса.

В цьому контексті, на наш погляд, потрібно звернути увагу на ціннісний а не їх абстрактний і безособовий характер, виходячи з їхньої ідеальної природи. Вони є зручним засобом для перетворення всіх цінностей, які не підлягають «зважуванню», «вимірюванню», кількісним характеристикам тощо. Через це вони не підпорядковуються звичній шкалі цінностей.

Аналіз поглядів мислителів попередніх культурно-історичних епох показав, що ціннісний підхід не використовувався, як правило, у вивченні феномена грошей. Це викликано тим, що у філософських побудовах поняття «цінність» було відсутнім аж до середини ХІХ століття. Але це зовсім не означало, що в метафізичних роздумах була відсутня сама «ідея цінності» й «ціннісний підхід» як такий. Проте одна справа оперувати цінностями, інша справа мати ідею цінності і трактувати об'єкти як цінності. Тому можна констатувати, що і сучасна філософська думка поки не прийшла до однозначного розуміння грошей ні з точки зору того, що таке феномен грошей, ні з точки зору методології дослідження [94]. Про це свідчить їх еволюція, яка демонструє самі різні принципи та підходи до їх дослідження. Зокрема, розгляд грошей через категорії «простору» і «часу».

Зауважимо, що проблема «час – гроші» не існує у традиційному суспільстві. Тому немає і уявлень про цінність часу, здатного «перетворюватися» у гроші. Щодо питання про «простір», то тут він не структурований, розуміється як «господарство». У Середні віки удосконалюється астрономія та механіка, що сприяє розвитку точного вимірювання часу. Саме в цей період виникає професійне лихварство (починається утилітарний підхід до часу). Проблема «час – гроші» виникає як максима, оскільки в господарсько-економічній сфері починається порівняння часу і грошей. Іншими словами, час і гроші зближуються. Простір починає розумітися як господарство, котре розщеплюється на рівні мікро- та макрогосподарство.

У епоху Нового часу «відкриття» зв'язку грошей і часу прискорило поширення уявлення про калькуляцію як основу раціонального використання

часу. Відбувається універсалізація часу виробництва та економічного зростання, а головною властивістю часу стає здатність грошей бути мірою кількісного обчислювання. Гроші починають виражати практично всі процеси і відносини, що існують у суспільстві. Феномен грошей поширює свій вплив і у соціальному просторі, де з'являються такі рівні та межі: мікро-, макро-, мегагосподарство, в яких людина постає центральною ланкою господарства, об'єднуючи всі ці рівні. Разом з тим, переосмислюючи «простір» і «час», враховуємо, що час дорожче грошей. «Ніщо з того, що ми робимо в житті, не дозволяє нам накопичити ні на мить більше, як ніщо не дозволить нам повернути час, потрачений даремно. Пішовши одного разу, час йде назавжди. Так що, хоча Бенджамін Франклін і був правий відносно багатьох речей, він помилився, сказавши, що час – гроші. Наш найбільш дефіцитний ресурс – час, в дійсності, значно більш цінніший, чим гроші» [9, с. 19], – вказують Ф. Зімбардо і Дж. Бойд.

В свою чергу, розширення економічного простору означає і розширення простору раціональності. В більш широкому сенсі раціоналізація – це розширення сфер тих чи інших комунікацій, в перспективі – вихід за межі будь-яких просторових обмежень. Розподіл праці робить можливим появу системно-специфічних орієнтирів комунікації: істини, влади, грошей, віри, котрі неначебто виводять логіку спілкування за межі певного конкретного простору, надаючи їй універсальне (нехай і специфічне) значення в рамках особливого виду діяльності – політики, науки, господарства, релігії тощо. Основою раціональної поведінки стають орієнтації на зовсім інші смисли комунікації. «В цьому сенсі гроші орієнтують комунікації незалежно від яких би то не було меж» [5, с. 212-213]. Виходячи з цього, гроші як «медіа комунікація» беруть на себе роль цінностей, виявляючись таким чином основою одночасно як цільової, так і ціннісної раціональності. Одночасно «остаточно цілі і засновки, котрі вже не потребують для себе раціонального обґрунтування, самі є такими для всіх інших дій та комунікацій» [5, с. 213], – зазначає А. Антоновський.

Просторова-часова визначеність показує як «близькість» грошових комунікацій, так і те, що саме товар і гроші забезпечують «абстрактну»

господарську комунікацію на далеких віддальх, що не визначається особистими контактами і пріоритетами. «Гроші як новий медіум комунікації зробили можливою комунікацію між тими, хто не зустрічається особисто і не об'єднаний спільним простором і часом, між первісними виробниками та іншими просторово-розділеними і віддаленими спільнотами» [5, с. 218].

Безумовно, цілісна картина феномену грошей може бути створена на основі їх аналізу не тільки як засобу обігу, але і як мети. Дослідження показують, що в якості засобу обігу гроші сприяли розвитку торгівлі, прискоренню і розширенню руху товарів і послуг, формуванню державних і міждержавних господарських та економічних зв'язків. Як «мета» гроші мали величезний вплив на розвиток людини, її цілеспрямовуючої діяльності, ставлення до праці. Тобто гроші актуалізували не лише зміни у «світі речей», а й у «світі людей», у духовно-внутрішньому світі людини, вплинули на її інтереси, ідеали і прагнення, моральні критерії. Вони суттєво змінили систему людських цінностей, поставивши себе у їх центр як всезагальну цінність. Завдяки цьому гроші вийшли за межі своїх природних (традиційних) функцій як еквівалента товарів і послуг, розширивши сферу свого функціонування [105].

Заробляння, здобування, накопичення грошей, з точки зору цінностей ліберального суспільства, є позитивним процесом, корисним кроком, оскільки забезпечує розвиток економіки, сприяє добробуту держави. Обсяги концентрації грошей в руках однієї особи часто асоціюються з її продуктивною енергією, силою волі і неординарністю. Нерідко гроші виконують роль еквівалента «Я» їхнього власника, його здібностей і цінностей, а грошовий капітал сприймається як джерело свободи людини, умова реалізації її творчих сил. Не маючи достатніх грошових статків, людина ризикує бути позбавленою принад соціального життя, оскільки без належної основи фундаменту свобода особистості звужується до меж жорсткої необхідності, а бідність є джерелом відчуття безперспективності, безсилля, побутових конфліктів. Якщо бідність зумовлена відсутністю грошей, то чи не означає це, що вони є джерелом гармонії і щастя, винятковим благом? Ствердна відповідь на це питання можлива тільки за умови ставлення до бідності

як до норми людського існування, а стосовно можливості людини щодо самореалізації, свободи вибору і гідного життя – як до особливого привілею. Погляд на повноцінне життя людини (із свободою вибору, творчістю, можливістю самореалізації) можливе лише в справді демократичному, правовому суспільстві, яке на норму звужує функцію грошей до їх природного стану. Сьогодні суспільство здобуває зовсім нову соціальну структуру, яка істотно відрізняється від класових стратифікацій індустріальної епохи з властивим їм відносно чітким поділом «верхів» і «низів». Тим більше, принцип «індивідуалізованого споживання набуває універсального значення, розповсюджуючись із звичних товарів і на культуру, виключаючи тим самим багато з тих форм духовної консолідації, які мали місце в минулому» [130, с. 436].

Безперечно, гроші є цінністю. Однак вести мову про реальну їх цінність можна було лише тоді, коли вони існували у формі благородних металів (золота, срібла), так званих «повноцінних грошей». Перехід до інших форм грошей (монети, банкноти), які мають лише номінальну вартість, перетворив їх на знак, символ, носія інформації. У світі речей важко знайти щось символічніше, ніж гроші, а з виникненням так званих «електронних грошей», удосконаленням різних форм бухгалтерії, гроші втратили будь-яку конкретність, перетворились на чисту умовність. Зазначимо, що маса грошових знаків, що вступає у сферу обміну в кожному наступному циклі відтворення, – величина не випадкова. Вона зумовлена, насамперед, сукупною міною вартістю товарів, які реалізовані в попередньому циклі і вийшли в сферу споживання. Грошові знаки, залишаючись в обігу, продовжують представляти цю сукупну товарну вартість, будучи її відбитком. Це виявляється в тому, що кожний власник грошей, вступаючи з ними в черговий цикл обміну, розглядає їх як конкретну реальну вартість і готовий платити за потрібний товар не будь-яку їх суму, а лише ту, яка «забезпечить йому привласнення еквівалентної вартості» [97, с. 83], – вважає Г. Зіммель.

Оскільки значення і сутність грошей не залежить від форми їх матеріального втілення (гроші – абсолютна ідеальність), вони є цінністю, продовжують бути засобом і метою обміну. Їх цінність впливає не з їх речовинної форми, а зі змісту

того суспільного процесу, який вони опосередковують своїм рухом і уможлиблюють його. Маючи свою особливу форму руху від однієї людини до іншої, гроші виражають певний спосіб спілкування. Незалежно від своєї форми (матеріальної чи символічної), вони є своєрідним інструментом суспільної взаємодії людей через обмін. І в цьому виявляється їх непересічна цінність для суспільства. Механізм суспільної взаємодії, що здійснюється завдяки грошам, як правило, зводять до присвоєння і відчуження, завдяки яким те, що належало індивіду, стає «чужим», а «чуже» починає належати йому. Гроші вносять певний порядок у процес розподілу суспільних цінностей, визначають кількісні межі можливого в діях людей, реалізують принцип еквівалентності відчужених і присвоєних благ в умовах ринку. У цій своїй функції вони «реалізуються як механізм соціонормативної регуляції суспільства, що надає їм безумовної цінності» [208, с. 266], – вказує З. Скринник.

Разом з тим сучасні дослідження показують, що дана функція перестане виконувати свою роль, якщо в черговому циклі обміну виявиться товарів менше, ніж було в попередньому, або в обігу виявиться зайва маса грошових знаків при тій же масі товарів. В результаті між грошовою і товарною масами складається нове співвідношення, в якому попит перевищуватиме пропозицію. Покупці будуть готові платити, а продавці вимагати більшу суму грошей, ніж у попередньому циклі. Грошова маса знеціниться порівняно з товарною, і ціни на товари зростатимуть. Складеться новий, знижений рівень мінової вартості грошей, з якою вони перейдуть у наступний цикл відтворення. Якщо в обмін надійде більша маса товарів або частина грошей якимось чином буде вилучена з обігу, то товарна пропозиція перевищить попит, не всі товари можуть бути реалізовані і продавці змушені будуть знижувати ціни. У грошей «сформується нова (підвищена) мінова вартість, з якою вони ввійдуть у наступний цикл обміну» [208, с. 267]. Таким чином, мінову вартість (і цінність) грошові знаки одержують у самому обігу і завдяки своєму функціонуванню підтримують її на певному рівні, який визначається станом економіки взагалі і кон'юнктури ринку зокрема.

Володіючи властивістю загальної обмінності, гроші стають не тільки цінністю, але і мірою вартості обмінних благ – «мірою всіх речей». Вони виражають якісну безмежність можливого в діях людей, виступають стимулом і спонукальним мотивом багатьох видів діяльності – як гуманних, так і антигуманних. Гроші здатні заохотити до будь-яких зусиль проти людини, перетворити на предмет купівлі або продажу те, що ним не повинно бути в здоровому суспільстві. Це означає, що вони вносять у суспільне буття як порядок, так і елементи хаосу. Але гроші є лише засобом реалізації вольових, розумових зусиль людини. Вони однаково успішно обслуговують як творчі, так і деструктивні людські дії та вчинки. У цій ролі вони творять або руйнують людину як особистість, впливають на формування її індивідуальної системи цінностей, ієрархію її особистих пріоритетів і цілей. Усе залежить від співвідношення розумово-вольових зусиль і грошового інтересу в діяльності людей. Природу цієї об'єктивності допомагає зрозуміти визначення А. Гальчинського: «Система грошових, так само як і вартісних, відносин – це функціональна форма виробничих відносин» [65, с. 39]. Іншими словами, необхідність, виявлена в закономірностях грошового обігу, зумовлюється механізмами соціальної регуляції стосунків між людьми.

Підхід до розуміння сутності грошей з точки зору об'єктивованих у грошовій формі виробничих відносин відіграв особливо велику роль в економічній та політичній теорії К. Маркса. Він переніс на ґрунт економічного аналізу філософське вчення Г. Гегеля про «субстанцію-суб'єкт» розвитку всього «сущого», при цьому роль такої «субстанції-суб'єкта» в економічних процесах відіграє капітал – вартість, що створює додаткову вартість. Гроші у формі капіталу виступають у його теорії не просто як спосіб витворення людиною конкретних форм її соціального буття, а як рушійна сила самовідчуження. В результаті об'єктивована в грошах людська сутність (К. Маркс ототожнює її зі соціальними відносинами) вже не належить людині, стає «чужим багатством». Таким чином, гроші стають загальною формою відчуженого буття людської сутності, соціальним буттям «зі знаком мінус». Це соціальне буття, «відібране» в людини,

своєрідний «антисвіт», у якому людина втрачає багатство своїх сутнісних сил. В силу чого К. Маркс приходить до ідеї знищення приватної власності і створення суспільства, в якому не буде грошей і товарно-грошових відносин. З його логіки випливає, що знищення грошей стане водночас поверненням людині всього справжнього багатства її життєвого світу. Причини помилки К. Маркса, виявленої неочікуваним за своїми масштабами і наслідками історичним експериментом його послідовників, лежать далеко поза межами теорії грошей. Однак можна вважати, що «перевірка на практиці марксистської політекономії здатна вказати межі, зокрема правомірності зведення багатства соціальних відносин та сутнісних сил людини до їх об'єктивованої грошової форми» [208, с. 269].

Значення суб'єктивних аспектів людської діяльності в існуванні грошей акцентувала неокласична (кембриджська) школа політичної економії, яка прагнула вдосконалити «кількісну теорію» грошей через надання більш конкретного змісту її основному постулатові про безпосередній вплив грошової маси на рівновагу економічної системи. У центрі уваги постають такі сторони економічної поведінки, як бережливість, поміркованість у споживанні, нагромадження заощаджень. Накопичення готівки юридичними та фізичними особами та його протилежність – споживання доходів, розглядаються як провідні фактори економічного розвитку. Разом з тим Дж.М. Кейнс, на противагу бережливості, визначальну роль в економічному розвитку віддає підприємництву. Значення грошей при цьому виступає як вирішальний фактор мотивації економічної дії. Зокрема, слід наголосити на монетаристському обґрунтуванні необхідності цілеспрямованої грошової політики, оскільки зростання національного багатства, отже, і реалізацію «найсуттєвіших потреб соціуму він ставить у безпосередній зв'язок з політикою оптимальної грошової маси» [215, с. 45], – зазначають В. Стельмах і Т. Смовженко. Розглядаючи гроші як інструмент досягнення економічних цілей, монетаризм не заглиблюється в їх теоретичну суть, однак його аналіз впливу грошей на соціальну поведінку людей дає змогу краще зрозуміти їх універсальне значення в житті суспільства.



## 2.2. Знаковий характер грошей в контексті семіозису

Для суспільства, економіки і культури як сьогодні, так і впродовж історії їх розвитку очевидним є знакове оприявлення грошей. Вони розглядаються через утилітарні та символічні функції, що визначає їх семантичний статус поряд з іншими світоглядно-ціннісними смислами, значимими для розуміння, опису і усвідомлення соціального світу. Семіологічні дослідження «знаків» та «символів», які виникли у межах логічного позитивізму, початково мали винятково інтелігібельний характер. Проте з часом вони «виходять» в простір суспільного буття, в силу чого стають соціально-філософською проблемою. Паралельно починає переосмислюватися історико-культурна роль знаково-символічних факторів у процесах соціальних змін. Вже короткий «аналіз соціально-культурних трансформацій початку ХХ століття в семіотичному аспекті дозволяє дійти висновку, що символічний фактор можна розглядати як один із провідних компонентів змін соціального життя» [203, с. 99]. Дана оцінка, безумовно, відкриває соціальну перспективу семіотичних досліджень грошей.

Звичайно, такий висновок можна отримати при аналізі будь-яких соціально-культурних трансформацій сучасності: знаково-символічні аспекти за своєю суттю завжди більш значущі, ніж інші перспективи. Особливо актуальними вони стають в інформаційну епоху, коли ідеальне (віртуальне) починає набувати такої ж ваги, як і матеріальне, а управління інформаційними потоками стає важливим фактором планетарних перетворень. «Знаки» і «символи» як основа інформації одержують вагоме соціально-філософське обґрунтування, стаючи конституюючими умовами «мережевих спільнот». Семіологічна методологія поєднується з соціофілософською, що дає їй нові перспективи розвитку.

Соціально-філософський аналіз семіології як науки про «знаки» та «знакові системи» дає можливість виявити множину напрямів і моделей, серед яких, на нашу думку, ключовими виступають: соціальна модель, зосереджена на дослідженні ролі знакових систем у різноманітних спільнотах (Ж. Бодрійяр); культурна модель, яка визначає знакову та символічну функції культурних

артефактів (У. Еко); соціокультурна модель (Ю. Лотман); філософська, яка вивчає когнітивні перспективи семіотики (Р. Барт); соціософська – розглядає семіологію як взаємодію знаків і символів. Усі зазначені моделі зосереджені на двох основоположних поняттях – «знак» і «семіозис». «Знак» є важливим способом соціальної комунікації, а також фактором збереження й ретрансляції інформації. По суті своїй він являє собою певний матеріалізований об'єкт, який передає інформацію про інші об'єкти. Універсальною й однією з найбільш важливих знакових систем визначається мова. Семіозис – це знаковий процес, в межах якого передається повідомлення від адресата до адресанта. Семіозис визначає «ситуації соціальної комунікації в різних умовах, водночас він розкриває інформаційні можливості і перспективи знаку» [203, с. 8-9].

Аналіз суті і ролі «знаків» у житті людини показує, що вже Арістотель зосередив увагу на їх проблемі. Вважається, що «сема» як корінь нашого терміну «семіотика» і багатьох споріднених з ним слів безумовно має грецьке походження. В свою чергу середньовічна Європа від давньогрецької думки сприйняла два важливих семіотичних положення: по-перше, одиниці мови (слово і речення) є знаками; по-друге, вони пов'язані з поняттями і судженнями умовним зв'язком [221, с. 39]. Сьогодні, в інформаційну епоху семіотика може «суттєво модернізуватися і трансформуватися (без втрати класичної семіотичної бази) у ряд спеціальних дисциплін, а також проєктивне семіознавство, що розглядає принципи і можливості семіотичних практик (практик моделювання інтелектуально-семіотичних, інформаційних або соціокультурних систем, які володіють великим евристичним потенціалом і когнітивними можливостями народження «нової реальності») [52].

Необхідно враховувати, що центральним поняттям «семіотичного підходу» є знаковість як властивість, завдяки якій «річ в культурі існує для суб'єкта в якості предмета, котрий має значення» [99, с. 249]. Для усвідомлюючого суб'єкта «знаковість» – не реальне відношення, а тільки його модель, структура свідомості «псевдооб'єктного характеру». І лише для суб'єкта вона – «реальна властивість, існуюча об'єктивно» [199, с. 249]. Отже, цілісно, у вимірах одного «знаку».

Важливим є те, що речі (предмети) використовуються в якості «знаків», оскільки «володіють» властивостями «двозначності» (бути знаком чого-небудь), позиції (бути знаком для кого-небудь) і проекції (бути знаком де-небудь) [191, с. 30-31]. Таке зрушення символічного досвіду у бік знакових операцій є природним, тобто неминучим результатом «присутності» свідомості в культурі: функціонування знакових культурних систем виступає як кінцева причина всього руху свідомості, але насправді вона є «перетвореною формою змістовної роботи свідомості» [191, с. 278]. Тому цілком закономірно, що у всіх фундаментальних дослідженнях А.Ф. Лосєва [145-146], М.М. Бахтіна [20], В.В. Бібіхіна [24], Ю.М. Лотмана [147-149], Л. Павлюк [185], Е. Кассіра [119-120], Р. Барта [15-16] та інших, присвячених теорії «символу», останній ототожнюється або зближується в процесі тлумачення із «знаком». Знаки постають як критерії відмінності «реальності» від «не-реальності», і відбувається це завдяки символічній діяльності свідомості. В результаті чого виникають нові смисли.

Підкреслимо, що у новоевропейській період (епоха Модерну) розвитку філософії поступово стала формуватися і стверджуватися проблема зв'язку між змістовним наповненням «знаків», тобто тим можливим смислом, який можна надати поняттю із врахуванням можливих інтерпретацій знаків (проблема осмислення наукового поняття). Разом з тим, імпліцитними умовами, допущеннями, посиленнями, реальна (або в принципі можлива) здійсненність цих інтерпретацій і є основою того, що ці поняття мають смисл. Дану ситуацію можна пояснити тим, що «знак» завжди має позитивний зміст, тобто він є «позитивність», оскільки акумулює зміст, вимагає відповідності його (змісту) сутності, про яку неможливо дізнатись інакше, як шляхом ділення («дроблення») в поняттях. Тому «знак локальний і емпірично конкретний» [199, с. 97].

Зауважимо, що «знак» не містить в собі «внутрішню» мотивацію свого власного застосування, в ньому самому не закладено ніякої раціональної причини його функціонування. «Знак» раціонально не мотивований. Правила функціонування «знаку» складаються випадково, під тиском спонтанних подій як в тій чи іншій «мовній спільноті, так і під впливом тієї чи іншої особистості»

[196, с. 108]. Власне, в цьому контексті можна говорити про різний рівень об'єктивності сприйняття об'єктивного світу (предметності).

Але може існувати й інша, «зовнішня» позиція спостереження, коли спостерігають самого спостерігача. Тоді постає питання про рівень об'єктивності мови опису спостерігача у відношенні до його зовнішнього означування іншим спостерігачем. Тому «знаковість» може бути співвіднесена з певним видом людської діяльності, яка, у свою чергу, координується з іншими видами цієї діяльності – соціальною, науковою, і, звичайно, економічною, «душею» якої виступають гроші.

Необхідно враховувати, що існують «знаки», які можуть бути пізнані суто об'єктивним способом в процесі одержання знання. Тобто ті «знаки», знання про які вводить нас в ситуацію «псевдорозуміння». Разом з тим є «знаки», де це неможливо, оскільки спочатку потрібно досягнути повного розуміння. Навіть тоді, коли відсутній суб'єкт пізнання, «об'єкт в знаковому смислі буде існувати» [185, с. 34], оскільки те, що може бути знаком, є знаком «чогось», чого завгодно або нічого. В останньому випадку невизначено, чи є він тоді «знаком» або «символом», тобто знаком «нічого» в смислі свідомості. В даному випадку важливо усвідомити: якщо «знак» – це те, що завжди знаходиться на рівні функціонування дуалізмів – «знак-означення», «суб'єкт-об'єкт», то «символи» будуть виступати як певні «знакоподібні утворення». «Знакоподібні, – зазначають М.К. Мамардашвілі і А.М. Пятигорський, – оскільки вони можуть використовувати матеріальні побудови, які використовуються знаками (наприклад, слова), або матеріально організовані ситуації (комунікації, зображення комуніційованого), абстрактно пропоновані нами в якості носіїв інформації» [156, с. 36]. В такому контексті «знаки» мисляться (розуміються) як «репрезентації» не предметів і подій, а свідомих посилань і результатів свідомості.

Теоретичний аналіз змісту категорії «знаку» відкриває його можливості у виявленні знакового смислу грошей як соціокультурного феномену. Для розуміння даної ситуації доцільно залучити поняття «вивільнення» соціальних систем» [72, с. 135], запропоноване Е. Гідденсом. Під ним розуміється «внесення»

соціальних відносин з локальних контекстів взаємодії в необмежені просторово-часові масштаби. Серед основних типів механізмів «вивільнення» виокремлюється створення «символічних знакових систем», під якими мислитель розуміє «засоби обміну, які можуть «перебувати в обороті» незалежно від специфічних властивостей індивідів або груп, що використовують їх в кожному даний момент» [72, с. 136]. Можна виокремити різні типи «символічних маркерів», але тут увага зосереджується на «знаку» (маркері) грошей.

Аналіз знаково-символічної природи грошей знайшов широке висвітлення в соціальній філософії. Зокрема, вже згадуваний К. Маркс в своїх ранніх працях говорить про гроші як про «засіб обміну», що в якості «знаку» заперечує зміст товарів і послуг, підготовлюючи замість них певний безликий стандарт. Гроші «дозволяють обміняти що завгодно на що завгодно, незалежно від наявності у залучених в обмін товарів якої-небудь істотної схожості» [158, с. 385]. Критичні коментарії стосовно поняття «грошей» в якості «знаку» передбачають відмінність між «споживчою» і «міноюю» вартістю.

Увага до знакового характеру грошей виокремлює виконувану ними функцію інформаційного забезпечення ринкового середовища. «За допомогою значень речей, – вказує З. Скринник, – які несуть в собі їх грошові еквіваленти, суспільство і конкретні люди здійснюють важливі соціально значущі завдання: порозуміння між окремими індивідами як учасниками ринкового процесу в товарно-грошових та фінансових операціях; досягнення балансу особистих інтересів учасників ринку; координація соціальних дій суб'єктів ринкових відносин; баланс особистих та суспільних інтересів у сферах виробництва та розподілу життєвих благ; досягнення суспільного консенсусу через прийняття соціально мотивованих економічних рішень» [208, с. 15].

В сучасному науковому аналізі під «комунікацією» розуміють, як правило, не просто спілкування, обмін думками, а будь-який процес передачі інформації за допомогою знакових систем. «Знаком» в цілому є матеріальний предмет, явище, подія, що використовується як замітник, «представник» певної речі, властивості або відношення на тій підставі, що цей предмет втілює в собі значення, смисл

означуваної речі. «Знаки» за ступенем абстракції можна поділити на «копії», тобто такі, що більш або менш точно відтворюють означувану річ; «позначення», які несуть у собі смисл даної речі, оскільки виявляють її суттєві властивості; «символи», які позначають зміст речі, не зберігаючи подібності до неї. З погляду «теорії комунікації» грошові знаки можна розглядати саме як «символи», що у перетвореній формі репрезентують значення речей для людини. Значення – це «смысловий зміст, інформація, за допомогою якої відбувається співвіднесення знака з тим чи іншим предметом. Воно фіксує і репрезентує певні сторони, властивості, характеристики об'єкта, які визначають його використання людиною» [215, с. 40].

В даному контексті заслуговує уваги думка Д. Ділі, згідно якої «знак у жодному разі не є річчю серед багатьох інших речей: знак взагалі не є річчю, він передовсім належить до особливого, окремого класу об'єктів... Знак з'являється радше як ланка між об'єктами, вони стають дійсними один для одного в межах певного особливого контексту» [88, с. 113]. Гроші, посівши місце «універсальної ланки» між об'єктами економічних відносин, позначають не природну, а соціальну значущість речей, а отже, виступають як інформаційний інструмент у соціальній комунікації. Їх особливість як засобу комунікації визначається змістом інформації, яку вони несуть у собі. Це «інформація про матеріальні та ідеальні цінності, включені в усі види діяльності людей, їх кількісні і якісні характеристики та динаміку в структурах соціального життя, а також про саму діяльність людини: її продуктивність, ступінь соціальної значущості конкретних видів, ступінь розвитку суспільної інтеграції діяльності загалом» [215, с. 40]. Зокрема в ціннісному і моральному вимірах.

Необхідно підкреслити, що грошові знаки є одночасно спеціалізованими фінансовими документами, які виконують функції грошей. Від знаків в інших комунікативних системах їх відрізняє те, що свою сигніфікативну функцію вони можуть виконувати лише за умов державно-правової легітимації – держава законодавчо встановлює й охороняє через виконання норм внутрішнього і міжнародного права їх стандарт, номінал, умови емісії та обігу. Грошові знаки

служать для забезпечення специфічного виду комунікацій – обігу готівкових коштів, тобто колообігу товарів та послуг, а також для розрахунків між суб'єктами господарської діяльності. Як такі вони виконують дві функції – засобу платежу та засобу обігу. Своє «призначення гроші можуть виконувати лише тоді, коли вони «працюють» як цілісна знакова система, для якої характерні чітко визначені правила, що зумовлюють закономірності її побудови і механізми функціонування» [208, с. 178].

Визначаючи гроші як комунікативну систему, потрібно вказати, що за формою це сукупність купівельних, платіжних і накопичених коштів, яка обслуговує економічні зв'язки і належить державі, фізичним та юридичним особам. Тобто система знаків у сфері грошової комунікації збігається з грошовою масою. За змістом систему грошової комунікації можна розглядати як устрій грошового обігу в країні, що склався історично і закріплений національним законодавством. Із сказаного випливає, що система грошової комунікації у кожному конкретному разі визначена як комунікативна система певної соціальної спільноти на певному історичному етапі її розвитку – вона існує у формі національної валюти (грошової одиниці). Це стосується насамперед її знакової форми, оскільки смисли, заковані у грошових знаках, мають універсальний характер, що виявляється в можливості вільної конвертації грошових коштів. Ця внутрішня універсальність смислів економічної діяльності людей, які становлять семантичне поле системи грошового обігу стає все більш виявленою в міру того, як у ході своєї еволюції вони все більшою мірою втрачають виражене матеріальне оформлення і виявляють себе як інформація. Поява і велике поширення електронних грошей у певному сенсі завершує цей процес еволюції: інформація перетворюється в субстанційну основу сучасної економічної реальності. Відповідно «фінансово-банківські технології стають потужною інформаційною системою» [215, с. 40-41].

В даному контексті необхідно вяснити сутність поняття «смислу», статус якого надзвичайно складний. Адже, з одного боку, «смисл» не існує ззовні речення, що виражає його, а з іншого боку, не зливається повністю з реченням,

оскільки в ньому є те «об'єктивне», цілком «відмінне» від речення. Смысл – це атрибут речі або стану речей, але не атрибут речення. Атрибутом речення виступає предикат, приписуваний суб'єкту, а атрибутом речі слугує дієслово, яке приписується в якості атрибута тієї речі, на яку вказує суб'єкт, або тому стану речей, який означається реченням. «Логічний атрибут не зливається ні з фізичним станом речей, ні з якістю, ні з відношенням. Отже, атрибут не існує ззовні речення, яке виражає його, позначаючи річ» [135, с. 83].

Важливим є те, що «смысл» є функцією «символу» поряд із експресивною та репрезентативною функціями, через які реалізується його роль у соціокультурному розвитку. «Смысл» іде від «Я», що називає «дещо» (предмет, явище, процес) і, таким чином, «наділяє його певним смыслом» [135, с. 80]. В даному контексті таким предметом (явищем) виступають гроші. Розшифровуючи «логіку смыслу», Ж. Дельоз визначає його як те, що виражене в реченні: це «безтілесна, складна і не редукована ні до чого іншого сутність на поверхні речей; чиста подія, властива реченню, перебуваюча в ньому» [83, с. 34]. Смысл, таким чином, є «дещо» нейтральне, йому абсолютно байдужі як специфічне, так і загальне, як одиничне, так і універсальне, як особисте, так і безособове. Він не має ні фізичного, ні ментального існування, наділяючи існування бездіяльним, безпристрасним, «стерильним» змістом. Власне, це має безпосереднє відношення до смыслу грошей, який ми в них вкладаємо. Тому Ж. Дельоз стверджує, що ми «можемо, фактично, тільки опосередковано судити про нього (смысл – Г.П.)» [83, с. 35]. В силу чого «логіка смыслу» Ж. Дельоза, прагнучи зрозуміти непідвладну думці сферу буття, «претендує на генерування інших логік і форм буття, на те, щоб виявити безпідставну основу логічного мислення як такого» [157, с. 159]. Адже для філософа «смысл – це і те, що виражене реченням, і атрибут положення речей. Він розгорнутий однією стороною до речей, а другою – до речень. Але він не зливається ні з реченням, ні з положенням речей або якістю, яку дане речення означає. Він є саме межею між реченнями і речами» [83, с. 38].

В даному контексті міркування, розмисли про гроші є виразом їх смыслу, який є безтілесна «чиста подія» речення, що «живе» в ньому. Смысл не постає ні



відношенням речень до зовнішніх речей (денотацією), ні відношенням між суб'єктом і реченням, коли суб'єкт висловлює себе (маніфестацією), ні взаємопов'язаністю слів із загальними поняттями (сигніфікацією). Смысл «не редукується ні до положення речей, ні до переживань суб'єкта, ні до універсалій» [83, с. 49]. Смысл індіферентний. Він не властивий ні речам, ні мисленню. Він «не приносить ні користі, ні шкоди, він не діє і не страждає». Це чисте «явище», «чиста» подія, яка не сприймається почуттями, уявою, думкою. Смысл – це смысл висловлювання, це «висловлюване» [83, с. 49]. Загальне значення речення, таким чином, відповідає вже встановленому раніше розумінню. Так, для розуміння смыслу грошей потрібно шукати смысл для «двійника», яким стає «подія», що не «зміщується» зі своїм просторово-часовим здійсненням у предметній сталості. Такою «подією» для грошей може виступати факт їх включення в «життєвий світ» людини, в процес її діяльності.

В результаті своїх міркувань Ж. Дельоз робить важливий онтологічний висновок: «Смысл байдужий до універсального й одиничного, загального і часткового, особистого і колективного, а також до ствердження і заперечення, тощо. Іншими словами, він байдужий до всіх опозицій, тому що останні – тільки модуси речення, взяті у відношеннях і сигніфікації, а не аспекти смыслу, який виражається реченням» [83, с. 53]. Смысл – атрибут денотата, а не слів. Смысл незалежний від речення, нейтральний по відношенню до нього, а також «байдужий» до всіх антиномій, до всіх опозицій, до всіх протилежностей. Він охоплює їх всі, «вбираючи» в себе. «Смысл – це поверхня, яка синтезує і урівнює протилежності, стягуючи їх в одне в своїй індіферентності. Смысл – це вони всі» [83, с. 52]. В даному випадку гроші і виявляють такий смысл, оскільки концентрують в собі різні (а подекуди всі) помисли, прагнення, соціальні сподівання індивідів.

Важливе значення для розуміння смыслу має розкриття «парадоксу абсурду». У ньому речення, які позначають несумісні об'єкти, мають смысл; ці об'єкти існують без значення, тобто вони абсурдні, проте вони мають смысл. Класична логіка називає ці абсурдні об'єкти «порожніми поняттями», тоді як для Ж. Дельоза

вони – «об'єкти без місця», що перебувають «ззовні» буття. Онтологічним висновком зі сказаного стає твердження про існування буття «реального», яке і представляє матеріал денотації, буття можливого, виступаючого формою смислу, і «над-буття», що є «загальним у реальному, можливому і неможливому, і на що не розповсюджується дія логічного закону несуперечності» [135, с. 87]. Якщо повернутися до грошей, то їх смисли – знаки мов культури та економіки – утворюють своєрідну семантичну мережу, завдяки якій вони підтримують сутність речі від глибинних її смислів до тих значень, які несуть в собі життєве навантаження для сучасної людини. Причому в множинності індивідуально-соціальних інтерпретацій, які досягаються різними засобами.

Міркуючи про «смысл», Ж. Дельоз множину речень розподіляє на дві різні «серії», одна з яких належить до «означуючого», а інша – до «означуваного». Між двома «серіями» існує невідповідність, котра постає джерелом хвилювання, а суб'єктом хвилювання виступає людина, бо саме вона наділена мовою як засобом сигніфікації. «Подія» лише тому вважається «подією», що з неї починається щось нове; в «ідеальній події» містяться в «згорнутому» вигляді «різні варіанти розвитку» [135, с. 87-88]. Так, гроші як «подія» соціоекономічного та культурного життя, є умовою виникнення «нового» як в житті суспільства, так і людини.

Виходячи з вищесказаного, підкреслимо важливість ролі мислення, за допомогою якого і відбувається проникнення в смисл і наповнення його знаково-символічним значенням. Мислення реалізується через слова (мову), і у своїй єдності являє собою «смыслові єдності, які наповнюють зміст, які укорінені у верховній єдності функції думки, єдності, яка робить можливим будь-який взагалі смисл і будь-який зміст» [235, с. 157]. Об'єднуюча функція мислення є в той же час і сила єдності «внутрішньої форми» мови, у всій її універсальності, як виразу пізнання предмету знакового змісту грошей та їх смислового виразу в просторі соціальності.

Підкреслимо, що лише по-новому зрозуміле мислення в його новій, більш глибокій кореляції до реальності може відкрити шлях до розуміння і тієї

специфічної форми буття, яка відкривається через знакову природу грошей. Завдяки цьому виникає можливість усвідомлення і розуміння смислу того, що відбувається в житті, а також смисл знаково-символічних форм життя – соціального, культурного, економічного, політичного. Без філософського аналізу, який відкриває перспективи переходу від внутрішньої форми існування, обґрунтованій у внутрішній формі мислення, до грошей, як виявленню того й іншого, як до маніфестації буття через начало мислення, – без цієї принципово нової методологічної установки проблема знакового смислу грошей не може бути вирішена.

Підхід до сутності грошей під кутом зору знакових смислів дає змогу побачити їх універсальний вплив на всі сфери суспільного життя в сучасному світі. Зокрема, завдяки своїй природі «точного механізму», що «вловлює» найтонші зміни в суспільній діяльності людей, гроші дозволяють виявити й дослідити проблемні аспекти в житті соціуму. Аналіз соціокультурної природи грошей в контексті теорії «знаку» з необхідністю повинен враховувати постулат «кодування». Це означає здатність індивіда перевести знання в код. За його допомогою знання можна без зайвих перешкод передавати іншим. В силу чого загальний «процес історичної еволюції грошей є історією того, як люди навчилися перетворювати значення матеріальних цінностей у форму символічних кодів, або знаків» [215, с. 44].

Необхідно враховувати, що грошовий обіг у плані теоретичного аналізу найчастіше розглядається як рух грошей у готівковій та безготівковій формах, що обслуговує колообіг товарів і послуг у процесі відтворення. Гроші в такому контексті є насамперед технічним інструментом для забезпечення цього колообігу. Коли ж розглядати виконання грошима певних соціальних чи навіть соціально-психологічних функцій, ролі механізму впливу на поведінку окремих індивідів, соціальних груп та суспільства загалом, поряд з інструментальним аспектом грошового обігу необхідно аналізувати інституційний аспект. Це означає виконання грошима своїх функцій, в тому числі і знакових, у просторі соціальності.

Вже зазначалося, що гроші як комунікативна система у своєму розвитку пройшли складний шлях в соціальній історії. На початку еволюції грошей бачимо нерозчленованість «знака» та «значення» як двоїстої (двозначної) у своїй основі одиниці комунікації: перші, так звані «натуральні» гроші, а пізніше товар у вигляді благородних металів («знак»), мали власну вартість («значення»), зумовлену їхніми природними властивостями як предмета споживання («натуральні гроші»), або рідкісністю як матеріального об'єкта («благородні метали»). Знаковий зміст грошей тут ще прихований за їх натуральною формою, бо соціальна значущість вимірюється насамперед їх власною вартістю, зумовленою природними властивостями (наприклад, золота чи срібла). Лише коли на зміну металевим грошам приходять паперові, відбувається «своєрідний відрив соціальної значущості від природної форми грошей: не маючи власного природного змісту та власної вартості, грошові знаки повною мірою виявляють свою знакову суть» [215, с. 45].

Те, що гроші самим характером свого виникнення є продуктом соціального розвитку, мають суспільну, економічну природу, тим чи іншим способом відображено в усіх теоріях грошей. Платон, Арістотель, Дж. Локк, Д. Юм, Ш. Монтеск'є вважали причиною появи грошей суспільну угоду або законодавчі акти держави, запроваджені задля полегшення обміну товарами. Так, Д. Юм підкреслював ціннісну природу грошей як способу оцінювання речей, а Ш. Монтеск'є наголошував на тому, що гроші – лише знак вартості. Такий підхід, який є виразом раціоналістичної концепції, вважає «вирішальним фактором виникнення та функціонування грошей свідому організовану волю спільноти, раціональний розрахунок. Реальне забезпечення вартості грошей здійснює лише держава, тобто їх забезпечення соціальне, а не зумовлене природними характеристиками» [215, с. 43].

Потрібно враховувати, що безпосередня співпричетність людини світові соціальному буттю долається в процесі становлення грошової (ринкової) системи. «Завдяки грошам виникає можливість не тільки появи специфічних форм інтеракцій, «не зв'язаних» зі світом, але і формування особливої підсистеми, яка

вибудовує свої відношення з оточуючим світом тільки через гроші. З історичної точки зору капіталізм постає економічною системою, котра регулює свій внутрішній цикл та відношення з позаекономічним оточенням виключно за допомогою монетарних каналів» [245, с. 362], – вказує Ю. Габермас. Кількісне «захоплення» суцього супроводжується втратою якості буття. Надалі відношення «людина-світ» буде опосередковане грошима.

В свою чергу становлення «грошового ладу» немислиме без появи автономного суб'єкта, що є необхідною передумовою легалізації людини-підприємця та реалізується як проект «огрошовлення» людини. Справа в тому, що заснований на грошах капітал дозволяє включитися в будь-які соціальні зв'язки. Цією властивістю грошей пояснюється феномен підприємницької активності етнічних і релігійних меншин. Адже навіть якщо на спілкування з подібними меншинами накладені обмеження, якщо релігія чи звичай наказує уникати їх – потреба в грошах змушує звертатися до них і підтримувати з ними відносини. Крім того, для тих, хто інтегрується в суспільство за допомогою грошей, вони виявляються і найважливішим засобом самоідентифікації. Володіння грошима є перепусткою в езотеричне «коло посвячених», яке протистоїть всім іншим спільнотам, включаючи національну і релігійну більшість. «Виявляючись способом самоідентифікації, гроші визначають і властивості особистості – того соціального типу, який спеціалізується на їх накопиченні» [94, с. 18-19], – стверджує Н. Зарубіна.

Нагадаємо, що процес так званого цивілізаційного «вирівнювання» світу одночасно породжує процес дистанціювання людини власне від людини, світу, традиції, спільноти. Людина втрачає їх на шляху об'єктивації, тобто включення в процес соціальності. Підміна якості кількістю є процесом, який тотожній підміні світу його абстрактною копією – «знаком». Логіка розвитку «царства абстракції» може бути описана наступним чином: світ як ціле розщеплюється на сукупність речей, потім на сукупність знаків та речей, які вони позначають і, нарешті, залишаються тільки фрагменти випадкових комбінацій «чистих знаків». У «світі грошей» таким найбільш сильним, впливовим «чистим знаком» виступають гроші.

Необхідно враховувати, що втрата субстанційного змісту розкриває перед цивілізацією можливість конституювання дійсно «другої природи», яка у процесі самозамикання втрачає будь-які ознаки свого походження від «першої природи». Те, що люди не могли отримати безпосередньо у живому відчутті, вони намагались опосередковано схопити, одержати його за допомогою знаків. Не викликає сумніву, що оволодіння світом було б неможливе без допомоги знаків, без трансформації творчості, як «практики себе», у практику, спрямовану на продукування знакової реальності. Але вироблення «знаків», процес сигніфікації безпосередньо пов'язаний з володарюванням. Справа у тому, що влада неможлива поза процедурою іменування і позначення. «Іменами та числами людське розуміння отримує владу над світом» [256, с. 206], – писав О. Шпенглер. Граматична і математична знакові системи, на думку мислителя, мають однакову структуру. Вони є двома полюсами єдиного, спрямованого на утилізацію (універсалізацію) світу руху, результатом якого виступає уявлення, згідно якого «природа – це те, що підлягає прорахуванню» [256, с. 206-207]. Математичний розрахунок тут тотожний економічному розрахунку. Вони закладають основу «грошового мислення», яке стає атрибутом мешканця міста, який, з точки зору О. Шпенглера, постає «позбавленою основи людиною» [256, с. 519].

Підкреслимо, що повсюдність «грошового ладу» породжена інформаційним простором, у якому основною спонукальною силою людської активності постає опредметнена у цінах інформація. Вони є тією «універсальною формою», яка одночасно постає «результатом минулих і орієнтиром для майбутніх індивідуальних рішень» [247, с. 70]. Ринок з самого початку свого виникнення є простором, у якому реальність повинна бути трансформованою в інформацію. «Чистота» цієї інформації вимірюється її здатністю набувати форму ціни. Людина співвідноситься з іншими людьми та світом за посередництвом інформації, отриманої із постійних коливань цін. Спостерігаючи за рухом невеликої кількості цін, людина отримує можливість узгоджувати свої дії з діями інших. В умовах динамічного зростання соціальних утворень ринок претендує бути єдиним началом, яке за допомогою інформації та цін підтримує комунікацію між

індивідами. «І чим складніше виявляється ціле, тим більш важливу роль відіграє цей розподіл знання між індивідами, самостійні дії яких скоординовані завдяки безособовому механізму передачі інформації, відомому як система цін» [247, с. 71], – вважав Ф. фон Гайек.

У новій соціально-історичній, глобально-економічній ситуації, тобто ситуації «грошового ладу» («фінансизму»), не так важливо, що таке світ, більш ефективно знати, як його можна використати. Але подібна трансформація можлива тільки при умові витіснення «сутності» за межі практичного та теоретичного інтересу людини. Очищення «сутності» надає безмежні можливості для розгортання активності людини у світі. Саме тому подібне «очищувальне» мислення виступає «роботою» розсудку..., його абсолютною могутністю» [68, с. 17-18]. Сила розсудку виражається в здатності утримувати «грошовий лад» у певній цілісності.

Для розуміння знакової природи грошей важливо враховувати, що вони схильні до «віртуалізації», їх еволюція окреслюється переходом від «реальності» до «віртуальності». Поява і поширення електронних грошей у певному значенні являє собою завершення процесу їх еволюції: «організована інформація перетворюється у субстанційну основу сучасної економічної реальності» [216, с. 31]. Але грошові знаки, хоча і конституюють відносини між людьми і позначають світ, але разом з тим підміняють його собою. Вже поява монет завершує процес протиставлення значення товару та значення універсального еквіваленту всіх товарів. Відтепер гроші «уособлюють самостійне буття соціального символу, протиставленого всім іншим речам, який не має (як правило) іншого застосування, ніж представництво соціальних значень інших речей» [216, с. 24-25]. В результаті відбувається остаточне перетворення грошей на знаки специфічної «фінансової» мови, яка стає універсальною мовою для всіх країн і народів.

Безумовно, гроші конкретизують навколишній соціальний світ та форми його сприйняття. Не випадково вони з'являються одночасно з новими способами передачі інформації на великі відстані. З точки зору Ж. Дерріда, гроші так само, як і алфавіт, безпосередньо пов'язані з комерцією та владою. Начала влади містяться

у «здатності нав'язувати та легітимізувати назви» [1, с. 369]. Алфавіт забезпечує цьому процесу всезагальність. Він «означав владу, авторитет та контроль владних структур, здатних діяти на відстані» [152, с. 94]. Такий загально визнаний атрибут цивілізації, яким є письмо, виникає у відповідь на потреби влади та торгівлі здійснювати деперсоналізовані інтерсуб'єктивні зв'язки. Завдяки винаходу письма відбувається «значна дифузія влади» [152, с. 108], яку замінює влада грошей.

Отже, гроші та алфавіт спираються на владу і породжують її. Для їх функціонування необхідна певна дистанція, простір. Ідеально вони втілюються в індустріальну епоху (Модерну), коли відбувається розділ світу на «суб'єкт» та «об'єкт». Гроші та алфавіт з'являються і виступають на «сцені історії» тоді, коли безпосередність людських стосунків втрачається. Вони породжені необхідністю впорядкування такого ускладненого, «відкритого» соціального простору, де особистий контакт став неможливий. В цих знеособлених контактах і зароджується влада, знаковий характер грошей, які стають її атрибутом. «Гроші – неодмінно, хоча і не без винятків, державний знак, в усякому разі, владний знак, знак влади. І самі по собі гроші – влада, система влади, владна машина...» [180, с. 40], – вказує Ю. Осипов.

Не викликає сумніву, що факт виникнення грошей потребує існування досить розвиненої здатності до абстрактного мислення. Звідси спорідненість у розвитку грошей та знакових систем взагалі. Будь-який «знак» спрощує функціонування людини в світі та дозволяє ігнорувати конкретну багатоманітність його проявів. Знак знеособлює світ. Так само і гроші діють через процедуру знеособлення, що дало можливість Ж. Дерріда стверджувати: «Гроші заміщають речі знаками речей» [86, с. 492].

Ускладнення людської діяльності сприяє породженню не тільки грошей, а й систем знакового спілкування. Спочатку такою системою постає алфавіт. Вони редукують живу багатоманітність речей та мов у єдину уніфіковану систему абстрактних та довільних знаків, задають їм «загальну міру». Подібне «узагальнення» світу було необхідним для розвитку торгівлі. «Ось чому алфавіт – комерційна справа. Він повинен бути зрозумілий всередині грошової системи



економічної раціональності. Критичний опис грошей – це разом з тим і вірне зображення міркувань про письмо» [86, с. 493], – вважає Ж. Дерріда. Подібне виробництво «знаків», які дозволяють «нехтувати речами», здійснюється перш за все в межах торгівельної (комерційної) діяльності. Торговець – це людина, котра виявляє в мові та речах їх загальну міру, що відкриває перед нею горизонти інших народів, культур та господарств.

Ні для кого не секрет, що природа сучасної економіки постає ефективним інструментом адаптації до умов «інформаційного світу». Він виявився дуже зручним простором нарощування абстрактної сили ринкової економіки. Процеси «віртуалізації» реальності приводять до того, що об'єми «віртуальної економіки» значно перевищують об'єми «реальної економіки». З точки зору Ж. Бодрійяра, дана ситуація обумовлена тим, що в сучасному світі рушійною силою економіки виступає не «інфраструктура матеріального виробництва», а віртуальна сфера «чистої спекуляції». Це «вільна» від реального змісту економіка, котра постає абсолютною самодостатньою силою. «Економіка стає ареною сучасного життя саме у якості арени спецефектів, непередбачуваних результатів ірраціональної гри» [28, с. 53]. В силу чого відбувається перехід економічного у «трансекономіку знаків», для якої основне значення мають власні закони руху. Відірваність від сфери реального «виштовхує» її («трансекономіку знаків») у простір «чистої гри», імітації самої себе.

Потрібно виходити з того, що гроші завжди володіли здатністю породжувати самих себе. Проте цей процес раніше був підпорядкований певній зовнішній інстанції, яка стримувала їх схильність до «замикання» у колі самовідтворення. Іншими словами, культура асимілювала гроші «до себе» як одну з багатьох своїх складових. Процес «звільнення» грошей є «звільненням» їх від культури. Тільки тоді, коли «світ людини» став подібним до «світу грошей», останні підмінили собою весь світ. Точніше, гроші стали формою, знаком, який здатний позначати будь-що. Саме тяжіння до абстрактності перетворює врешті-решт гроші на універсальний знак, який вбирає в себе все і тому не виражає собою нічого, окрім самого себе. На думку В. Ільїна, «гроші стали більше схожі на божество, тепер

вже зовсім абстрактне та безтілесне» [105, с. 134]. Таким чином, гроші завдяки своїй знаковій природі постають абсолютною нівелюючою силою, котра не визнає «іншого», а всюди породжує своє alter ego – абстрактну форму мислення та відповідної йому практики.

Зазначимо, що перехід від створення нового світу і нової людини до міфологізації наявного виражається у переході від «символу» до «знаку». «Це наслідок збою, глибокого дефекту режимів продукування та існування символічного. Те, що присутньо міститься в сучасній кризі – це поразка людей і речей. І цю нищівну поразку їм завдали знаки. ...Для сучасної цивілізації характерним є досягнення знаками і символічними кодами цілком самодостатнього існування, автаркії. Денотати практично втрачені, інтенсивно продукуються знаки знаків, ними переповнений світ. Це не випадковість, не наслідок «перевиробництва» символічного, а закономірний щабель розвитку техногенного світу. Прийшов час опікуватись вже не проблемою техніки, а ще більш гострою проблемою сигніфіки – способу існування, перенесеного у площину знакової реальності. Відповідно маємо ситуацію соціальності, яка все інтенсивніше віртуалізується» [189, с. 33], – вважає С. Пролеєв.

Важливим є те, що віртуалізація економіки приводить до трансформації структури міжособистісних відносин. Необхідно розуміти, що зміна «форми» грошей відбувається у тісному зв'язку з соціальними відносинами. Гроші постають посередником у людській взаємодії, а тому є «специфічним видом соціальних відносин» [47, с. 67]. Їх перетворення на самозамкнену, ізольовану знакову систему обумовлює відповідні зміни у творчій діяльності, яка також все більше втрачає зв'язок з реальністю. Для того, щоб підтримувати видимість логічності та стабільності подій, необхідно продовжувати діяти і творити всупереч смисловим вимогам об'єктивної реальності. В силу чого постає проблема визначення символічного характеру грошей.

### 2.3. Гроші як символ фінансово-інформаційного універсуму

Знакова сутність грошей корелюється з їх символічним смислом. Символізм у постсучасній філософії набув своїх чітких наукових форм у теорії «комунікативної дії» Ю. Габермаса. Аналіз соціальної природи грошей під кутом зору теорії «комунікації» повинен враховувати «символічний постулат», який означає включення в процес комунікації передачу й прийняття «символів». В умовах розвиненої ринкової економіки функціонування грошей передбачає процес обміну, в якому відносини з приводу власності на матеріальні цінності опосередковані універсальним символом будь-якої соціальної або культурної цінності – грошовим еквівалентом. Нагадаємо, що реальним змістом товарно-грошових, соціально-економічних відносин є відносини між людьми. Символічна форма грошей деперсоніфікувала ці відносини, однак не лише не відмінила їх, а й зробила незрівнянно більш масштабними, «по суті універсальними, оскільки із-за посередництва грошей у комунікацію між собою вступають практично всі ті суб'єкти, що використовують гроші даної валютної системи, без часових та просторових обмежень» [215, с. 41].

В результаті кожна людина «поміщає» себе в якості об'єкта усередину свого символічного середовища. А це і є властива комунікативному простору картина світу, котра скоріше є продуктом комунікації, ніж безпосереднього індивідуального досвіду. Реальним субстратом такого символічно «сконструйованого» середовища є мережа контактів, вона становить основу субкультури даної групи або ж якоїсь більш ширшої спільноти. «У суспільстві з ринковою економікою, – зазначає З. Скринник, – товарно-грошові зв'язки є «мережею контактів», яка постає основою символічно сконструйованого світу, не єдиного з можливих та дійсних, але такого, що проймає собою всі інші і навіть претендує на роль своєї «матриці» для них» [208, с. 73].

Стратегія визначення знакового (семіотичного) аспекту соціальної трансформації грошей, що було здійснено в попередньому підрозділі, передбачає осмислення проблеми «символу» в актуальному соціокультурному середовищі

його існування. Розуміння статусу і функцій «символу» в соціальній динаміці є не менш значущим, ніж виявлення фундаментальних аксіологічних основ практичного застосування. Якщо культура сама по собі – це, з точки зору Е. Кассіра, «виробництво символів» [120], відтак і соціум, пронизаний культурою, формує свої механізми соціальної взаємодії в залежності від власного символічного виміру.

Звернення до поняття «символічного» у розумінні грошей вимагає вивчення його онтологічної природи. «Символ» – це та річ, яка робить буття, його смисл можливим. Символ речі є її узагальнення, закон, впорядкованість, світоглядно-образне оформлення, її «внутрішньо-зовнішній» знак. Символ також є принципом нескінченного становлення, відображення речі; він постає як «субстанційна тотожність нескінченного ряду речей, охоплений однією моделлю» [146, с. 272]. А.Лосєв визначає символ речі, виходячи з його структури, як «зустріч» «означаючого» і «означуваного». «Символ, – писав мислитель, – є повне взаємопроникнення ідейної образності речі з самою річчю. У символі ми обов'язково знаходимо тотожність, взаємопроникнення означуваної речі й означаючої її образності» [146, с. 268].

Інше розуміння «символу» ми знаходимо у Ж. Дельоза, в якого він розуміється також як «симулякр». Для мислителя «світ інтродюкованих і проєктованих, засвоєних і екстремальних часткових внутрішніх об'єктів» [84, с. 90] є світом «симулякрів», або «копій». Згідно Ж. Дельозу, «річ – це симулякр, симулякр – це символ, символ – це знак, знак – це виявлення відмінності» [200, с. 30]. Симулякр заперечує «тотожність» і «подібність» в ім'я «відмінного» («іншого»).

Потрібно зазначити, що ряд авторів в процесі досліджень соціального смислу грошей ототожнює їх з «симулякром». Тобто гроші розуміються як «симулякр», який підміняє собою реальний зміст речей, їх смисли і значення. Так, з точки зору Е. Тоффлера гроші, як «вбивці речі», здійснюють перехід індивіда у самодостатній вимір «штучної» реальності. Вона, виступаючи новою системою «створення матеріальних цінностей, цілковито залежить від миттєвого зв'язку і

розповсюдження даних, ідей, символів і символізму. Це, як ми зрозуміємо, економіка суперсимволів у прямому значенні слова» [223, с. 44-45]. Відокремлення грошових потоків від їх матеріального втілення породжують «суперсимволічну форму», в межах якої «багатство – це багатство символів. І, як це не дивно, влада теж засновується на символах» [223, с. 96], – вказує Е. Тоффлер. Розвиток сучасних глобальних ринків, особливо фінансових, супроводжується віртуалізацією цих процесів. З точки зору Д. Ваттімо вони є простором, в якому те, що продається і те, що купується, поступово перестає бути конкретним товаром і все більше стає «ярликами», «символами», демонструє тенденцію «економіки переміститися у сферу уявного, звільняючись від будь-яких реалістичних обмежень...» [42].

Схильність до символічної універсальності завжди була властива торгово-грошовим відносинам. Задля забезпечення безмежної свободи власного обігу і функціонування гроші повинні супроводжуватись позбавленням якості світу, повинні перетворювати його на однорідний простір відтвореного. Тільки тоді зникають будь-які перепони для їх вільної діяльності в якій завгодно точці світу, коли розмаїття якостей можна редукувати до абстрактно-універсального грошового еталону. Він постає тією силою, яка дозволяє підприємцю проникати у будь-які культури та почувати себе у їх межах як «вдома». Що дозволило Г. Зіммелю характеризувати гроші як «батьківщину безрідних» [97].

Зазначимо, що ситуація «віртуалізації», породжена інформаційним світом, «відриває» індивіда від реальності, адже кругообіг самодостатніх фінансів не вимагає нічого, окрім грошей. Абсолютизація останніх завершує процес втрати «відчуття реальності». Продуктивна діяльність як розкриття повноти сутності ідеї речі виявляється неможливою у «віртуальній реальності». Єдине, що нагадує її, є діяльність по комбінуванню «знаків» і «символів». Однак подібна активність спрямована не стільки у майбутнє і навіть теперішнє, скільки у минуле. Вона є репродуктивною за своєю природою, оскільки не створює, а використовує досягнення та ідеї класичної культури. Тому ці комбінації є надбанням не стільки історії, скільки часу наявного існування. Вони не розширюють всезагальні

способи буття людини, але обмінюються на грошові знаки і життя в символічному «світі грошей». В епоху становлення індустріального виробництва світ все ще мав власний зміст. Але поступово він перетворюється на «ресурс», «сховище» необхідних матеріалів, а потім їх заступають «товари».

В наш час на місце «товарів» приходять віртуальний, отже, символічний вимір мас-медіа. В результаті суттєво змінюється співвідношення культури та економіки. Як пише Л. Туроу, «вперше культура формується електронними засобами масової інформації, які орієнтовані на максимальні прибутки. Ніколи раніше суспільство не дозволяло, щоб комерційний ринок практично повністю визначав його цінності та рольові моделі» [225, с. 217-218]. Схожої точки зору дотримується відомий дослідник «інформаційної епохи» М. Кастельс, який стверджує, що «нову мультимедіасистему формує бізнес» [121, с. 345]. Тому характер нової «електронної культури» також буде визначатись специфічними потребами ринку. Іншими словами, «інформаційне суспільство», а тепер вже і «символічний світ», в межах якого небувалого розповсюдження набула сфера «символічного», постає кульмінацією процесу «забуття буття» (М. Гайдеггер). Однак виникає парадоксальна ситуація, у якій панування «суперсимволічної форми» приводить до «нестачі символів». «Судячи з усього, – писали М. Мамардашвілі та А. П'ятигорський, – ми живемо у такий час (або «ми є такими»), коли символів для нашого власного оперування та споживання досить мало» [156, с. 101].

Проблема «символу» в «інформаційному світі» породжує проблему «символічного світу», або «символічного поля». Поняття «символічного поля» обумовлене «притягуванням» кожною проблемою до себе варіантів вирішення, якщо вони можливі. Проблема має власне «символічне поле» [84, с. 182], оскільки «символ» – той об'єкт, який і спонукає мислення ставити проблему. Породжена дією «символічного поля», кожна проблема невіддільна від нього. «Символічне поле – смислова сфера, яка визначає не лише істинність або хибність вирішення проблеми, але й істинність або хибність її постановки» [200, с. 42]. «Символічне поле» – це сфера концентрації можливих смислів постановки і вирішення даної

проблеми, виходячи з неї самої. «Символічне поле» «випромінюється» символом, який «провокує» мислення на постановку завдань. Таким чином, символ – «альфа і омега інтелектуального процесу, оскільки завдяки дотичності свідомості до нього в ній виникає справжня думка і в рефлексії над свідомістю в сфері символічного поля мисленням досягається певний результат» [200, с. 43], – вважає С. Савичева.

У такому контексті «символ речі», яким в даному випадку виступає «символ грошей», що демонструється за допомогою будь-якого зображення або без нього, завжди постає як дещо оформлене і впорядковане. Він завжди містить у собі певну (ту чи іншу) ідею, яка стає законом усієї його побудови. І побудова ця, будучи втіленням закону, завжди є певна впорядкованість, тобто певним чином «впорядкований образ» [135, с. 74]. Отже, гроші як символ «світу речей» постають законом, завдяки якому здійснюється перехід від «хаосу» до «порядку», тобто «впорядкованість» соціальності, її смислове, ціннісне, образне оформлення.

Зазначимо, що так звані «ідейні події» [84, с. 203], – це події в житті символів, знаків, ідей. Вони не протиставляються подіям реальним, але визначають їх, надають їм смисл. Якщо реальні події існують на «поверхні» життя, оприявлені в чуттєвому втіленні, то ідеальні події належать до області духовної, вони не даються почуттями, а переживаються «внутрішньо». Два типи подій – реальні та ідеальні – поєднуються в символі, перші – як зовнішня форма (оболонка), другі – як «ейдос, ідея, смисл» [200, с. 43], які й упорядковують реальність, виступаючи свого роду «законом».

Для більш повного розуміння смислового виміру грошей нагадаємо, що основоположником інтерпретації «символу» (у культурологічному аспекті) є Е. Кассіер, автор фундаментальної роботи «Філософія символічних форм». На його думку, сутність процесу «мислення» полягає у визначенні «символу» як результату «конструювання реальності». Завдяки людині, тобто її духовній, інтелектуальній, творчій діяльності («означування») виникає інша (друга) реальність, в якій сприйняття речей світу відбувається опосередковано. Символічне конструювання («означування») реальності виступає способом

самовираження людини [20]. Безумовно, в сучасному світі це самовираження здійснюється в тому числі і через гроші.

«Символ» розуміється К. Кассіером як єдина й абсолютна реальність, «системний центр духовного світу», вузлове поняття, в якому синтезуються різні аспекти культури і життєдіяльності людей. «У символі єдність культури досягається не в її структурі й змістах, а в принципі її конструювання: кожна із символічних форм представляє певний спосіб сприйняття, через яке конститується своя «особлива сторона дійсності» [120, с. 44]. Те ж саме можна сказати й про економіку, виразом і смислом якої виступають гроші. Тут потрібно погодитись з думкою, що виникнення і розвиток грошей – тривалий процес еволюції суспільства, зумовлений стихійним розвитком товарного виробництва і обміну. Але важливо зрозуміти, що гроші за походженням – не просто товар, а носій певних суспільних відносин, а тому підхід до них повинен бути як до результату безперервного розвитку товарного виробництва і ринку. Це означає, що «гроші як органічний елемент цієї постійно прогресуючої системи не можуть бути застиглим, раз і назавжди даним явищем, вони розвиваються як за самою своєю суттю, так і за формами існування» [215, с. 44].

В силу чого необхідно усвідомити символічний характер грошей як специфічного виду соціально-економічної реальності. Хоча гроші мають смисл тільки в діяльності людей, що включає як свій складовий елемент суб'єктивність свідомості, ціннісних орієнтацій, символічний вимір вчинків людини. Але ті соціальні відносини, предметною формою яких є гроші, не залежать від бажань людей або навіть організованої волі державних органів. Таким чином, гроші постають як форма буття соціальної необхідності, яка «детермінує діяльність людей та суспільства загалом» [215, с. 43]. Тому їх «символізм» є однією з форм прояву вказаної соціальної необхідності.

Іншою особливістю «символізму» Е. Кассієра є творче здійснення і відтворення культурних і, безумовно, економічних основ буття. У «символічній функції» відкривається здатність людської свідомості існувати через синтез протилежностей «внутрішнього» і «зовнішнього». Людська свідомість («дух»)



може подати (показати) свій внутрішній зміст тільки через зовнішню матеріальну реальність. Якщо повернутись до Ж. Дельоза, то «смысл» у нього пов'язаний з «подією», оскільки саме вона виступає «двійником» смыслу в просторі «світу мови». Як зазначалося, вона і є творцем «символів». Цю думку Ж. Дельоз розкриває через тезу про те, що речення (висловлювання) наділене смыслом лише тому, що існує «подія», котра і є смыслом речення. А цей смысл, у свою чергу, виступає «символом». Адже запитання (слово, ідея) роблять можливою «подію» лише в межах «проблемного поля», котре уможливорює символ іншої реальності. У даній ситуації зазначимо, що «подія» – безтілесний атрибут речей. Вона відбувається з речами, але сама не виступає в якості речі. Вона виражається реченням, словами, мовою, але не є словами. «Подія» ідеальна і завжди істинна. «Подія», знаходячись на поверхні речей, разом із тим визначає їх долю, їх історію. На місце «ідеї сутностей» теорія символів пропонує «ідею подій» [200, с. 54-55]. Нею постають реальні події соціоекономічного життя, оприявлені в символі грошей.

Заслугує уваги філософсько-герменевтичний аспект тлумачення «символу», представлений Г.-Г. Гадамером. З його точки зору «символ же, пізнання символічного смыслу передбачає, що одиничне, особливе постає як уламок буття, здатний з'єднатися із відповідним йому осколком у гармонічне ціле, або ж, що це – давно очікувана частина, котра доповнює до цілого наш фрагмент життя» [56, с. 298]. Тобто набуття первісної цілісності можливе через і завдяки смыслу «символу». Якщо мова йде про гроші, то вони набувають своєї значимості і цілісності через їх символічне оприявлення, яке в свою чергу набуває смыслу в практичній реалізації.

«Символ» виступає в якості зв'язку між «частинами» буття, які прагнуть з'єднатися в гармонійне ціле. «Символ» вказує на «значення», актуалізує його і репрезентує. Сутність функцій «символу» полягає, таким чином, в репрезентації смыслів у соціальній реальності, де людині відкривається «послання блага в гармонії» [56, с. 299]. Через «символ» соціальний світ набуває цілісності в процесі його пізнання. У кожному філософському творі, науковому дискурсі, мистецтві

наявною є ідея, яка недосяжна безпосередньому спогляданню, але реалізується через «символ».

Важливим є те, що символ постає також універсальним соціоекономічним феноменом. Він присутній практично у всіх сферах життєдіяльності людини, при цьому процес виробництва і «укорінення» символів у соціальному бутті є неперервним. Символи – це своєрідні «маркери» соціокультурного процесу [253, с. 24]. Оскільки символи задають значення навколишньому світу, виконуючи функцію зв'язуючої ланки між людиною і простором культури та зовнішнім стосовно неї соціальним світом, то символ виступає своєрідним «посередником». В даному контексті «посередником» між світом культурно-духовного життя людини та «світом економічної реальності» – «грошового ладу», виступають власне гроші [173].

Посідаючи вагому роль в соціально-філософській інтерпретації реальності, «символ» уможливорює також інтерпретацію економіко-фінансового виміру. Адже, як зазначає О. Царьова, «природа символу, його змістовність, полісемантизм смислового простору, наявність меж, об'єднуюче начало, відсутність перспективи остаточного тлумачення роблять його особливим феноменом, здатним концентрувати, «стягувати» соціокультурний смисл» [252, с. 95]. Відтак «символ», виділяючись із загального соціокультурного контексту, стає не тільки універсальним утворенням, але, як і «знак», похідним від соціальних, психологічних, культурних та економічних факторів. А тому символ завжди співвідноситься з тим соціальним середовищем, в якому реалізуються комунікативні процеси і виробляється нова інформація. Важливість символу як феномена соціальної життєдіяльності визначається «його здатністю включати людину в ціннісний простір культури, актуалізувати пізнання світу, кодувати результати цього знання. Слід зробити висновок, що символи відображають розвиток соціально-культурної практики, закарбовуючи процеси, явища в своєму смисловому просторі» [252, с. 98].

В соціально-економічному просторі фактором його смислового виміру виступають, як говорилося, вище, насамперед гроші. Необхідно враховувати їх

формування у соціокультурних практиках, їх аксіологічний вимір, а також співвіднесення їх смислу з конкретним соціально-історичним та економічним часопростором, що створює власні механізми формування, трансляції та критики символічного універсуму. Однак лише з позицій відповідного сучасності мислення в його новій, більш глибокій кореляції до глобальної реальності можна відкрити шлях до розуміння тієї специфічної форми «огрошовленого буття», яка відкривається в символі. Адже гроші в «огрошовленому світі» – не лише засіб, не зміст, навіть цифровий, а лише «зовнішня форма – віртуальна цифра, нічим не обґрунтована і не підкріплена, окрім організованої самими грошима онтологічної пустоти» [181, с. 8].

Виходячи з даного контексту, можна надати експлікацію поняття «символ» у вимірах власне «огрошованого буття». Насамперед це поняття, структура якого репрезентується через смисл (те, що символізується), чуттєво-предметне явище (символізуюче), мислення (символізатор). Врахуємо, що попри все «символ є явищем ірраціональним», яке натякає на «таємниче», що зрештою постає в ньому явним: істина, добро, краса тощо; це явище одухотворене. Разом з тим це таке явище, яке в «своїй сучасності» є «спонукаючим законом для її нескінченної множини індивідуальностей» [200, с. 24]. В цьому контексті таким же ірраціональним феноменом постають гроші, оскільки у «позанаукових (ірраціональних – Г.П.) проявах мистецтва, релігії, моралі вони оприявлюють себе як певна грізна, всемогутня і відсторонена сила, котра залежить лише від самої себе, залучає до себе на службу магію, каббалу і, скоріше всього, не відає слів «неможливо». Це якесь невідоме божество, котре не зовсім підвладне Богу і князю інфернальному, яке несе в собі спокусливо творчу і руйнівну силу» [257, с. 11], – вважає Н. Шулевський. Конституювання і визначення місця «символу» по відношенню до інших понять соціокультурної та економічної реальності починається в точці «ніщо» і закінчується в точці «символ».

Якщо виходити з такої логіки, соціальний світ в даному аспекті складається із символів, які виступають «тією сферою смислів, передсимволічним субстратом мислення, рефлексія над яким породжує символи мислення, які зводять душу і

розум до символів свідомості» [200, с. 28]. При цьому, як зазначалося, «символ» не є «знаком». Символ мислення – це річ, зрозуміла як втілення відношення між «ідеальним» і «чуттєвим» світами. Якщо «знак» вказує на предмет, то «символ» – на свідомість. Знак суто епістемологічний феномен, символ – онтологічний. «Смисл культури і пізнання – у зведенні знаку до символу» [200, с. 28-29]. Для нормального функціонування знаків потрібне «активне життя» символів як одне з множини оприявлень не лише духовно-культурного, але й соціального.

Безумовно, важливе значення для оприявлень грошових знаків має в першу чергу економічна сфера. «Інвестовані в господарство гроші, приймаючи образ авансованого капіталу, приносять в кінцевому підсумку дохід, виражений в грошах. Гроші накопичувально працюють, обертаючись в негрошовій виробничій сфері. Самі гроші нічого не виробляють, але постають умовою виробництва всього негрошового. З грошей все починається і грошима закінчується. Початок і кінець тут відтворювально сходяться, забезпечуючи безперервний оборот грошей всієї економіки» [181, с. 7], – вказує Ю. Осипов.

Зауважимо, що подібно до того, як «філософія мови» у новітній час прагне знайти для теоретичного самоаналізу належний «відправний пункт», встановивши поняття «внутрішньої форми», так само потрібно шукати аналогічну «внутрішню форму» для наукового пізнання, політики і економіки. З особливою яскравістю і чіткістю вона («внутрішня форма») оприявлюється в грошах, оскільки повинна представляти собою «обумовлюючий закон» побудови саме цього змісту соціоекономічного буття, в його розділенні по окремим областям, і у внутрішній єдності його як єдиного економічного та культурного цілого. На основі функціонування грошей виникає немовби «новий логос», який швидко розвивається, стає все більш самостійним. Гроші та їх функціонування стають інтегральною складовою частиною також і прогресуючого економічного мислення. Обидві «внутрішні форми і економіки, і філософського мислення, вступають між собою у зв'язок, і в цьому своєму зв'язку та єдності обумовлюють принципову неперервність усе нових сфер соціальності» [235, с. 164]. Отже, і соціокультурного світу в цілому в його символічних формах.

Виокремлюючи роль і значення знаково-символічних форм в становленні «символічних відносин», «символічного світу», «символічного поля» зазначимо, що мова сьогодні розглядається як «арена» нових «філософських значень між модерною та постмодерною традиціями» [92, с. 13]. Більшість представників, сучасних філософських дискурсів вважають, що віднедавна «сховище» філософії – «мова», тепер захищена від загроз та викликів сучасності, оскільки вплетена у «життєвий світ», у «тканину» різноманітних «форм життя, соціокультурних практик, концепцій, культурних традицій» [92, с. 13]. Такою традицією є осмислення символу грошей як соціального і культурного феномену.

Потрібно враховувати, що проблема конгруентності символічних систем відіграє важливу роль в соціальній (інтеракційній) системі. Очевидно, що учасники взаємодії, чиї символічні коди достатньо близькі до коду домінуючого (у «фінансовій цивілізації» – це символічний код грошей), скоріше всього, приймуть цю символіку. Ті, чиї символічні комплекси різко розходяться з комплексами глобалізації, повинні будуть перенести, безумовно, досить серйозні потрясіння, як в інституціональному, так і в соціо-епістемологічному вимірах соціального життя [58]. Результати таких «потрясінь», як правило, малопередбачувані, вони можуть прийняти форму культурної асиміляції, різкого опору, внутрішньої соціальної деструкції. В останньому випадку «потерпіла» сторона почне надзвичайно активно відстоювати всіма доступними методами альтернативні системи цінностей.

Можливість виникнення та розвитку «філософії грошей» як закономірності «грошового ладу» дозволила визначити місце і для розуміння їх «внутрішньої форми». Вона встановила правомірність претензій цієї форми на певного роду універсальність, одночасно забезпечила також її своєрідність. Так виникає дилема між застосуванням принципу «універсальної логічної єдності, з одного боку, і принципом індивідуалізації в її конкретно-досвідній діяльності з іншого» [235, с. 165]. Необхідність вирішення цієї методологічної дилеми залишає лише один вихід: якби вдалося вказати такий момент, котрий виявив би себе в будь-якій з основних форм мислення або свідомості, і разом з тим, у жодній з них не

повторювався б у подібності й тотожності з іншими. Якби цей момент був знайдений, то він виконав би роль «медіума», через який «проходить будь-яке оформлення, котре здійснюється в кожному окремому з багатоманітних основних напрямків розвитку економічного мислення» [235, с. 166]. Разом з тим у ньому зберігається своєрідний зміст і специфічний характер кожного з цих напрямків.

Проблему «медіума» виконує тут поняття «символу», або образу. В науковому пізнанні обов'язково повинні бути наявні «наглядні гіпотези», «моделі», «образи, які здаються (видаються)», за допомогою яких «схоплюється» закономірна впорядкованість світу, що чуттєво сприймається. Зокрема, світу економічного («світу грошей»). Проте у тих даних, що найбільш чуттєво сприймаються, «прямо», безпосередньо нічого «не відповідає» заданому «образу» чи «моделі». Однак увесь світ понять являє певну цілісність, повноту, що задовольняє всі вимоги наукового дослідження того чи іншого предмета. Дійсно, «кожне окреме поняття, кожен такий образ (знак), що видається, подібний розділеному слову мови, яке завжди має певне значення і смисл і також розділене, у свою чергу, по строго визначеним правилам» [120, с. 116], – зазначав Е. Кассіерер. Таким чином, в процесі свого розвитку наукове пізнання здійснювалося з уточненням системи його «знаків», які виступають своєрідними «символами». Отже, в такому «контексті» знак виступає хоч і «своєрідним», але символом. Так само, як і гроші.

Досліджуючи проблему «знака-символу», В.В. Камаф'єва зазначає, що в історичному часі існують дві мови: одна – «мова-символ» в якості останньої й вищої інстанції, що являю собою повноту парадигмальних онтогносеологічних можливостей; і друга – «мова-знак», котра стимулює реальність «мови-символу» і претендує на статус універсальної мови. «Мова-символ» та «мова-знак» дають онтологічну міру того, що традиційно визначає всю нашу цивілізацію та реальність нашого світу в цілому. Причому, онтології «мови-символу» і «мови-знаку» є діаметрально протилежними по відношенню одна до одної. Принципом «символічної онтології, оскільки символ є онтологічна нормативність буття, є ім'я, яке задає умови можливості мови-символу. Принципом меонічної онтології

створюваного космосу (порушеної нормативності буття), і, відповідно, умовою можливості мови-знаку є число» [112, с. 114]. В результаті виникає ситуація, коли гроші як «символічно-знакова» система виокремлюють соціальні відносини з їх безпосереднього контексту. Тим самим гроші (грошова система) «звільняють» соціум та індивіда «шляхом надання гарантій очікування, дистанційованого в просторі і часі» [72, с. 144]. Як відомо, в смисложиттєвому плані очікування грошей (прибутку) часто асоціюється з благом (щастям).

У даному аспекті підкреслимо, що з точки зору класичного пізнання «логіка речей», тобто наповнених змістом понять і відношень, на яких засновується вся будова науки, не може, як вважав Г. Лейбніц, бути відокремлена від «логіки знаків». Адже «знак (символ), є не випадковою формою думки, але її необхідним і суттєвим знаряддям» [235, с. 168], – підкреслює Б. Фохт. Помилкою було б вважати, що це «знаряддя», тобто «символ», слугує лише меті повідомлення (оприятлення) вже «готового» змісту і думки. Навпаки, воно («знаряддя», або «символ»), є інструментом, завдяки якому цей зміст вперше виробляється. Кожне істинне і точне мислення знаходить свою опору тільки в символіці і семіотиці, на які воно з самого початку опирається. Кожний «знак природи для нашого мислення набуває вид певної форми, кожна форма, в свою чергу, зображується не інакше, як через взаємозв'язок загальних і специфічних знаків» [235, с. 169]. Отже, без універсальних «знаків» неможливо виразити ні суспільні чи природні закони, ні зміст тієї чи іншої науки. Тим більше, науку про гроші, яка може презентувати себе в знаково-символічній формі. Адже «пізнання ідеальне, хоча використовує матеріальні знаки, речі як засоби і опорні пункти своєї ідеальності. Але ідеальні також гроші, що використовують для своєї ідеальності золото, срібло. Навіть паперові гроші все ж таки в поліграфічному і символічному плані є найбільш досконалими виробами такого роду. «Пізнання представляє не саме себе, а речі, що пізнаються. Гроші представляють не самих себе, а товарні речі. Пізнання може вивчати саме себе, робити себе самостійним об'єктом, стаючи самопізнанням. Гроші також можуть представляти самих себе в якості самостійного предмету, який породжує нові гроші – проценти» [257, с. 27], – вказує М. Шулевський.

Якщо говорити про культуру, то «умовність символу постала реальним відкриттям самоусвідомлюючої культури» [199, с. 250]. Це означає, що «символ» у культурі оприявлюється як «міст» між речами (світом) і психічними станами свідомості. Виявлення зв'язку між ними приводить до появи «знаків» як «психічних речей» [156], що володіють реальними властивостями. Їх поява означає, що культура не бажає підкорятися свідомому зусиллю: об'єкти культури відокремлюються від «свідомої структури» і перестають бути її станами, формами, феноменами.

У цьому контексті основна відмінність «символу грошей» від «знаку грошей» полягає в тому, що в першому втілюється певне помежове знання про той чи інший предмет (гроші) як «псевдооб'єктне» знання. У другому ж здійснюється тільки нескінченне прагнення до цієї «межі» в логіці: із знакової системи людині ніколи не вдається вилучати себе саму, оскільки вона користується її смислами, символами і знаками. Тому знання про саму людину є не що інше, як, насамперед, її розуміння. Тоді як знання, що виокремлюється із знакової системи, залишається тільки знанням. Тому всі кроки, які свідомість «робить» у культурі, у знаково-символічних системах, в умовах «віддзеркалення», є вже не феноменологічним, а семіотичним інтересом, оскільки в «знаках» не присутня свідомість, і мова може йти навіть не про самі «знаки», а тільки про предмети, що позначаються ними, в «знаках знаків» [156]. Вони, в свою чергу, стають символами, як, наприклад, гроші є символом сучасної «фінансової цивілізації».

Проблема «подвійності» (амбівалентності) знання і розуміння зміщує дослідження у бік вивчення об'єкту, яким в соціальності може бути все що завгодно, у тому числі гроші. «Коли ми говоримо, що для нормального акціонування знакової системи в якості умови передбачається свого роду «омертвіння свідомості», то ми відразу ж постаємо перед подвійністю (амбівалентністю) знання і розуміння, що має вже пряме відношення до проблеми усвідомлення. Адже коли ми говоримо, що свідомість оперує знаками, поняттями і предметами, то фактично (а не метафорично) ми розуміємо, що будь-який факт оперування знаком припускає, що по суті справи, це «не оперування знаком як



системою, яку ми розуміємо, а наша дія як істот, котрі знають мову і оперують предметами як такими» [156, с. 99]. Причому вони (предмети) означаються і можуть бути ідентифікованими через знак як символ.

Зазначимо, що саме потреби і вимоги ринку зумовили становлення знакового характеру грошей. Цей характер актуалізувався у здатності вже «натуральних грошей» виконувати базові грошові функції – бути засобом вимірювання вартості та засобом обігу. Тим самим «у системі суспільної комунікації, – вказує З. Скринник, – сформувалася нова підсистема, код, який у символічній формі репрезентував у смисловому полі динаміки продуктів людської діяльності соціальну значущість кожного представленого на ринку товару» [208, с. 36]. В результаті створення спеціального символу, яким стали гроші, і цілої символічної системи, що обслуговувала (і обслуговує) товарообмінну діяльність, відкрилися нові можливості в раціональній формі виражати співвідношення між соціальними суб'єктами людської діяльності, досягати точності в економічних розрахунках і соціальному житті.

«Знаку-символу», на протипагу реальній зміні одиничних змістів свідомості, завжди властиве певне ідеальне визначення. Воно постає і залишається як «собі рівне» (самототожне), всупереч швидкій зміні самого змісту свідомості» [235, с. 169]. Цей «символ» (гроші) є немовби представником сукупності можливих змістів соціоекономічної реальності, по відношенню до кожного з яких даний «символ» постає як певне «загальне», або узагальнення соціально-економічних відносин.

У напрямках «внутрішньої» роботи і діяльності мислення повинні бути з'ясованими ті різні аспекти основної протилежності «суб'єктивного і об'єктивного». З ними ми зустрічаємося не тільки в області «чистого» теоретичного пізнання, де ми маємо лише перший аспект цієї протилежності, але також і у всіх інших областях культури мислення: у виразах практичної діяльності, в міфі, в мистецтві, в релігії, у всіх сферах соціального життя, залежно від зміни функцій у «внутрішній» діяльності мислення та його напряму на все нові проблеми. В результаті набуває «все нового сенсу протилежність суб'єктивного і

об'єктивного, наповнюючись все новим змістом, надаючи нові значення і смисл тому, що ми пов'язуємо з термінами образ, знак, символ» [235, с. 170]. В даному контексті, як говорилося вище, в якості «символу» виступають гроші у вимірах соціальності.

Необхідно підкреслити: якщо гроші являють собою певну «смыслову систему», то мислення протиставляється цій системі або окремому «символу». І тоді виходить логічний нонсенс: мислення, що представляє реальність символічного, постає реальним станом свідомості, яке об'єднує предметні і непередметні «події». Проте гроші як «символ» у цій ситуації втрачають свою реальність. В силу чого терміни «реальність» і «нереальність» вживаються з точки зору метапозиції, тобто в контексті усвідомленого досвіду. Для стану свідомості, котра не виступає «предметною реальністю», але являє собою самостійну сферу, «символ» є нереальним. Звідси випливає, що для предметної реальності, якою виступає соціальність, він («символ») є «нереальним». Відповідно, «символ» реальний для «символічної системи», а для стану мислення (свідомості) він нереальний, його немовби немає. Виходить, що філософія як мова «метаопису» обертається ситуацією «дзеркального відображення», періодично ставлячи спостерігача «всередину» досвіду і «поза ним» [199, с. 252].

Заміна «знаку» «символом» утворює нову ситуацію як в науковому пізнанні, так і в культурі та соціоекономічній реальності. Суть проблеми в тому, що «символи» постають як умова розуміння, і тому «оперування символом як знаком припускає не реконструкцію денотата цього знаку, а реконструкцію суб'єктивної ситуації породження як денотата, так і знаку, тобто ситуацію розуміння і, отже, символ припускає необхідність дуже тонкого, небуквального і непрямого поводження з собою» [156, с. 108]. Що має пряме відношення до грошей, особливо в умовах їх «віртуалізації».

В даних обставинах «перетворена» формалізація стає неконтрольованою, «символ» переходить в «знак», який, у свою чергу переходить в ім'я власне; річ, яка «зникає» в соціальності, залишає після себе «пусте ім'я» [259], – говорить У. Еко. Денотація трансформується в конотацію. І тоді спостерігач цієї ситуації

вже не може знайти собі місця в її контексті, оскільки знання ситуації все більше і більше віддаляється від знання про того, хто усвідомлює. І це означає, що дії (діяльність) ідей або чисел стають в соціальності принципово не спостережуваними, оскільки повністю порушена відповідність між ними і спостерігачами. Або між соціальним суб'єктом і «грошовим ладом» [173], – вказує О. Неклеса.

Виходячи з цього, проблема протилежності «суб'єктивного» і «об'єктивного» у всьому своєму багатстві, багатомірності значень виступає тоді, коли ми виходимо за межі теоретичного мислення, специфічного йому властивих засобів. Тобто «особливих символів, які ми називаємо термінами і зводимо до того, що в певному смислі ми називаємо поняттями» [235, с. 172]. Адже не лише теоретичній науці, але й практичній діяльності властиво поставляти ті елементи, з яких вибудовується як світ об'єктивної реальності, так і внутрішній, ціннісний світ «Я». Дана ситуація означає, що всі ці сфери з властивою кожній з них оприявленістю «об'єктивного» і «суб'єктивного» потрібно розглядати не як прості і цілісні утворення, які немовби в певному готовому вигляді поміщені в даний нам світ, але повинні «зрозуміти їх як ряд функцій, завдяки яким здійснюється в кожному окремому випадку своєрідне оформлення буття, як і внутрішня диференціація кожної такої сфери і виокремлення її від суміжних з нею інших сфер буття» [235, с. 172-173]. При цьому в тій самій мірі, в якій постануть різні засоби, що використовуються кожною даною функцією, різні масштаби і критерії, які застосовуються кожною такою функцією, в такій же мірі різними будуть і результати, обумовлені «спеціальним» застосуванням кожною такою функцією в її своєрідності і відмінності від всіх інших. Цим і пояснюється порушення відповідності між «спостерігачем» і «спостережуваним» («суб'єктом» і «об'єктом», «означувачем» і «означуваним», «суб'єктивним» і «об'єктивним»). Що й породжує рефлексії, які утворюють проблемне поле знання, в тому числі знання про зміст і сутність соціальної реальності як «фінансово-грошової».

«Символ» трансформується в процесі рефлексії, в якій «знання» витісняє «розуміння» як «знання» про «суть свідомості». Замість цього з'являється знання

про «історію свідомості», мислення, соціальності тощо. Але оскільки мислення і свідомість як форми освоєння і пізнання дійсності не можуть бути матеріальними об'єктами, то символ як знак або не означає нічого, або позначає реальний стан речей. Власне, цим і є гроші, які на основі сигніфікації речей перетворюють їх в «позначені, означені, визначені об'єкти економічної реальності» [208, с. 69].

Разом з тим необхідно пам'ятати, що зводить «символ» до «знаку» насправді означає «вузько» розуміти його. «Означуване» – «означуюче» – «означувач» – це не те ж саме, що «символізуєме» – «символізуюче» – «символізатор». Адже вираження (вираз) не завжди є означення. Воно, скоріше, щось протилежне, оскільки «виходить не ззовні, а зсередини предмета» [200, с. 80]. Трансформувавшись в «грошовий знак», символ реалізує «соціоекономічний смисл» як його розуміння: зв'язок «усвідомлюючого» з «усвідомлюваним» оприявлюється як зв'язок «знаку» і «значення», і тоді «соціоекономічний смисл» постає як нескінченно «поновлювана предметність; розуміння грошей розширюється за допомогою їх символічного розуміння. Наприклад, гроші, здійснюючись в соціумі у будь-якому вигляді – як гроші реальні, віртуальні, кредитні тощо, стають одним з соціальних та культурних смислів і починають функціонувати самостійно, незалежно від «свідомого досвіду і чистого Я». В якості соціокультурного явища ці трансформовані гроші вбирають в себе інші смисли, які не мають з ними нічого спільного, за їх рахунок продовжуються в соціальності і своїми силами продовжують їх існування. Це і називається «розумінням грошей за допомогою грошей», де способами розуміння грошей як символу «може виступати мислення» [199, с. 253]. Як вже вказувалося, мислення в процесі означування постійно створює систему «знаків» і «символів».

Оскільки в таких випадках денотативний характер зв'язку замінюється конотативним, то можуть виникати різного роду проблеми, на зразок тих, які «володіють» більшою реальністю – «річ» або «знак». Вони виникають тому, що конотативний зв'язок дозволяє «спостерігати себе» в різних аспектах і рівнях, кожен з яких містить в собі різний рівень об'єктивності сприйняття. Річ (предмет) виступає як «ім'я власне» та ідентифікується з усвідомлюючими його психічними

станами. У такому разі ці стани об'єктивуються і заміщають собою речі. Зазначимо, що до однієї з «парадоксальних якостей символу відноситься його ідентифікаційна амбівалентність – символ одночасно об'єднує і відокремлює» [40, с. 27].

Однак подібна ситуація не впливає на факт існування і розвитку грошей як «символу», що зберігається як в науці, так і соціумі. Це видно хоч би з того факту, що «символ» не може до кінця реалізовуватися в соціальності (об'єкті). Об'єктивність «символу» – це один з моментів його інтерпретації, яка здійснюється зовсім не його засобами. Значення, які отримує «символ» грошей як вид людської діяльності, як універсальний інструмент соціоекономічної діяльності, як ім'я власне тощо здійснюється тільки при наявності зовнішнього спостерігача, тобто соціального суб'єкта. Отже, «символічна ситуація» є однією із можливих ситуацій, в яких діє людина в «огрошовленому суспільстві», і, таким чином, символічність не є універсальною в процесі пізнання, і може в ряді випадків розглядатися «не як натуральний об'єкт, а як структурна одиниця інтерпретації об'єкта, структура свідомого акту» [199, с. 255]. Іншими словами, критерій самостійності соціокультурної реальності грошей, по відношенню до свідомого акту як «не-реальності» проявляється в наявності суб'єктивної ситуації, тобто позиції соціального спостерігача. Універсальні якості грошей як «символу» в той же час можуть і повинні бути використані більш продуктивним чином, з метою гармонізації людських відносин на всіх інтеракційних рівнях глобальної фінансової економіки.

## Висновки до другого розділу

В соціальному вимірі гроші виступають в різних сутнісних контекстах: як знак (інформаційна функція); як символ, як інституціональний феномен; як еквівалент обміну речей. Сутність грошей розкривається в процесі їх еволюції. Гроші є складовим елементом цивілізації, активно впливаючи на результати її розвитку. Вони накопичують історичний смисл життєдіяльності людини, ціннісний світ якої також зазнає трансформацій. Соціальна і моральна сила індивіда, опредметнена в грошах, змінюється по мірі зростання їх ролі в суспільстві.

Процес еволюції грошей показує постійне зростання їх впливу на всі сфери життя людини – культурну, політичну, релігійну, економічну. В класичній філософії обґрунтовується думка про взаємозв'язок грошей і власності, наявність якої обумовлює в кінцевому рахунку свободу індивіда. У власності та грошах особистість знаходить для себе свободу, на основі якої індивід одержує максимум простору для своєї діяльності.

Критично-заперечувальне відношення до грошей, яке ствердило лінію утопічної (хибної) свідомості, не враховує ціннісного характеру грошей. Вони виступають зручним засобом перетворення всіх цінностей, які не підлягають кількісним характеристикам. Еволюція грошей в культурі показує, що вони актуалізували не лише зміни у «світі речей», а й у «світі людей», у духовно-внутрішньому світі людини, трансформували її інтереси, ідеали, прагнення, моральні критерії. Поставивши себе в центр людських цінностей, гроші вийшли за межі своїх традиційних функцій як еквівалента товарів і послуг.

Розвиток суспільства і культури засвідчує знаковий характер грошей. Семіологічні дослідження «знаків» та «символів», які виникли в межах логічного позитивізму, з часом отримують свого власного соціального референта, в силу чого стають соціально-філософською проблемою. Теоретичний аналіз змісту категорії «знаку» відкриває його можливості у в'ясненні знакового смислу грошей як соціокультурного феномену. Лише по-новому зрозуміле і актуалізоване

мислення в його більш глибокій кореляції до реальності відкриває шлях до розуміння буття, яке демонструє себе через знакову природу грошей.

Зміна форми грошей відбувається у тісному зв'язку з соціальними відносинами. Гроші є посередником у людській взаємодії, а тому виступають специфічним видом соціальних відносин. Їх перетворення на ізольовану, самозамкнену знакову систему обумовлює відповідні зміни у творчій діяльності. В силу чого знакова сутність грошей корелюється з їх символічним значенням. Адже за умови розвиненої ринкової економіки функціонування грошей передбачає процес обміну, в якому відносини з приводу власності на матеріальні цінності опосередковані універсальним символом будь-якої соціокультурної цінності – грошовим еквівалентом.

Необхідно враховувати об'єктивний характер грошей як специфічного виду соціально-економічної реальності. Соціальні відносини, предметною формою яких є гроші, не залежать від бажань людей або навіть волі держави. Гроші постають в якості умови соціальної необхідності, яка детермінує діяльність людей та суспільства в цілому. В силу чого «символізм» виступає однією з форм прояву соціальної необхідності. Особливістю «грошового символізму» є продуктивне здійснення і відтворення соціальних, культурних та економічних основ життя і діяльності суспільства та людини.

Трансформувавшись в «грошовий знак», символ реалізує соціальний, економічний та культурний смисли як їх розуміння. В якості соціокультурного явища трансформовані гроші вбирають в себе інші смисли. За їх рахунок вони продовжують своє існування в соціальності, продовжуючи також її існування. Універсальні якості грошей як символу можуть бути використані продуктивним чином з метою гармонізації людських відносин.

## **РОЗДІЛ III. ЕТОС ГРОШЕЙ В ЦІННІСНИХ САМОВИЗНАЧЕННЯХ ІНДИВІДА ТА ПЕРСПЕКТИВАХ СОЦІАЛЬНОСТІ**

В контексті філософського аналізу грошей їх економічні функції відходять на другий план, хоча в своїй єдності вони дають загальне уявлення про домінуючу роль фінансів у суспільному відтворенні. В процесі розвитку товарно-грошових відносин не лише ускладнюються функції грошей, а й з'являються нові, в інших формах та ознаках. За своїм місцем і значенням в соціальному та економічному процесах, товарному обміні гроші завжди виступали в ролі специфічного товару, який реалізовує свої потенції загального еквіваленту в своїх функціях. Специфіка грошей полягала в безпосередній належності до життєвого світу людини, який є системою соціальних відносин, культурних комунікацій, сферою цінностей. В силу чого виникає необхідність вивчення сутності грошей в кореляції з культурою, системою цінностей, взаємодії з процесами самореалізації індивіда в соціумі, а також перспективи їх майбутнього.

### **3.1. Еволюція «монетарної свідомості» в культурі**

За своїм призначенням гроші виступають в товарному обігу як засіб реалізації вартості. Саме ця функція забезпечує товарну масу необхідним матеріалом їхньої вартості. Міра вартості – це функція, в якій гроші забезпечують вираження і вимір вартості товарів, надаючи їм форму ціни. Все і вся в економіці «грошово оцінено» – суб'єктами, спільнотою суб'єктів, структурою суб'єктів, оцінено в їх боротьбі і змаганні, взаємовідповідності та взаємопрониканні, суперечках і згоді, війні та мирі. Вартість не виробляється, а стверджується, в тому числі і в процесі виробництва благ. «Все, що потрібно економіці, або економічному процесу, обов'язково оцінюється, а оцінка здатна враховувати все що потрібно, що впливає на саму оцінку: затрати вартості (грошей) і невартісних елементів та факторів, також оцінених і огрошовлених; корисність; рідкість; унікальність, відтворюваність; стан пропозиції і попиту, їх динамічне співвідношення; силу



влади; культурні переваги; психологічні мотиви; взагалі, все, що завгодно» [181, с. 6-7]. Отже, функціональне призначення грошей як міри вартості нероздільно пов'язане з категорією «ціна», що є грошовим вираженням вартості товару. Поняття «ціни» з необхідністю обумовлює «оцінку», «оцінювання» і, в кінцевому рахунку, «цінність». Остання є принциповим означенням всіх сфер життя людини, і насамперед в культурі.

Гроші як міра вартості використовуються в якості еквіваленту (масштабу) для виміру відносних вартостей товарів. Подібно до того, як ми вимірюємо відстань у милях або кілометрах, аналогічно ми вимірюємо вартість товарів у грошовому виразі, надаючи їм форму ціни. Виступаючи в якості міри і масштабу вартості, рахункової одиниці, гроші тим самим надають можливість здійснювати «економічний облік та аналіз» [65]. А разом з ним – створювати відповідну систему цінностей. В силу чого суспільна роль грошей як міри вартості виходить далеко за межі надання всім товарам однакової форми ціни, оскільки товар постає не лише в якості економічної категорії, але й соціальної.

Виконуючи функцію засобу обігу, гроші виступають як посередник в обміні товарів і забезпечують їх продуктивну діяльність. Функція грошей як засобу обігу завжди поєднується із попередньою функцією як міри вартості. Тільки в єдності вони дають абстрактну визначеність категорії грошей. Це безпосередньо «реалізується у сфері обміну» [63, с. 78]. У функції нагромадження гроші виступають засобом збереження вартості, представником абстрактної форми багатства. З розвитком функції нагромадження вартості змінювалися вимоги до форми грошей, що її виконували. Спочатку послабла, а потім зовсім зникла залежність функціонального призначення нагромаджених грошей від їх субстанційної вартості. Хоча «субстанційний підхід перспективний в тому плані, що за емпіричним фактом їх функціонування він спонукає побачити їх глибинну сутність як соціального та культурного феномена» [208, с. 14].

В даному аспекті виникає потреба усвідомлення грошей як об'єктивної форми соціальних відносин, їхньої ролі не лише в русі товарів, а й у формуванні сучасного типу особистості людини, а також їхнього впливу на всі сфери

соціальності. Це особливо важливо сьогодні, коли світ постає як система господарсько-економічних комунікацій, у якому гроші первісно й сформувалися, як інструмент збалансування інтересів людини у ході обміну матеріальними благами. Причому на кожному етапі свого розвитку, в залежності від рівня соціального, культурного і економічного розвитку, суспільство використовувало різні форми грошей. Так, прихід на заміну паперових електронних грошей пов'язаний з тим, що в житті сучасного суспільства відбуваються великі зміни, насамперед в сфері електронних комунікацій, Інтернет-технологій. Інтернет став невід'ємною частиною бізнесу, культури, виробництва, освіти». Отже, всіх сфер соціального життя.

Важливо враховувати функцію нагромадження, яку виконують реальні гроші, що тимчасово знаходяться поза процесом обігу. Однак, виходячи за межі сфери обігу, гроші не втрачають зв'язку з товарним, тобто господарським світом. Якщо говоримо про кредитні гроші, то вони можуть виконувати цю функцію, коли знаходяться у постійній готовності до реального обігу. Йдеться про те, що кредитні гроші можуть бути використані як засіб платежу лише тоді, коли вони зберігають притаманну їм високу ліквідність. Нагадаємо особливе значення кредиту в становленні власне ринкової економіки, і разом з нею – нової соціальності. «Пам'ятай, що кредит – гроші, – наставляв Бенджамін Франклін, один з фундаторів епохи капіталізму. – Той, хто залишає у мене ще на деякий час свої гроші, після того як я повинен був вернути їх тому, хто дарує мені проценти або стільки, скільки я можу виручити з їх допомогою за цей час. А це може скласти значну суму, якщо у людини хороший і обширний кредит і якщо вона вміло користується ним» [43, с. 72]. З кредиту починається нове економічне мислення, оскільки «гроші в їх розвиненій формі визначаються насамперед в термінах «боргу і кредиту, де ці останні мають відношення до численної кількості взаємних обмінів» [72, с. 138], – вважає Е. Гідденс.

Отже, поєднання функцій нагромадження, засобу обігу та платежу визначає одну з принципово важливих ознак грошей – їхню абсолютну ліквідність. Кредитні гроші здійснили позитивний вплив на розвиток самої функції засобу

нагромадження і грошових відносин взагалі. Саме нагромадження грошей перетворилося по суті в нагромадження кредитного капіталу.

До названих функцій свого часу додавали функцію «світових грошей», маючи на увазі розподіл сфер внутрішнього і зовнішнього грошового обігу, який нині переважно відійшов в минуле. Загалом проблема сутності грошей в економічній сфері знань розглядається здебільшого саме «під кутом зору їх функцій і як така є предметом широких дискусій» [208, с. 14]. Вони показують, що економічна теорія грошей давно вийшла за межі сфери економічних відносин, переставши бути тільки економічною категорією. Це стало очевидним вже в ХХ столітті, коли в світовому масштабі сформувався фінансовий капітал, вільний, з точки зору О. Шпенглера, від «необхідності локалізації» [256, с. 890]. Диспропорція в структурі світового фінансового капіталу свідчить про «позаекономічну» природу грошей. Гроші урівняли основні сфери діяльності людей так, що «економічна сфера... перестала бути основною і єдиною сферою застосування самих грошей взагалі» [130, с. 430]. В зв'язку з цим погодимося із З. Скринник, з точки зору якої в контекстах соціального дослідження гроші доцільно розглядати в якості специфічного культурного феномену, котрий «виступає в ролі медіуму обмінних процесів у взаєминах між людьми» [208, с. 14].

Даний факт був відзначений вже Аристотелем, який включив гроші в сферу своїх метафізико-етичних розмислів, намагаючись знайти їх місце в системі суспільних та індивідуальних цінностей. Відомо, що автором першої спроби філософського розуміння грошей як культурного феномена був Г. Зіммель. Він виокремив в своїй праці «Філософія грошей» перш за все таку їхню соціальну функцію, як бути засобом комунікації і методом оцінки «всього доступного космосу» [97, с. 112]. Інший німецький мислитель В. Зомбарт проблематику грошей і грошового обігу цілком пов'язав з етикою, світоглядом і системою культурних домінант [99, с. 9-14]. В свої знаменитій праці «Занепад Європи» О. Шпенглер говорить про гроші в якості соціальної сили, яка урівнює всі види предметної діяльності людини, незалежно від її способу. Масштабно мислячий філософ починає своє зображення цивілізації як завершення, кінець великої

культури, майже «з ембріональної стадії розвитку грошей, демонструючи їх універсальні властивості, які сьогодні здійснюють в світі тектонічні зрушення» [256, с. 781]. Гроші як «неорганічна абстрактна величина, відірвана від всіх зв'язків в смислі родючого ґрунту, з цінностями традиційного життєвого укладу, – от чим римляни переважали греків. З цього моменту благородний світогляд стає також і питанням грошей» [256, с. 166], – вказує мислитель.

Наведені міркування виводять дискурс грошей на широкий соціально-філософський рівень, додаючи ним як об'єкту дослідження не лише статус онтологічної і гносеологічної, але й культурної, духовно-ціннісної значимості, оскільки це не робиться у сфері економічного знання. Безумовно, гроші є продуктом смислоутворюючої діяльності людини. Як зазначав Г. Зіммель, історична місія грошей полягає не тільки в «полегшенні торгівлі» і не тільки в розвитку «ринкової економіки», націленої на отримання прибутку, а й у формуванні «економічної людини» з її особливими ціннісними установками, – у формуванні того, що називається «трудовою етикою». Гроші несуть зміни не лише у «світ речей» і не лише у «світ людей», вони відіграють певну роль у зміні внутрішнього світу людини, її інтересів, ідеалів, прагнень, моральних критеріїв. Гроші «змінюють систему людських цінностей, ставлять себе в центр соціально-історичної системи цінностей» [97, с. 77-78]. Отже, в центр культури.

Наведений висновок Г. Зіммеля про особливу культурно-аксіологічну природу грошей перетворює їх на «абсолютну цінність», що пов'язано з його роздумами про «екзистенційно-суспільну функцію грошей» [97, с. 78]. «Гроші – це цінність, але в чому ж вона полягає? Говорити про реальну цінність грошей можна було лише тоді, коли вони існували у формі благородних металів, тобто повноцінних грошей. Але перехід до інших форм грошей (монети, банкноти), що мають лише номінальну вартість, перетворює їх на знак, на символ, на носія інформації. Проте вони залишаються цінністю і завдяки цьому можуть виступати і засобом, і метою обміну. Їх цінність походить не з їх речової форми, а зі змісту того суспільного процесу, який вони опосередкують своїм рухом і роблять його можливим» [97, с. 144], – вказує мислитель.

Використання аксіологічного підходу до грошей дозволило, на наш погляд, виявити їх фундаментальні характеристики та культурно-ціннісну природу, яку можна описати лише в термінах «значення» і «сенса». І якщо нині «значення» і «сенса» буття соціуму й індивіда визначаються насамперед економічними досягненнями, мірилом яких виступають гроші, то ми дійсно можемо говорити слідом за Г. Зіммелем про абсолютний ціннісний статус грошей в організації, ієрархізації і регулюванні суспільного життя. Для Г. Зіммеля гроші є інструментом, проте легко перетворюються на самоціль, зводячи справжні цінності до рівня засобів. Гроші й абстрактне формально-розсудкове мислення – це головні, на думку Г. Зіммеля, стихії цивілізації – безособової і бездуховної культури. Саме вони визначають «усю потужність сучасного життя і його складність» [208, с. 198]. Сьогодні «власне гроші, – зазначає Е. Гідденс, – незалежні від засобів їх представлення, приймають форму чистої інформації, яка осідає у виді цифр на роздруківці комп'ютера» [72, с. 140].

Безумовно, гроші володіють фізичним статусом, тобто посідають певне місце у світі речей, при цьому виконують вище згадувані вже функції: міра вартості, засіб платежу, засіб заощадження тощо. Також вони забезпечують процес виробництва, опосередковано беручи участь у ньому. Щодо соціально-культурної сфери, то гроші функціонують практично у всіх культурах і на всіх етапах розвитку суспільства, хоча не завжди вони мають одне і те саме значення і смисл. Більш того, вважається, що вони виражені як домінанта у товарно-грошових відносинах. Гроші володіють характеристиками як матеріальних, так і духовних цінностей. Проте атрибути «матеріальності» і «духовності» мають різні функції, неоднаковий смисл. Наприклад, «матеріальність» матеріальних цінностей є їх істотною характеристикою, їх «діючий початок»; а «матеріальність» духовних цінностей є лише способом передачі їх від однієї системи до іншої; це форма, що забезпечує можливість їх функціонування як соціально-економічної цінності в культурі. Тут потрібно враховувати специфіку культури, в якій гроші «непізнавані, невидимі і навіть частково не відчуваються, хоча і проявляють себе в

супільній і особистій свідомості щільною масою своїх цілком зрозумілих функцій і форм» [91, с. 15], – зазначає І. Єскевич.

Виходячи з цього, виникає проблема виявлення вказаної «непізнаваності» грошей в культурі. Однією з особливостей аксіологічного підходу, одного із основних у філософсько-культурологічному аналізі, є розгляд соціального буття як ієрархічно організованої, субординованої системи соціальних та культурних цінностей, де представлені цінності різного рівня виявлення: «скороминущі» й «абсолютні». Духовні цінності як цінності «абсолютні» функціонують лише в тому випадку, якщо вони набувають ідеального буття, оприявленого у свідомості людей. Звідси випливає, що цінності не мають дійсного існування і не володіють буттям, однак вони мають значення абсолютних норм і мають свою сферу застосування. Адже цінності культурного існування (буття) мають метафізичний характер, так само як і гроші. Тоді, коли вони, «з'являючись в соціоекономічному бутті, вміло перетворюють забезпечуючий їх товарний еквівалентний в пропорції і видимі форми економічного багатства, одночасно наповнюючи його густим метафізичним субстратом» [91, с. 14].

В даному контексті заслуговує уваги міркування М. Шелера, основоположника філософської антропології і послідовника неокантіанства, який в своїх метафізичних роздумах виділяє цінність «корисного» і цінність «вітального». При цьому останню, на його думку, з очевидністю потрібно вважати кращою за першу. Дані цінності конкретизуються, відповідно, як цінність «збереження» і цінність «розвитку», як цінність «пристосування» і цінність «завоювання», як цінність «знаряддя» і цінність «органу» [255, с. 118]. Тим часом сучасна культура несе в собі глибшу зміну ієрархічного порядку цінностей – зростаюче підпорядкування цінностей «життя» цінностям «корисного». Воно посилюється з перемогою «комерційного духу», «духу капіталізму» і виявляється навіть на рівні конкретних оцінок. Нині наголошується підпорядкування «благородного» «корисному». Тим самим змінюється смисл понять усіх позитивних якостей. Навіть там, де за ними залишаються колишні імена, під ними мається на увазі щось абсолютно нове, інше. Тепер саме життя – індивіда, сім'ї,

роду, народу, в самому факті свого існування повинно бути виправдане користю, вигодою, що приноситься ширшій спільності. За словами М. Шелера, в «такій ситуації з культури виключається все, що називається життям і життєвою цінністю» [255, с. 190].

Доцільно навести думку О. Шпенглера про перевагу прагнення до добробуту, тобто матеріально-прагматичного облаштування, а не соціально-етичним настроям у визначенні сенсу життя. Це зумовлено належністю до сучасної культури «маси», а не «народу». Бездумність, обмеженість маси по відношенню до кожної традиції, що означає боротьбу проти культури (церкви, привілеїв, конвенцій в мистецтві, меж пізнавальних можливостей в науці, тощо), її «переважаючий селянську кмітливість гострий і холодний розум, її натуралізм зовсім нового характеру в своєму прагненні назад далеко випереджаючий Сократа і Руссо, спираючись на все, що стосується сексуального і соціального, на первісно людські інстинкти і стани, те саме *panem et circennes* (хліба і видовищ – Г.П.), котре тепер знову впливає під видом боротьби за збільшення заробітної плати і спортивної площадки – все це свідчить порівняно з остаточно завершеною культурою і провінцією певну виключно нову, пізню і безперспективну, але разом з тим і неминучу форму людської екзистенції» [256, с. 168]. Але екзистенції якісно нової, більш утилітарної, чим ціннісно-духовної.

Стосовно культурно-світоглядної функції, то гроші сьогодні стають матеріалом, який «пронизує» увесь світ, а якщо увесь, то, отже, і духовний. Тут йдеться про таку «картину світу», в якій гроші повинні виконувати функцію загальної регуляції буття, починаючи від розробки геостратегічної політики, перебудови не лише соціальних, міжіндивідуальних і міждержавних відносин, а й формування цілісної ідеології держави, а також оцінки соціального статусу, морально-етичних якостей, місця людини в бутті. Таке аксіологічно обґрунтоване «право» для грошей бути вершиною ієрархії соціальних цінностей обумовлено переосмисленням їх місця в культурі. Так, для Арістотеля принципом еквівалентного обміну є відповідність речей за принципом рівності, співмірності, мірою якої є потреба і гроші як заміна потреби. Гроші слугують «умовою

можливості в майбутньому, якщо виникне потреба» [9, с. 156], їх основна функція – виступати всезагальною одиницею обміну і перетворювати одні речі в інші. В класичну епоху А. Смітом було встановлено, що «мірою вартості, мірою еквівалентності об'єктів бажання є праця, точніше їх кількість, необхідна для виробництва» [128, с. 99]. Обмін здійснюється, оскільки людина постійно має потреби і бажання, однак в рамках екзистенційної парадигми «сама можливість обміну і порядок обміну обумовлені тим, що люди залежать від часу і великої зовнішньої необхідності» [241, с. 251], – зазначав М. Фуко.

Саме час виступає для людини, яка прагне продовжити своє існування через оволодіння, в тому числі речами, стимулом для споживання. «Людина економічна є не тією людиною, котра репрезентує собі свої власні потреби і предмети, здатні їх задовольнити; це саме та (людина – Г.П.), хто проводить, використовує і втрачає своє життя, щоб уникнути безпосередньої загрози смерті» [241, с. 282]. Разом з тим, фетишизм споживчої вартості, який породжує проблему відчуження, і складає основу ринкового суспільства.

На відміну від класичної, сучасна економіка під впливом сучасної проголошує інший принцип, де речі артикулюються не в дискурсі споживчої або мінової вартості, а в дискурсі вартості знакової. Ця ідея є однією із системоутворюючих у філософії постмодернізму, де в дослідженнях Ж. Бодрійєра [27-30], М. Фуко [240-241], З. Баумана [18-19] та інших акцентується принципово інша функція речей, влади, інформації. Дані феномени утворюють в соціокультурній реальності сучасності особливу «семіотичну сферу, яка виступає по відношенню до існуючої реальності в якості гіперреальності, при цьому події реалізуються виключно в акті семіозису і мають виключно перцептивно-символічну форму [128, с. 99-100]. Дана ситуація детально аналізувалася по відношенню до грошей в другому розділі.

З точки зору К. Ясперса, загальні рамки соціокультурної значущості для всієї сучасної цивілізації бути сформовані у «вісьовий час», той «духовний процес», який відбувся «близько 500 років до нашої ери» [266, с. 49]. Саме в цей період в трьох регіонах світу – Китаї, Індії, Давній Греції, незалежно одне від одного,



майже водночас впродовж небагатьох століть виникла нова культурна реальність. Нове, яке виникло в цих культурах, – це раціональне усвідомлення людиною в цілому свого буття, самої себе, своїх можливостей. Дана ситуація утворилася шляхом рефлексії: відбулося становлення раціональності, розпочалася боротьба раціональності й раціонально перевіреного досвіду проти міфології, яка до того часу визначала зміст свідомості людини. Почалася «духовна боротьба, випробовувалися й обговорювалися найсуперечливіші ідеї, погляди, можливості, переглядалися всі прийняті раніше несвідомо погляди та звичаї» [208, с. 77-78].

Загальний зміст цього духовного руху К. Ясперс визначає як перехід до універсальності. Це потрібно розуміти в тому смислі, що людина виходить за межі свого індивідуального існування, усвідомлює своє місце в цілісності буття, яке досягається лише розумом. Відбулося відкриття того, що пізніше стало називатися розумом і особистістю. Однією з важливих рис, якими К. Ясперс характеризує «осьовий час», є, на наш погляд, те, що цей час «начебто закликає нас до безмежної комунікації. Здатність бачити й розуміти інших допомагає з'ясувати самого себе, подолати можливу вузькість кожної замкненої в собі історичності, зробити стрибок удалечінь» [266, с. 49]. Саме по цій причині Дж.М. Кейнс тісно пов'язує гроші з часом. Говорячи точніше, «гроші є засіб дистанції часу і простору» [72, с. 138], що гарантує власності та її володарю високий рівень незалежності, або, іншими словами, самостійність дій.

Зазначимо, що «осьовий час» знаменує собою завершення великих культур минулого, які існували впродовж багатьох тисячоліть. Хоча це величні витвори творчої сили людини, однак у перспективі «осьового часу» вони сприймаються лише як передісторія, попередники справжньої історії, те, що так і не пробудилося від історичної апатії. Водночас «осьовий час» – це початок того історичного періоду, який триває донині. Його важливою характеристикою є глобалізація, яка виступає об'єднуючою, а не протиставляючою людей, силою. Хоча форми, в яких виступає це об'єднання, дуже часто породжують конфлікти, причина яких криється зовсім не в цивілізації. Сама по собі «цивілізація не перешкоджає будь-якій формі самоідентифікації груп людей, націй, держав та їх об'єднань, оскільки

не є зовнішньою формою самовираження людини» [130, с. 432]. В цьому контексті можна говорити про «осьовий час» як новий напрямок культурної самоідентифікації, котра для нас пов'язана з Давньою Грецією. Саме там знаходяться витoki нашої цивілізації. М. Гайдеггер означив той стан, що є наслідком історичного розвитку західної культури від Давньої Греції до наших днів, як «технократичний раціоналізм». Це не суперечить ідеям К. Ясперса щодо «осьового часу», хоча зміст його центрального процесу, який К. Ясперс назвав «одухотворенням», не може бути зведений до витворення «технократичного раціоналізму». Разом з тим потрібно визнати внутрішній причинно-наслідковий зв'язок між процесами «осьового часу» і технократичною соціальною реальністю наших днів. Не ставлячи питання про оціночну характеристику цієї реальності, погодимося з М. Гайдеггером відносно того, що раціональність, розвиток якої складав основу духовної еволюції західного світу, мала свої витoki саме в Давній Греції. Ці витoki безпосередньо співвідносні з творчістю Сократа, Платона й Арістотеля, з класичним періодом давньогрецької філософії, який припадає на V-IV століття до нашої ери [208, с. 78]. В цей період формуються основи товарно-грошової економіки, відбулась монетарна революція, завдяки якій виникла перша (металічна) система грошей.

За твердженням Ф. Ніцше, людина усвідомила себе в античну епоху, зокрема, завдяки Гераклітові. Вона відчула себе зануреною у «вічне життя, вічне повернення до життя, майбутнє – обіцяне й передчуване ще в минулому, торжество життєвої сили над смертю та змінами, справжнє життя, як загальне продовження життя через породжування, через таїнства чуттєвих взаємин» [175, с. 420]. Це чуттєве, оргіастичне начало у людині, яке дає їй сили, «незважаючи на жах і співчуття, самій бути вічною радістю буття» [75, с. 421], Ф. Ніцше називає еллінським, діонісійським началом у людині. Вона відрізняється від інших живих істот тим, що, поряд з діонісійським, несе в собі ще одне начало – розум, який упорядковує світ і пристосовує його до потреб людини – аполонівське начало. Якщо діонісійське начало – джерело сили, то аполонівський розум – це те, що ослаблює інстинкти життя, це знаряддя слабких. У поняття «розум», «дух» Ф.

Ніцше вкладає смисл «обережність, терплячість, хитрість, лицедійство, велике самовладання і все, що називають «*mimery*», а до цього належить більша частина так званих чеснот» [175, с. 438].

З цих «чеснот» формується нове відношення до життя і нове розуміння, що складає тепер його культурну домінанту. За доби еллінізму діонісійське та аполонівське начала в людині були врівноважені. Однак, на думку Ф. Ніцше, від учення Сократа розпочався поворот у ставленні людини до світу і до себе, внаслідок якого ця рівновага була порушена. Західне суспільство зросло на основі не еллінської, діонісійської, а александрійської, «сократівської» культури, основні цінності якої – освіта, просвітництво, наука. Людина сократівського типу – «теоретична людина» – нездоланно вірить у те, що мислення, кероване законами причинності, може не тільки пізнати буття, але також і виправити його. «Теоретична людина» працює на службі науки й підкоряється їй, тому не може бути вільною. Керована диктатом прагматичної науки та індустрії, «раб обставин», доктрин та ідеологій, людина тоталізувалася, стала частинкою спільноти дуже малих, дуже однакових, дуже поступливих душ – «піску людства». Таким чином, людина все далі відходить від свого справжнього призначення – бути частиною «цілого, природи, Космосу» [175, с. 79].

Зауважимо, що причиною цього стали, окрім всього, соціально-економічні перетворення, зокрема дія механізмів товарно-грошового обігу. Завдяки ним була встановлена шкала для вирахування місця в людському впорядкованому світі буквально всього, чого завгодно. Прагнучи зрозуміти суть зміни, яка відбулася внаслідок утвердження античного раціоналізму, М. Гайдеггер звертається до семіотичних структур грецької мови і знаходить її вираження у підміні поняття істинності – «алетейї» (незабутнього) поняттям «ортос» (правильність), тобто силогістично вивіреною письмовою формою освоєння дійсності. Не важко помітити, що світосприйняття, ключовим словом для якого є «незабутнє», засноване на чуттєво-емоційному переживанні, тоді як «правильність» скеровує свідомість і поведінку в парадигми, прокладені абстрактно-логічним розрахунком. Остаточне утвердження феномену раціональності відбулося після краху імперії

Александра Македонського, коли давньогрецька мова, а з нею і логіка їх мислення та вчинків стали універсальною від Італії до Інду [46, с. 54]. Греки остаточно втрачають те, що робило їх вільними громадянами полісів і стають «цивітас» – громадянами імперії. Виникає феномен і поняття «цивілізації».

Здійснений екскурс показує, що цей поворот збігся в часі з процесом в економічному житті, який неможливо розглядати безвідносно до описаних духовно-культурних явищ, – «монетарною революцією», ініційованою свого часу царями Лідії. Як зауважує Дж. Везерфорд, до появи монет існувало багато цивілізацій – єгиптяни й вавилоняни, ацтеки, хети, критяни. Вони створили розвинені культури, але в усіх це закінчилося застоєм і занепадом. Лише греки подолали даний бар'єр. Греків від усіх інших відрізняло те, що вони жили поруч із лідійцями, які придумали гроші. На відміну від інших сусідів, які вже мали складні соціальні системи, але без системи грошей, греки не являли собою сформовану цивілізацію, і прийняття грошей швидко просунуло їх уперед, дозволивши випередити інші народи регіону. Велич Греції була «побічним результатом монетарної та комерційної революції в Лідії, появи грошей, предтечі сучасних ринків, оптової та роздрібною торгівлі» [46, с. 53-54]. Створенням ринкової системи господарювання був покладений початок еволюції Давньої Греції як держави, орієнтованої на торгівлю, однак масштаби змін далеко вийшли за межі економічного життя.

Незалежно від того, як ми оцінюємо ці зміни – як втрати чи як здобутки, потрібно визнати, що у шостому-четвертому століттях до нашої ери в Давній Греції відбувся глибокий світоглядний поворот, змістом якого був перехід від «діонісійського» до «апполонівського» начала в людині, що обумовило ствердження раціональності як основи її ставлення до світу. Результатом цього повороту стало «грецьке диво» як своєрідне відхилення від форм традиційних суспільств, що викликало до життя сам феномен західної культури. Греки виробили в собі цілковито інший архетип ставлення до світу. Їхня модель ідеального, «справедливо» влаштованого суспільства подібна до команди на кораблі із суворо розписаними функціями і беззастережною ієрархією.

«Універсальна людина, що жила в гармонії з природою, перетворилася на уніфікованого, дисциплінованого члена команди, особиста свобода якого залежить від виживання цілого. Культ тіла і гармонії з природою змінився культом яскравого дорогого одягу та нестриманості у споживанні» [208, с. 80], – вказує З. Скринник. Фактично, це були кардинальні зміни в культурі.

З точки зору Дж. Везерфорда, Давня Греція стала першою цивілізацією, культура якої була «трансформована грошима». Але у відносно короткий час всі культури пішли тим же шляхом і пережили ті ж метаморфози. Створена грошима нова соціальна мережа, заснована на комерції, викликала зміни в політичному і культурному житті. Так, Олександр Македонський, завойовуючи нові землі, засновував нові торгові міста, що примножували його імперію, яка ставала все більш зростаючим світом комерції. Завдяки Олександру Македонському грецька мова стала мовою комерції. Грецька мова, на якій говорили на ринках Іберії та Палестини, не була класичною грецькою мовою Арістотеля та Гомера. Торговці використовували просту грецьку мову, але вона виявилася здатною нести великі ідеї далеко за межі потреб простого ринкового обміну. Ринки Середземномор'я стали центрами обговорення нової «релігії Христа», послідовники якої користувалися спрощеною ринковою мовою для розповсюдження своїх ідей в Ефесі, Єрусалимі, Олександрії, Римі, Афінах. Вони записували свої історії на цій ринковій грецькій мові, які стали Новим Завітом [46, с. 54-55]. Християнство було першою «міською релігією», котра прагнула переступити через соціальні і культурні відмінності людей і об'єднати їх в єдиний світ релігії. Її послідовники «активно намагалися зробити християнство універсальною релігією, і вони зробили це точно таким же шляхом, як гроші утворювали універсальну економіку» [46, с. 55].

Важливо підкреслити, що вказані соціокультурні процеси спричинили глибоку трансформацію у сприйнятті людиною самої себе і свого місця у світі, її спосіб самоідентифікації. Людина, яка відповідає на питання «Хто ти?», виходячи зі своєї родової належності, ще не має свого «Я», вона визначає себе через «Ми»: для неї її власна сутність вичерпується значущістю тієї групи, з якою вона себе

ідентифікує. Людина тих часів здобула своє «Я» певною мірою внаслідок того, що гроші як новий соціокультурний феномен зруйнували її традицію «Ми», вона мусила «усвідомити свою окремішність, протиставленість світові і шукати опори в самій собі. Так приходить відкриття особистості» [208, с. 82].

Разом з тим людина, опинившись поза своїм локальним середовищем, віднаходить свою належність до нескінченно широкої множини речей, людей і подій в новій культурі, яка відкрилася їй через товарно-грошові зв'язки. Вона виявляє, що «реально належить до цього безмежного, але єдиного за своєю сутністю нового культурного світу» [208, с. 82]. Так зароджується перехід до «універсальності», про який говорив К. Ясперс. Сьогодні ця «універсальність» предметнена у фінансовому капіталі, який зберігає всі сакральні властивості грошей, головна з яких – зрівнювання всіх людей та їх діяльності в їх кастових та інших відмінностях, творчість всього предметного світу (за допомогою грошей я можу створити будь-яке підприємство, засіб пересування тощо), – фінансовий капітал «уособлює на сьогодні вищий ступінь цивілізації, якої досяг розвиток людини» [130, с. 431-432].

Зазначимо, що в епоху глобального фінансизму, в якій домінують гроші, ступінь свободи, рівності, відповідальності та інших кодів культури залежить від наявності або відсутності грошей. В цьому суть ринкової економіки, як «грошового ладу». Ймовірно, що вимірювання грошима таких цінностей морально-духовної культури, як совість, доброта, альтруїзм, співчуття до ближнього, – це означає відректися від традиційних християнських цінностей, що лежать в основі європейської і вітчизняної культури. Тому говорити про те, що гроші можуть бути тотальним мірилом усього, на зразок платонівського «блага», котре є вершиною ієрархії цінностей, не може бути правомірним як практичний принцип організації буття, як світоглядна установка. Однак це не означає, що гроші втрачають своє домінуюче положення. Природа ринкового суспільства вимагає домінування в першу чергу грошей, і від їх наявності залежить існування даної держави, суспільства. Ступінь рівності кожної людини з іншими залежить від наявності або відсутності певної кількості грошей. В демократичному, отже

ринковому соціумі рівність не залежить більше ні від чого іншого. Але якщо в суспільстві всі його члени «оплачуються» по Ж.-Б. Прудану – однаково, незалежно від здібностей і якості діяльності, то це можна назвати «несправедливою рівністю» (подібна «рівність» існувала в СРСР). І в цьому причина втрати перспективи примітивного зразка соціалізму. СРСР за декілька десятиліть перевершив цей рівень справедливості і опинився в ситуації несправедливості і саморуйнації. Але якщо в сфері продуктивної діяльності дана обставина виявляла себе однобоко і залежала від того, куди могли бути спрямовані гроші – на розвиток сільського господарства або гонку озброєнь, то в сфері мистецтва їх вплив проявляв себе не лише в аспекті напрямку творчої діяльності, але і на рівні творчості загалом.

Потрібно враховувати, що сьогодні «масова культура» немовби урівнює в культурному відношенні більшу частину суспільства, з одного боку залучаючи її до існуючого певного роду «культури», а з іншого – знижуючи рівень культури тих нечисленних страт суспільства, які традиційно є носіями високого творчого потенціалу. В «масовій культурі» торжествують і «свобода», і «рівність», і «цінності», і навіть «справедливість», але в далеких від очікувань формах. Що свідчить про «вплив «цивілізації грошей» на культуру, особливо в її масовій, пересічній формі» [130, с. 433].

Не викликає сумніву, що гроші були, є і, ймовірно, залишаться в умовах «грошового ладу» універсальним фактором соціальності людей і тому належать до так званих «трансісторичних» і «кроскультурних» цінностей, що «пронизують» всі культури і цивілізації впродовж «інтелігібельної» історії людства. В силу чого вони вже через це належать не лише до соціально-економічних цінностей, а до всезагальних соціокультурних цінностей, посідаючи своє особливе місце серед так званих «абсолютних» цінностей, універсальній культури. Однак «світ грошей», точніше – світ «фінансової цивілізації», на сьогодні є абсолютним лідером демонстрації самих неочікуваних феноменів процесу глобалізації, попереджаючи своїми трансформаціями тенденції інформаційно-індустріального типу відтворення. В цьому відношенні йому немає рівних, так само як і немає інших

сфер в рамках ринкових механізмів, де б явища, характерні для фінансової сфери, були б в якійсь мірі повторені, стали потрібними як свого роду досвід.

Але в сфері цінностей, сфері культури «світ грошей» можна розглядати в якості проблемних прецедентів. Якщо в рамках ринку, економіки гроші відіграють виключну, неповторну роль, то в сфері культури гроші можна розглядати вже в якості аналогу інших явищ. Причому аналогу узагальненого, тобто такого, який може описувати явища в абсолютно різних сферах. Справа в тому, що ринкові закони, на основі яких формуються принципи «грошового ладу» у формі прямих і зворотніх зв'язків – фундаментальні і об'єктивні, і їх неможливо змінити, під них можна лише підлаштовуватися. Але зворотні зв'язки в сфері культури, світу цінностей можна коректувати, трансформувати, змінювати, оскільки вони «вже суб'єктивні і спираються на поведінкову логіку людини або спільноти. А її закони логіки поведінки індивіда, багато в чому схожі, хоча і проявляються у вирішенні різних економічних задач» [108, с. 498-499]. Іншими словами, в культурі через домінування суб'єктивного фактору гроші одержують можливість формувати іншу систему цінностей, в тому числі й тих, які входять до відомих «семи смертних гріхів».

Важливим аспектом даної проблеми є те, що культура, на відміну від цивілізації, пов'язана не лише з продуктивною, але й творчою діяльністю. Безумовно, творча здатність грошей (створення нових підприємств, технологій тощо) постійно виявляє себе в сфері матеріальної культури, демонструючи панування даного рівня цивілізації. Але творчість в сфері духовної культури має всеоб'ємний характер. В контексті власне «творчої культури, яка передбачає підготовку «творця», ми можемо спостерігати істотну відмінність від звичайної продуктивної (виробничої діяльності)» [130, с. 434-435]. Причина полягає в тому, що матеріальні або традиційні духовні потреби людини, як правило, мають потребу лише у відтворенні, повторенні засобів їх задоволення, тоді як розвинені духовні потреби постійно вимагають нових засобів і способів їх задоволення, оскільки вони безперервно змінюються: чим більше розвинена людина, тим швидше ростуть її духовні потреби.



На механізми поєднання ринкової інструментальності, моральних цінностей і творчості впливає характер культурних традицій, у які вкорінена людина даного конкретного соціуму. Умовою успішного ринкового реформування кожного соціуму є розвиток культурних засад, на основі яких ринкові механізми не підпорядковують собі екзистенційні основи людського буття, а, не змінюючи своєї природи, можуть бути органічно вписані в соціальні контексти. Адже в свідомості людини завжди присутнє «поняття про світ кращий, чим той, в якому вона живе» [113, с. 235], – писав А. Камю. І вже до всякого реального досвіду людина утворює апіорні конструкції, на основі якої можна побудувати новий досвід. Людина здатна утворювати, включаючи новий досвід, традиції, епохи, історію, культуру. На основі чого формується відповідне відношення до всіх феноменів життя, в тому числі і до грошей, як умови добробуту людини і суспільства.

Розкриття змісту поняття «гроші» у культурологічному аспекті сучасна соціальна філософія пропонує здійснити через категорію «грошова культура». Остання має складну структуру, оскільки відображає різнобічність ролі грошей у суспільстві і для окремих індивідів. В її структурі можна умовно виділити «монетарну свідомість» і культуру «монетарної поведінки». До «монетарної свідомості» належать уявлення, знання про феномен грошей, оцінки цього феномена як такого, безвідносно до практичної діяльності. До культури «монетарної поведінки» належить сукупність уявлень про необхідну поведінку в різних ситуаціях, пов'язаних з грошима. Культура «монетарної поведінки» є прикладним аспектом «грошової культури» та відбиває залучення індивідів, спільнот і груп у практичну, соціоекономічну діяльність. Ці уявлення можуть формуватися як теоретичним шляхом – через сприйняття розповсюджених у суспільстві норм і цінностей, так і практичним – через накопичений досвід господарської та іншої діяльності в різних ситуаціях [130, с. 434].

Особистісний аспект безпосередньо пов'язаний з індивідуальною культурою. Головним механізмом формування «грошової культури» в особистісному аспекті є процес соціалізації, а також ресоціалізації. Інституційний аспект грошової культури відображає соціальну реальність, що складається з норм і правил

поведінки, зумовлених функціонуванням інститутів фінансового регулювання, інших економічних, а також неекономічних інститутів. Наприклад, пасивна впродовж довгого періоду часу інвестиційна поведінка населення України була зумовлена як особистісним аспектом грошової культури – відсутністю інформованості про закони й правила діяльності банків, фондового ринку, впливом традиційних форм зберігання грошей та їхнього використання, так і інституційним аспектом – втратою довіри до банківської та у цілому фінансової системи внаслідок державної економічної політики [108, с. 496].

Всі соціальні інститути за їх впливом на «грошову культуру» можна поділити на такі різновиди, як ті, що забезпечують виробництво «грошової культури» (право, наука, економіка): ті, що забезпечують передачу культурних форм, пов'язаних із грошима (освіта) та інститути, що контролюють виконання вимог грошової культури (законодавство, мораль, право). Чинники формування «грошової культури» на інституційному рівні численні, і разом з тим специфічні для кожного окремого соціального інституту. В цілому, найбільш важливим процесом, що призводить до зміни функціонування соціальних інститутів, які, у свою чергу, змінюють «грошову культуру», є ринкові реформи. Пристосування функціонування інститутів до нових, ринкових умов і є чинником, що сприяє «трансформації інституційного аспекту грошової культури» [108, с. 495].

Важливим проявом «грошової культури» є визнання творчої ролі грошей, яка полягає в їх синтетичній природі. Гроші в руках людини стають знаряддям добра або зла. Тому всі орієнтовані на цінності мислителі до ХХ ст. включно вважали, що головне – «бути», а не «мати» [239]. Але їх помилка полягала в тому, що вони розглядали гроші лише в їх ролі посередника в сфері споживання продуктів економічної, а не творчої діяльності людини.

Однак «посередник», якщо розглядати його як проміжну ланку, і є творчим елементом цілого. «Проміжна ланка» – це поєднання, синтез властивостей, рис протилежностей. Нове, як правило, є продуктом синтезу розвитку всіх сфер соціальності. Тому всі «проміжні ланки», поєднуючи в собі властивості крайніх складових відношення, тим не менше відрізняються від них, тобто є чимось новим

по відношенню до них. З цієї точки зору гроші являють собою універсальну «проміжну ланку». Будучи, з одного боку, самі товаром, а з іншого – символом вартості, ціни, вони робили можливим і створювали обмін. У великих концентраціях гроші вже творили і творять сьогодні більш грандіозні творіння. «Розум генія не може безпосередньо створити грандіозні підприємства, нові технології, соціальні інститути в реальному світі. Але інвестиції (фінанси) поєднують чисті ідеї, думки з матеріальним світом. Вони творять світ (суспільство, його елементи) реально. Саме праця людини, яка утворює всі ці підприємства, нові технології тощо, неможлива без цих інвестицій, без грошей, без накопиченого минулого. Тому зовнішнім джерелом ідеї світової творчості виявились саме гроші, за якими незабаром постав дійсний творець – Всемогутній Дух, Розум, Інтелект» [179, с. 141], – підкреслює З. Оруджев.

Безперечно, гроші опосередковують в суспільстві увесь предметний світ: торгівлю, працю, політику, культуру, мистецтво тощо, тобто, майже всі види опредметненої людської діяльності. Будь-який творчий і нетворчий процес приймає зовнішню, предметну форму. Вони роблять можливими і утворюють будь-які нові сфери виробництва та культурної діяльності. Такою є вирішальна роль творця («проміжної ланки») зовнішньої предметності. В синтезі, єдності з «історичним часом гроші забезпечували людині, суспільству всемогутність (владу над предметним світом у формі концентрації грошей і часом у формі історичного часу з його світовим календарем)» [179, с. 142]. На цьому рівні «накопиченого» минулого і стала можливою, зокрема, монотеїстична релігія, котра поклала начало нової історичної епохи і нової культури.

Сучасна культура у всіх своїх проявах відкриває нові можливості як для розвитку соціуму, людини так і, звичайно, феномену грошей. Зокрема, Ж. Бодрійяр говорить про особливий «діонісійський» характер сучасної культури, де все яскравіше проявляє себе принцип непродуктивної розтрати грошей, «буйного», невгамовного споживання, не обумовленого нагальними потребами. Смысл вільного підприємництва полягає саме в тому, щоб використовувати будь-яку можливість для одержання додаткової вартості, навіть якщо це поєднано з

неконтрольованим виходом надлишкової енергії. Саме надлишок творчих сил, своєрідна «агональна енергія» проявляється в подібному «діонісійському шабаші» нових часів, коли «вже розв'язані сили розтрати і руйнування, і їх же не повернути назад» [127, с. 214], – констатує А.В. Костіна. Тобто повернення до минулої, традиційної культури є неможливим.

Однак з таким песимістичним висновком не у всьому можна погодитись, якщо виходити з концепції еволюції культури та її феноменів, зокрема часу їх прояву в соціальності. Так, гроші допомогли отцям церкви побачити «історичний час», Б. Франкліну – «економічний час». Нашу, сучасну епоху допоможе зрозуміти «час як знання», котре вже здатне створювати вартість. Отже, і гроші. З часів Ф. Бекона відомо, що «знання – це сила». В епоху індустріалізму спостерігається лише однобічне перетворення знання в силу – через втілення винайденої техніки і технологій у виробництво. Тепер, в умовах інформаційної епохи, знання у всіх сферах людської діяльності повинно дати «істинну владу розуму, а не суто економіці, котра нав'язує тим чи іншим частинам свого фінансову могутність» [179, с. 142].

Сьогодні фактом стає внутрішня суперечливість ринку в зв'язку із зростаючою роллю фінансового капіталу в світі («фінансова цивілізація» [104]), що дозволяє відчутти зміну фактору грошей як мірила справедливої оцінки діяльності людини індивідуальних здібностей. Лише ті здатності досягають справедливої оцінки у формі грошей, які знаходять свій шлях із суб'єктивного світу людини (світу «індивідуальних можливостей»), в предметний світ об'єктивації цих здібностей. Гроші (на відміну від Слова, головного в культурі) можуть взаємодіяти лише з опредметненими здібностями і тільки з ними. В «суспільстві споживання», суспільстві «масової культури», в яких домінують «масові» і «колективні» здібності, гроші можуть слугувати основним мірилом «справедливої» оцінки діяльності людини. Але подальший розвиток інформаційних технологій, формування власне «інформаційного світу» буде постійно відтісняти «колективні здібності» на другий план. На перше місце буде

виходити нове мислення, нове розуміння, нова культура, і, відповідно, нове відношення до грошей.

### **3.2. Гроші в реалізації сутності особистості**

Вся історія філософії, культури, економіки, розвиток мислення і соціуму загалом показує атрибутивність грошей в житті людини у всіх аспектах його прояву. Грошові відносини стають полем боротьби різних ціннісних орієнтацій, котрі, змінюючись, ведуть за собою як суто фінансові, так і суспільні наслідки. Разом з тим трансформується зміст монетарних і, відповідно, соціокультурних відносин, утворюються їх нові символічні значення. Соціально-філософські та культурологічні дослідження показують, що відношення сучасної людини до грошей в повсякденному житті визначається і регулюється не завжди останніми досягненнями економічного або соціального знання і навіть не завжди практичною доцільністю. Важливу роль відіграють уявлення і міфи, що стверджують розуміння грошей як базової цінності сучасного суспільства без аналізу і критичних міркувань [95, с. 24-25]. В силу чого постає завдання виявлення дійсної ролі грошей у формуванні людини.

Як відомо, в процесі розвитку цивілізації ствердилась традиція виміру вартості благ, послуг, роботи, затраченої фізичної чи інтелектуальної енергії і всього іншого у грошовому еквіваленті. Суспільство впевнилось у зручності використання грошової одиниці в якості міри для порівняння не лише відносних цін, але і цінностей різних благ та ресурсів. Так, в масовій свідомості зберігається міф точних годинників і банків з гарною репутацією. Але більш актуальною постає всім відома прагматична сентенція: «час – це гроші». Вона свідчить про пошук переконливого еквівалента поняттю цінності. Предметно-речові аналоги виявляються занадто тимчасовими, вони підлягають «ентропії порівняно з практично сприймаємою природою фінансових багатств» [267, с. 338]. Використання грошей як загального еквівалента означає, що ціну і вартість будь-якого продукту достатньо виразити тільки через грошову одиницю. Це дозволяє

учасникам економічної угоди легко порівнювати відносну цінність різних товарів і послуг. Практика показала, що кількісні порівняння і цінове визначення полегшують прийняття раціональних рішень, що зумовлюють досягнення бажаних результатів, і, зрештою, становлення і розвиток власного «Я».

Безумовно, статус грошей і відповідного йому економічного (раціонального) мислення в попередні епохи був дещо іншим. Не було того, що сьогодні називається «спрямованістю свідомості на гроші», котра породила поняття «монетаризм», «монетарну свідомість», «монетарний світогляд» [106]. В культурно-філософському сенсі це означає духовну орієнтацію людини на суто матеріально-практичні цінності. Раціональне мислення, яке стало атрибутом «економічної людини», екстраполює економічні, товарно-грошові відносини на духовне життя в цілому, що і забезпечило вихід монетарних цінностей на перші позиції життя. Подібна екстраполяція – симптом, що провокує перетворення ціннісно-світоглядних орієнтацій з абстрактних на конкретні, наповнюючи «духовне життя матеріальними, тобто практичними, прагматичними, отже, не духовними інтенціями» [104, с. 27-28]. Але духовними з точки зору сучасних запитів «масової», «пересічної» людини, орієнтованої на споживання.

Проте це не настільки деструктивне явище, якщо підходити до нього не з позицій утопічно-гуманістичних сподівань, а з розуміння реальності економічного суспільства, або «фінансової цивілізації» [104]. Міркуючи про духовність в умовах ринкової економіки (капіталізму), виникнення якої обумовлено, окрім всього, релігією протестантизму, М. Вебер писав: «Люди, сповнені «капіталістичного духу», тепер якщо не ворожі, то зовсім байдужі по відношенню до церкви. Благочестива нудьга раю не приваблює діяльні натури, а релігія уявляється їм лише засобом відвернути людей від трудової діяльності в цьому світі» [43, с. 94]. А сам розвиток «капіталістичного духу» може бути легше і більше всього зрозумілий в рамках загального розвитку раціоналізму й практицизму. Іншими словами, віра в Бога раціоналізувалася і виснажувалася разом з поширенням ринкових, егоїстично-індивідуалістичних відносин. У протестантизмі, з його акцентом на «спасіння» через власний успіх у праці, вона вступає в суперечність зі

служінням іншому як сутністю духовного відношення до світу. Протестант живе заради справи, «служить» собі, своїй родині, втішаючись тим, що тим самим служить Богу, суспільству. Отже, ринок (капіталізм) породжує ряд умов, досить прийнятних для зміни основних життєвих орієнтирів, у тому числі й духовних. Він формує обставини, у яких психологія «володіння» («мати») виявляється більш життєздатною, чим прагнення людини до одержання ціннісно-духовної повноти і цілісності. Володіння («мати») асоціюється головним чином з грошима. Вони «конкретний, видимий, реальний еквівалент майна, багатства, всього того, що людина має» [104, с. 28]. Тобто того, чим володіє.

Проте, як вже зазначалося, економічні характеристики не вичерпують змісту грошей. Також гроші не заслуговують поклоніння, як того вимагає Бог (Божество), оскільки грошам все рівно, кому надавати не властиву йому силу або інші здібності. В цьому сенсі краще «бути», чим «мати». Але звідки ця здатність посилювати того, хто «має»? З точки зору З. Оруджева, вона (здатність) обумовлена властивістю грошей зберігати і накопичувати минуле. Причому накопичувати не лише вартості господарські, економічні, а є «накопичувальним фактором всіх видів діяльності людини» [179, с. 133]. Про це свідчить і такий факт, що теза Б. Франкліна «час – це гроші», який в свій час мав вузько-обмежене значення, в ході подальшої історії почав вимірювати діяльність людей не лише у виробничо-економічній діяльності, але також культурні, історичні та інші цінності.

В силу чого постає проблема визначення місця і ролі грошей для людини в умовах зміненого, тепер вже нового, іншого соціально-економічного буття. Для цього потрібно чітко розмежувати гроші як факт економічного життя, і гроші як феномен духовно-культурних відносин. У тому та іншому випадку здійснюється життєдіяльність людини. Але тепер, в умовах «грошового ладу», життя сприймається людиною поза його традиційною цінністю: поняття «людини», яка має «божественне» походження, звужується до поняття «фахівець», «професіонал». Суперечність між вузькою реальністю професіонала і нескінченною розмаїтістю життя змушує людину заповнювати духовні ніші тим,

що має практичну значимість і цінність. Гроші завдяки своїй зрозумілості, накопиченій силі стають таким заміником традиційних цінностей, який, по суті, не має конкурентів.

Без сумніву, світ реальної соціальності є предмет впливу людини і суспільства, і разом з тим – об'єкт економічної діяльності. Якщо говорити про гроші, то вони в системі господарства є умовою постійного моделювання (або проектування) соціальної реальності. Разом з тим гроші в процесі об'єктивації себе як реальної ідеї і сили є «мостом, переходом із суб'єкта в об'єкт, їх живою і безпосередньою єдністю, котра не має потреби в доказі. Гроші цілком суб'єктивні, хоча і не довільні. Одночасно вони об'єктивні, але не настільки, щоб не залежати від свідомої діяльності і суб'єктивного вибору» [182, с. 215]. Гроші є результат економіки і господарювання, і в той же час «самі є господарюючим, або економічним суб'єктом» [182, с. 215], оскільки вбирають в себе енергію життєдіяльності індивідів по реалізації їх цілей.

В умовах «фінансової цивілізації» гроші ініціюють визначальні моменти самореалізації, змінюють межі здійснення конкретного чи абстрактного замислу, то віддаляючи, то наближаючи мету, провокують нормативні принципи вступати у певні відносини із звичною системою духовних, ціннісних, моральних координат. Гроші раціоналізують активність індивіда і сукупну соціальну діяльність, здатні виступати «формою знання, символом екзистенції, генетичним і набутим знаком норми сущого. В залежності від відношення образу грошей з абсолютними категоріями, можна говорити про гроші як про ініціатори деструкції світу, а також як про стабілізуючий фактор» [267, с. 261]. І в першому, і другому випадку це впливає на людину, на вибір нею мети життя.

Гроші показують, демонструють досвід економічного, діяльного суб'єкта. Адже людина є суб'єктом діяльності тільки тоді, коли виступає у взаємодії з об'єктом. Зміни відносин у господарстві, які постійно відбуваються, утворюють нові формати життя в соціумі. Його характеризує ріст, рух, динаміка, а не статика. Це живе, діюче, економічне «Я» і повинно бути вихідним у розумінні грошей, які становлять опредметнену частину взаємовідношення людини з об'єктивним



економічним світом. Це сталося тоді, коли людина виявила, що її робота сама по собі стала товаром з вартістю (вартісним товаром), котра може бути встановлена в грошах відповідно рівню майстерності або витраченої сили, а також часу, який вона затратила. Як тільки гроші стали визначенням вартості праці, вони стали стандартною вартістю самого часу.

Як правило, особистість прагне усвідомити себе в якості необхідного елемента чіткої соціокультурної моделі, котра не підлягає впливу випадковостей і несподіваних катаклізмів. Тому теза «час – це гроші», яка ще недавно для нашого суспільства була міфологемою, тепер перетворюється в ідею абсолютної величини, покладеної в основу теоретичних усвідомлень сучасного світу. До XVII століття це місце займав Бог, але наступні теоретичні експерименти із звеличенням і дискредитацією чергових метафізичних чи філософських концепцій відкрили дорогу фактично новій філософії; стало актуальним не розвінчувати гроші і багатство, а приймати їх як вагому і цінну даність. Поняття «суспільство споживання», поза негативними конотаціями, визначає «специфічний тип відношень людини з оточуючим світом, рух історії, вказує на постійні спроби облаштуватися по можливості з великими зручностями. В цьому зв'язку всі винаходи цивілізації слугують для досягнення комфорту. Апологія грошей виступає в суперечність з аскезою релігій, з вічними цінностями культури, але вона проголошує зручність існування, прагне адаптувати для повсякденності первісні поняття: релігію, культуру, гроші. Їх компроміс ілюзорний, вони позначаються як антитези, але неминучим є парадокс: без хоча б однієї з вказаних складових, нехай то соціальна або індивідуально-практична, нормальне функціонування системи неможливе. Пропоновані рішення цієї дискусійної проблеми настільки різні, що масова свідомість визначилась в своєму виборі віддаючи, коли потрібно, Богу – Богове, Цезарю – Цезареве, собі – своє» [267, с. 151-152], – вказує А.Л. Ястребов.

В процесі суспільного життя гроші виявили здатність слугувати зручною заміною різних послуг, бути атрибутом політичної або релігійної влади. Замість частини врожаю селянин міг платити грошима своєму господарю просто податок,

а для церкви робити грошове підношення. Навіть служба Богу стала оцінюватися в грошовому виразі. Всі – і Бог, і господар, і священник – хотіли грошей. Так само вартість роботи в мистецтві або музичній виставі могла бути оцінена в грошах. Навіть правосуддя перетворилося в монетарну (фінансову) діяльність. Хоча це не означало, що митець займався економічною діяльністю. Люди могли розраховуватися за свої злочини грошима. Одночасно грошові виплати розповсюдились на області шлюбу, права спадкоємності через придане, купівлю наречених і при розлученнях або у випадку смерті. Завдяки швидкому розповсюдженню грошей в якості показника вартості практично все могло бути виражене мовою спільного деномінатора – грошима. Тим самим була встановлена система цінностей, щоб «вирахувати ціну буквально всього – від зернини до поеми, від часу сексуальних послуг до податків. Все стало можливим виразити в рамках однієї раціонально-спрощеної системи – монетарної» [104, с. 31]. Отже, гроші виходять за рамки економічних відносин.

Підкреслимо, що вплив грошей на суспільні відносини, на формування ціннісних орієнтирів життя людини обумовлений не тільки об'єктивним фактом їхньої присутності в соціально-культурному бутті, але й тим значенням і смислом, якими їх наділяє людина у своїй суб'єктивності. У цьому плані гроші мають властивість опосередкувати людину і суспільство у соціально-економічній діяльності. У результаті ми в грошах одержуємо «господарський логос» [38], який стає умовою свідомої діяльності людини в процесі вибору напрямку самореалізації.

Сутність проблеми в тому, що перед свідомістю суб'єкта, носія «монетарної свідомості», орієнтованого на «економічний успіх», розгортається життя, в якому він тільки пасивний споглядач і не приймає в ньому «душевної» участі. Це споглядання перетворює факти реального життя у щось зовнішнє стосовно цього буття: без співчуття, співпереживання тощо. Гроші в такому випадку перетворюються в певну відчужену реальність, яка не потребує осмислення і не підлягає пізнанню. Адже пізнання вимагає енергії, напруги, діяльності, і цей інтенсивний його характер повинен звільняти від примарності відчуженого світу.

А разом з ним – і відчуття відчуженості від реальності тотального характеру грошових відносин. Саме з цих позицій давав оцінку грошам К. Маркс, який писав: «Спотворення і змішання всіх людських і природних якостей, поєднання неможливостей, ця божественна сила грошей приховується в їх сутності, як відчуженої, відчужуючої і такої, що відчужується, родової сутності людини. Вони відчужена могутність людства» [159, с. 619]. Але потрібно враховувати, що гроші – вартість, загальний виразник вартості. Вони – безпосереднє втілення вартості, у відношенні до всього світу товарів, вироблених працею. Гроші – результат праці, вартість якої виражена насамперед у грошах. Без грошей безглуздо говорити про вартість праці, оскільки без їх присутності немає її вираження [159, с. 619-620]. Завдяки такому розумінню переборюється однобічність суто «грошової спрямованості» людини, вона набуває повноти і цілісності. Тим більше сьогодні, коли змінюється характер праці: вона стає інтелектуальною, не виробничою, в силу чого зростає її вагомість і цінність.

Для людини знання про гроші завжди було знанням про свою економічну, господарську діяльність в суспільстві. По своїй сутності гроші демонструють можливість виходу людини в реальну дійсність, в силу чого вони актуалізують знання про себе в оточуючій реальності. Вони є тим, що інформує, сповіщає, «повідомляє». «Невже мало різної інформації, – зазначає Ю.М. Осипов, – якщо не просто повідомлень, дають нам гроші: немає грошей – немає життя; мало грошей – немає красивого життя; багато грошей – немає спокійного життя; хочеш грошей – дій (хоч кради!); великі гроші – добре, стабільно, прибутково; малі гроші – погано, неспокійно, боязко і т.д. і т.п. Гроші надзвичайно красномовні. Золоті гроші, як було зовсім недавно, – прекрасно, паперові – не дуже, американський долар – добре, італійська ліра – гірше. Бережи золото, май долари, уникай ліри. А як, скажімо, з розумом гроші витратити: скільки тут роздумів, розрахунків, арифметики?» [184, с. 140]. Отже, завдяки грошам людина збагачується не лише матеріально, але і отримує знання для розуміння самої себе як суб'єкта і оточуючої дійсності як об'єкта. Адже гроші виступають еквівалентом затраченої енергії, причому енергії духовної, витраченої на освоєння оточуючої

реальності. Недаремно для розуміння сутності капіталізму М. Вебер вживає поняття «дух» [43], а В. Зомбарт поняттям «дух» пояснює енергію підприємницької діяльності [995].

Динаміка сучасних соціальних трансформацій змінює ситуацію. Збільшення ролі особистісного фактору в пізнанні реальності її творення здійснюється не у відповідності до об'єкта, а згідно свободи мислення суб'єкта творчої діяльності. В ній гроші втрачають свою відповідність, еквівалентність в класичному розумінні. Енергія трудової діяльності по виробленню певного продукту тепер не має тієї високої грошової оцінки, ніж енергія суб'єктивна, розрахована на довільність, примхливість, примітивність смаків, їх обмеженість. Грошовий еквівалент змінює свої параметри, якщо відбулося те чи інше висловлювання суб'єкта політичної діяльності, або якась непередбачена дія в міжнародному співтоваристві (наприклад, терористичний акт, війна або зміна лідера тощо). Одночасно змінює оцінку і напрямок діяльності. Відразу відбувається переоцінка енергоносіїв, продуктів харчування, товарів військово-промислового комплексу, змінюється попит на якість і кількість робочої сили, напрямок міграційних процесів, біржові котування, процентні ставки в банківській діяльності тощо. Інтелектуальна енергія віртуалізує об'єктивну реальність, котра стає суб'єктивною, а з нею суб'єктивізується соціальний простір, час, рух. Виходить, що не знання сьогодні, а гроші збагачують людину. На них можна купити будь-яке знання, технології, помножити інтелектуальний ресурс, що приведе до нового збагачення і нових грошей. Тепер дійсність творить не безпосередній носій інтелекту, а «посередник», яким є власник, володар грошей. Іншими словами, інтелектуал сьогодні той, хто розуміє важливість і необхідність фінансувати інтелектуалів. Отже, банкір, олігарх, капіталіст, які, виходячи зі своїх інтересів і вигоди, визначають, хто є інтелектуалом, як і митцем, мислителем, письменником. Тепер від нього (власника грошей) залежить моральний клімат, естетичні смаки, суспільні ідеали [104, с. 32]. Гроші, таким чином, «перетворюється в що завгодно і перетворюють все, що завгодно, у все, що завгодно... Гроші, будучи єдністю Духа (накопичене минуле) і матеріального предмета, тобто синтезом ідеального і

матеріального (опредметнене є щось більше, ніж тільки матеріальне), самі володіють властивостями ідеального і матеріального – надзвичайного властивостями» [179, с. 139].

Безумовно, людина – головний суб'єкт економічної діяльності. В цьому співвідношенні і виявляється взаємодія суб'єкта й об'єкта, які здійснюють у цілому процес пізнання «світу економіки» і «світу грошей» зокрема. Кожне свідоме, цілеспрямоване подолання протилежності суб'єкта й об'єкта в сфері ідеальній і матеріальній (емпіричній, чуттєвій) є активна діяльність, праця. Гроші виступають ідеальною силою активізації трудових і пізнавальних дій. Звичайно, обидві ці області трудової діяльності, ідеальна і матеріальна, різко відрізняються між собою тільки в крайніх своїх проявах, в дійсності ж вони завжди виступають у взаємозв'язку. Цим встановлюється життєва функціональність грошей, не залежно від того, де відбувається взаємодія суб'єкта й об'єкта: у пізнанні, виробництві матеріальних продуктів, господарстві, трудових процесах, у яких здійснюється витрата сил, причинних зв'язках соціоекономічної реальності. Гроші постають новим системоутворюючим критерієм активності. Вони асоціюються з можливістю зміни середовища проживання, що є синонімом влади над обставинами. В цьому проявляється нетрадиційність спонукань, які породжуються грошима. «Дух, Розум сам не має форму грошей, але створює, творить їх, а тим самим все» [179, с. 139], – стверджує З. Оруджев.

Економіка – опредметнене грошима господарство. Не тільки ціни виражені в грошах, але і все в житті оцінюється через гроші. Справа не в одному лише обміні, не в одних лише купівельних угодах, не в одних біржових чи фінансових операціях, не в одному лише оцінюванні: без грошей немає взагалі жодної економічної акції, жодної господарської дії. Причому справа полягає не в ролі грошей як посередника, а в їхній функції «начала». Гроші – начало будь-якого процесу, і не лише економічного (само собою зрозуміло), але й соціальною, політичною, культурною тощо. Гроші є та життєва реальність, що протистоїть наївному реалізму, або утопічним сподіванням. Вони є «життєвою реальністю, оскільки мають пряме походження від економічної практики і господарської

необхідності» [184, с. 151-152]. Основою цієї необхідності є соціокультурна, економічна та політична діяльність, за допомогою якої переборюється проблема відчуженого «Я» в його протиставленні зовнішньому світу.

Як зазначалося, сучасне життя «пронизане» грошима, які формують і включають у нього нові відносини між людьми, вироблені по їхнім власним, «монетарним» мірках. На множину таких відносин гроші накладають свій відбиток. Людина сьогодні так занурена в «середовище грошей», що не може відчувати, як вони формують її сприйняття або впливають на нього. Адже кожна з характеристик феномену грошей утворює особливу ціннісно-світоглядну ауру, котра змінює соціальну динаміку, в якій ми живемо. Гроші безпосередньо (і негативно, і позитивно) впливають на свідомість людини, а через неї – на сім'ю, спільноту, країну, суспільство, політичний лад в цілому. Вони можуть як небачено піднести до висот, так і спустити до самого низу, зменшити до нуля ефективність і процесу виробництва, і свідомості суспільства загалом. З точки зору М. Шулевського, в «духовному плані гроші вимірюють не те, чого взагалі немає в природі, вони вимірюють те, що було і в ній, а саме – ідеальність, золотомісткість її матерії... В негативному плані гроші... забирають в людей розум і особистісний образ, непомітно перетворюючи їх в слуг ніщо і смерті» [257, с. 39].

Слугуючи представником усіх речей, гроші є річчю, але такою, котра є істотною цінністю для людини. Гроші – осмислене володіння, гідне ідеї конкретної людини. Індивід прагне до володіння речами для своїх потреб тільки завдяки їх цінності. Оскільки гроші є власність, індивіда, вони «мають сенс тільки як цінність» [69, с. 405]. Таким чином, гроші – це цінність для кожної людини. Існуючи в «просторі» виробництва матеріальних і культурних благ, у добуванні засобів існування, людство орієнтоване на одержання, добування, придбання грошей як головної цінності, котра опосередковує всі інші. Вся соціоекономічна еволюція суспільства ділиться на сегменти революцій «монетарної свідомості», котра прискорює переміщення індивідів в соціальній ієрархії. В «монетарній свідомості» гроші постають бажаним призом, який очікує того, хто подолає

бар'єри вимушеної необхідності дотримання традиційних уявлень. Як правило, гроші добуваються працею. Але праця – це не тільки фактор виробництва. Вона – основа благ, до яких прагне і якими користується людина. Праця наділяє людину почуттям актуальності, робить життя доцільним, економічним. Важливо пам'ятати, що гроші як засіб для існування здобуваються не тільки виробничою діяльністю чи фізичною працею; їхнє одержання залежить від розуму, від вміння мислити, а також від опосередковуючого впливу потреб і праці інших. Для того, щоб мати гроші, потрібно усвідомити процес їх руху – через діяльність, працю, взаємодію, впливи, виробництво тощо. Сьогодні гроші невід'ємні від інтелекту і знання. «В інформаційній економіці додаткова вартість створюється не працею, а знанням. Марксова теорія вартості, народжена в початковий період індустріальної економіки, повинна бути замінена теорією вартості, утвореної знанням. В інформаційному суспільстві додаткова вартість утворюється знанням» [172, с. 30-31]. Отже, і інтелектом, який формується на основі знання.

Особливість грошей полягає в тому, що вони на перший погляд немовби «вторинні» стосовно виробничої («виробляючої») діяльності, в силу чого начебто не мають того значення й енергії творчості, як традиційні стимули – влада, віра, праця, батьківщина, нація, здоров'я, слава тощо. Вважається, що у грошей відсутнє організуюче начало, яким виступають традиційні гуманістичні цінності – дух, свобода, мораль, ідеали тощо. Дана відсутність обумовлена тим, що гроші індивідуальні. А гуманізм (людяність) як потенція, як глибина можливостей, величина інтенсивна, а не екстенсивна, є феноменом колективним. Він з'єднує людей у значно більшій мірі, ніж їх роз'єднує індивідуалізація. Однак «сучасний гуманізм полягає у виокремленні індивідуального начала. Отже, він тепер більше наближений до грошей, ніж духовних цінностей» [104, с. 34-35].

Необхідно виходити з того, що гроші не завжди залежать безпосередньо від праці. Потрібно мати на увазі різні за об'ємом гроші. Кількість грошей залежить сьогодні не від кількості, а від якості праці. Але одна справа праця, спрямована на задоволення окремих потреб, конкретна і здійснювана за вимогою окремих людей, що характеризує робітничий стан; а інша справа – діяльність банкірів,

підприємців, великого бізнесу, у яких зовсім інше розуміння роботи і грошей. Окрім того, грошова система – це владна самозростаюча вертикаль, спрямована на постійний прибуток. Гроші – незалежний та самодостатній товар, і його ціна визначається заново при продажу кожного разу, коли вони змінюють володаря. При купівлі товарів їх покупець ніколи не знає, що одержить за гроші. Це буде визначено іншою продажею, в інший час, в іншому місті та іншими людьми. Ці та інші характеристики говорять про розмаїтість сутності грошей, котра не зводиться тільки до трудової діяльності. «Гроші – зазначають Т. Кузнєцова та З. Оружев, – пронизують історію наскрізь, впливаючи на її результати, тобто змінюючи людину. Вони немовби «накопичують» історичний смисл людської життєдіяльності, соціальну силу людини, котра урівнює можливості і права людини настільки, що людина часто вірить у надприродні можливості грошей. Соціальна сила людини, опредметнена в грошах, змінюється по мірі зростання їх ролі в суспільстві» [130, с. 430]. Ролі, як вказувалося, не лише економічної, але й культурної.

Кореляція грошей здійснюється стосовно усіх головних смислів життя людини – свободи, цінностей, багатства, духовності, культури, власності тощо. Монетарна (грошова) свобода – економічний і політичний ідеал, який об'єднує всі види свободи. На принципах свободи грошова система з центральним врахуванням кожної угоди має шанси завоювати й об'єднати увесь світ. Адже гроші не тільки роз'єднують, але й об'єднують людей. До їхньої єдності або основи долучається кожна людина, без різниці у професії або вікових відмінностях. Сам факт, що дана людина жила або живе, має на увазі не лише тимчасову, емпірично обмежену форму її буття, але і позачасову приналежність до буття цілого – людства. Так само і гроші – вони є не тільки частиною емпіричної господарсько-трудової реальності, але і вводять людину в цю реальність. Тим самим немовби підключають до буття цілісного, реально існуючого, але створеного нею. Як думка, починаючи з часу виникнення, стала реальним фактом, умовою виділення людини зі світу природи, так і гроші, з початку економічної епохи, стали «умовою реалізації сутнісних сил людини – суб'єкта діяльності, що



існує у соціальному просторі і часі. Космос людського буття, в якому функціонують гроші, може розширюватися і звужуватися, змінюватися, перебудовуватися, ставати постійно іншим» [184]. Гроші «зобов'язані» забезпечити життєздатність цього «космосу», а разом з тим і кожного конкретного індивіда. І не просто в сфері «виробництва – споживання», але і сфері вищих людських смислів та цінностей.

Людство – це буття цілого, що не ділиться на частини, а тільки переходить з потенційності до актуальності в різній степені і з різною інтенсивністю. І гроші – також ціле, вони є однією з найважливіших умов буття цілісного суспільства, вони переводять сутнісні сили людини з можливих у дійсні, тобто в актуальні. Гроші забезпечують соціально-економічну силу людини, оскільки показують її можливості – фізичні, духовні, вольові, професійні, владні, раціональні, ірраціональні тощо. Вони стають частиною соціокультурної реальності, жорстко калькулюючи людські спонукання, прагнення, емоції, надаючи їм матеріальний, вимірний грошима, зразок поведінки, образу життя і діяльності.

Гроші завжди були в першу чергу результатом праці. Культура кожного народу виховує повагу до праці, переконуючи в чесності лише тих грошей, які зароблені, стосовно яких була затрачена індивідуальна енергія і власний час. В цьому контексті суспільство Премодерну (доіндустріальне) і Модерну (індустріальне) орієнтовані на працю. Власне, християнська релігія свій авторитет і вплив будувала на чесній праці («в поті чола»), плоди якої («хліб насущний») є винагородою за неї. Отже, і гроші, одержані за «чесну працю», є також правильними і «чесними». Теорія «трудової вартості», яка виникає в епоху меркантилізму, «економічних революцій», ствердження етики протестантизму і «духу капіталізму», свою модель суспільного життя вибудовувала на праці. Від кількості затраченої праці залежала «заробітна плата, вартість товару, послуг тощо. Зрештою, гідність і соціальне достоїнство людини» [104, с. 37], – зазначає В. Ільїн.

Реформаційні процеси, які стали духовною основою ринкових соціально-економічних перетворень, в якості ідеалу висували людину працюючу. Саме вона

була «угодною» Богу, і від неї залежав власний, індивідуальний та суспільний добробут. На протиставленні людини працюючої і дозвільної (споживаючої чужі здобутки), в епоху Просвітництва формувалася концепція класової структури суспільства. Зрештою, людина промислової праці – робітник (пролетарій), була абсолютизована, їй було делеговано право зламати існуючий порядок речей. Вважалося, що всі цінності виробляються лише людиною конкретної, «виробляючої» праці, в силу чого дискредитувалася діяльність інтелектуальна. А разом з цим спотворювалася сутність грошей, які потрапляли в безпосередню залежність від людини-виробника, виконавця. Інші гроші – фінансові, банкірські тощо були вже не грошима, а «засобом відчуження» [104, с. 37]. Дана обставина вимагає уточнення деяких моментів взаємовідношення праці і грошей.

З погляду господарюючого суб'єкта, головної ланки соціального організму, діяльність здійснюється завдяки праці, спрямованій до конкретної мети. У духовно-культурних відносинах відбувається осмислення грошей, які є виразом прагнень людини, результатом її трудової діяльності. Стає зрозумілим, що життя свідомо підтримується працею, завдяки їй отримує відповідну оплату, стає трудовим. Тому праця – та цінність, яка здобуває блага, підтримує життя, надає йому смисл. Економічне життя – це світ, але світ як об'єкт праці, а тому і як продукт праці. Гроші виникають у результаті праці, про що свідчить вся історія і практика життя суспільства. Гроші як головна цінність, що визначає працю, завдяки їй одержують усю свою силу і непереборність у вирішенні питання про життєву реальність зовнішнього світу, оскільки передбачають вихід у цю об'єктивну дійсність. Іншими словами, в умовах функціонування ринкової економіки і вільної конкуренції, з характерним для неї виробництвом товарів для невідомого і вільного ринку, «товарність і вартість досягають свого повного розвитку, а роль витрат праці і трудової теорії вартості, і, таким чином, економічної діяльності у виробничих відносинах досягають свого домінуючого положення» [246, с. 100].

Нагадаємо той факт, що трудова діяльність, поділяючись на безліч професій і спеціальностей, є найбільш ефективним способом існування людини. Весь

соціальний механізм ринкових відносин спрямований на трансформацію повноцінного діяльно-трудоного життя в ремесло, професію. Система виховання, ідеології, політики культивує професіоналізм як найбільш оптимальний шлях до кар'єри. І це швидше за все необхідність, обумовлена даним типом економічних, політичних та соціальних відносин. Як «зручний» соціальний винахід, що дозволяє платити і власникам ресурсів, і виробникам «товарів», гроші визначають зв'язок між суб'єктом і об'єктом, людиною і світом. А конкретно «живим» зв'язком між «Я» і світом реальності є праця, діяльність. Завдяки праці гроші стають умовою живої єдності суб'єктно-об'єктних відносин, а з часом виокремлюючи суб'єкта в якості носія «монетарної свідомості». Дана ситуація обумовлена «торжеством» в масовій культурі і «свободи», і «рівності», і навіть «справедливості, що «свідчить про вплив цивілізації грошей на культуру, особливо в її масовій, усередненій формі» [130, с. 434]. Іншими словами, гроші змінюють характер праці та її цінність.

Безумовно, завдяки «продуктивності» праці відбувається безпосереднє одержання грошей, матеріальних благ у цілому. В даному аспекті гроші також будуть мати те функціональне, споживче, продуктивне значення, котре не має власне до життя (у всій його повноті й розмаїтті) відношення. Потрібно позбутися розуміння праці як об'єктивного показника, адже в цьому випадку зникає «міст», зв'язок між об'єктом і суб'єктом. Під поняттям «праці» необхідно розуміти те, що за ним стоїть – по змісту, по суті, по значенню. В розумінні праці просто як виробничої діяльності гроші постають певним дотичним утворенням, що констатує суто «лінійне», «матеріалістичне» розуміння (і відношення) до життя. При такій ситуації суб'єкт втрачає можливість здійснювати в процесі господарювання свої ідеї, проекти або моделі. Він втрачає здорову самосвідомість своєї суб'єктивності, реальності «Я», стаючи технологічним суб'єктом. Звідси фатальний детермінізм, що є виразом повної пасивності суб'єкта, відсутності в ньому актуальної сили, бажання до самодіяльності. Відбувається глобальний процес відчуження людини від світу, що стає, на відміну від «світу культури», «світом грошей». У цьому плані формування «монетарного світогляду» можна

розглядати як результат суб'єктивного «замикання» людини на грошовому інтересі. Але цей інтерес – «об'єктивний результат соціоекономічного розвитку в цілому і факт його сучасного стану» [104, с. 38-39].

Перед свідомістю «економічного суб'єкта», носія «монетарної свідомості», розгортається життя, в якому він тільки пасивний учасник, який не приймає в ньому «душевної» участі. Ця пасивність перетворює факти реального життя у щось зовнішнє стосовно нього: без співчуття, співпереживання тощо. Гроші в такому випадку перетворюються в певну відчужену від людини реальність, яка не потребує осмислення і не підлягає пізнанню. Адже пізнання вимагає інтелектуальної енергії, напруги, діяльності, і цей інтенсивний його характер повинен звільняти від примарності відчуженого світу. А разом з ним – і відчуття відчуженості від реальності грошових відносин. Адже гроші – вартість, загальний виразник вартості. Вони – «безпосереднє втілення вартості, у відношенні до всього світу товарів, вироблених працею. Гроші – результат праці, вартість якої виражена насамперед у грошах» [182, с. 215-216]. Без грошей безглуздо говорити про вартість праці, оскільки без їх присутності немає її калькуляції, оцінки і вираження. Завдяки такому розумінню переборюється однобічність суто «грошової спрямованості» людини, вона набуває повноти і життєвої цілісності. Але сьогодні змінюється характер праці: чим більше вона виходить за межі індустріально-виробничих процесів, тим більше вона значима для людини і суспільства.

Як правило, що кожне свідоме, цілеспрямоване подолання протилежності суб'єкта й об'єкта в сфері ідеальній і чуттєвій досягається за рахунок активної діяльності, праці. Гроші виступають ідеальною силою активізації трудових і пізнавальних дій. Звичайно, обидві ці області трудової діяльності, ідеальна і чуттєва, різко відрізняються між собою тільки в крайніх своїх проявах. В дійсності ж вони завжди виступають у взаємозв'язку. Цим встановлюється життєва функціональність грошей, не залежно від того, де відбувається взаємодія суб'єкта й об'єкта: у пізнанні, виробництві матеріальних продуктів, господарстві, трудових процесах, у яких здійснюється витрата сил, причинних зв'язках економічної

реальності. Гроші постають новим системоутворюючим критерієм як активності, так і ціннісно-сміслових орієнтацій. Адже вся справа в належному оцінюванні, що можна зробити в першу чергу за допомогою грошей. «Найбільший геніальний розум в суспільстві, якщо він не потрібен (а таких дуже багато), його здібності не мають ніякої вартості і, відповідно, ціни...» [179, с. 159]. Потрібен він стає тоді, коли одержує належну оцінку, запит, отже, і ціну, що знаходить вираз в тій чи іншій кількості грошей.

Сьогодні, в інформаційному світі, у вік комп'ютеризації, віртуального простору, планетарні технології створили із розрізнених цивілізацій та маргінальних елементів єдину самоспоглядальну комунікаційну систему, чий рефлексивний простір вбирає науку і мистецтво, музику й архітектуру, економіку і право. Праця в цих умовах втрачає свій «видимий», «чуттєво-фізичний» характер. Тенденції виробництва інформації і реалізації комунікації в сучасному суспільстві такі, що людина виводиться за рамки міжособистісних відносин, які раніше формували соціальність і належну їй ідентичність. Вона виводиться в об'єктивний світ – світ товарів, послуг, маркетингових комунікацій, піар-акцій, фінансових операцій. На основі цього виникає і стверджується система грошових комунікативних дій, яка «своїм змістом чинить потужний вплив на поведінку окремих індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому. Розуміння механізмів цього впливу є необхідною умовою для правильної інтерпретації мотивації дій людей, розуміння взаємозалежності їхніх інтересів, виявлення притаманних їм стереотипів сприйняття соціальної дійсності, визначення рівня їх інформаційної забезпеченості у сфері економічної діяльності» [208, с. 22]. В цій ситуації головною системною характеристикою нової якості глобальної економіки є саме первинність фінансового сектора, підлеглість йому всієї економіки. Фінансовий сектор глобальної економіки постає самодостатньою системою, котра «визначає не лише загальносистемні характеристики глобальної економіки, але й іншого типу діяльності» [104, с. 41].

Зазначимо, що це не просто перекваліфікація: з управлінця на менеджера, з бухгалтера на аудитора, банківського службовця на фінансиста тощо. Це перехід

до якісно іншого типу діяльності, коли людина одержує гроші не просто за своє вміння чи спеціальність, а за креативні здатності перетворювати дійсність. Але не лише для задоволення пізнавальної цікавості, досягнення істини, а також для одержання нового і значно більшого прибутку. В результаті чого виникають нові геополітичні простори, економічні проекти, транснаціональні угоди тощо. Але для цього потрібно не просто одержувати зарплату чи гонорар, а гроші, які є свідченням досягнення успіху або які дають можливість його досягти. Це та «специфічна, але разом з тим творча діяльність, ціна якої вимірюється країнами, революціями, створенням і розпадом союзів, імперій, коаліцій, людських долів і життів, тощо. Це та діяльність, яка вже не може бути виміряна «чесною працею». І саме поняття «честі» в даному випадку розуміється по-іншому» [104, с. 41-42].

Сьогодні традиційній виробничій діяльності протистоїть фінансова діяльність, котра виникла на основі глобальної грошової системи із вільно «плаваючими» валютами світу. Це дозволяє не лише переводити величезні суми з однієї валюти в іншу миттєво, але й так само миттєво заробляти такі ж величезні суми, які не вимірюються звичними розцінками. «Великі гроші» сьогодні заробляються в першу чергу на валютних операціях. Діючи в світовому масштабі «торговці валютою і цінними паперами спрямовують неперервно зростаючий потік вільного капіталу і можуть тим самим приносити щастя або горе цілим країнам, що вони й роблять, в значній мірі уникаючи державного контролю» [160, с. 74], – вказують Г.-П. Мартін і Х. Шуман. Це ринок без кордонів, він ніколи не відкривається і не закривається, він просто пульсує. Коли в Швейцарії банки закриваються на ніч, вже відкриті для бізнесу валютні заклади в Токіо або в Сідней. Коли в Шанхаї під час національного свята закриваються торгові будинки, відповідні їм заклади Лондону і Нью-Йорку продовжують працювати. Одні заклади в світі відкриваються і закриваються, а окремі підприємці то підключаються до лінії, то відключаються від неї, але «ринок продовжує оперувати кожною тисячною долю секунди кожного дня. Для того, щоб задовольняти потреби такого ринку, найкрупніші гравці валютного ринку повинні зберігати активність впродовж всієї ночі» [46, с. 298], – зазначає Дж. Везерфорд. Валютний

ринок сьогодні – це найбільший ринок у світі. Гроші, які обмінюються на валютному ринку, переважають валовий національний продукт головних економік світу за цілий рік. Тільки за рік через один торговий центр, подібній торговій біржі в Чикаго, проходять валютні операції на суму, яка перевищує загальний валовий національний продукт всього світу. То чи можна в таких умовах говорити про «чесні» гроші за працю, «рівні можливості», моральну відповідальність, соціальну ідентичність тощо? Тепер на ринку, отже, в світі, панують фінансові інтереси. Це означає, що гроші «перемогли» працю в її традиційному розумінні, одночасно відкривши нові, сучасні, знаннево-інформаційні види діяльності.

Сьогодні культура перебуває в пошуках нових ідентичностей. Тепер вже знайдеться не дуже багато тих, які будуть засуджувати гроші за те, що вони начебто здатні «спаплюжити все святе» (Ціцерон), оскільки є джерелом зла, втрати людяності, умовою аморалізму, руйнації особистості. Ніхто сьогодні не буде не лише агресивно, а й просто виступати проти фінансів, багатства, власності, дотримуючись традиції неприйняття «золотого тільця». Скоріше навпаки, буде прагнути стати його володарем, максимізуючи для цього духовні і фізичні зусилля. Тим самим людина стала по-особливому енергійно-вітальною, «тілоцентричною», позбувшись міфологем облаштування суспільного життя, в якому «кожному по потребам». Остаточно ствердилась впевненість в силі прагматично-раціонального, а не духовно-утопічного устрою. Що передбачає усвідомлення необхідності існування грошей як інструмента, оскільки вони є еквівалентом числової закономірності економічної системи, найбільш ефективною в її ринковій формі. Числовий вимір – це одна з найголовніших ознак європейської цивілізації взагалі і фінансової – зокрема.

### **3.3. Майбутнє грошей в глобальних трансформаціях соціоекономічної реальності**

Визначення суті грошей і, відповідно до цього, фундаментальних засад їх розвитку становить базовий рівень не лише економічної теорії, але й їх

філософського аналізу. Разом з тим у теорії грошей існує багато розбіжностей та невизначеностей з цього питання. Тому для пізнання природи і смислу грошей важливо виявити не лише чинники, які зумовлюють їх існування та функціонування в соціоекономічному та культурному житті суспільства, але й з'ясувати питання про перспективи їх подальшого існування. Наявність різних точок зору на зміст і сутність грошей свідчить про складність і неоднозначність цієї категорії, важливої для всіх сфер життя людини.

Як відомо, результатом функціонування грошей є стимулюючий або гальмуючий їх вплив на соціальні та економічні процеси. Цей вплив забезпечується самою наявністю грошей, їх кількістю в обігу, завдяки чому функціонують всі економічні і соціальні суб'єкти. У першому випадку роль грошей полягає в тому, що економічні суб'єкти поставлені в такі умови, які спонукають їх як виробників виробляти товарів і продукції більше і з меншими витратами, а як споживачів – витратити гроші економніше і з найбільшим купівельним ефектом. У другому випадку роль грошей проявляється в тому, що збільшення чи зменшення їх маси відповідно збільшує або зменшує обсяг платоспроможного попиту, впливає на кон'юнктуру ринку, на обсяги виробництва і зайнятість. В силу чого, як зазначав Л. Лафам, «гроші є одним з перших матеріалів, з яких людство утворює архітектуру цивілізації» [279, с. 14].

Важливе значення для розуміння сутності грошей в перспективі їх майбутнього в соціальному та економічному житті є теорія провідного економіста, представника Чиказької школи М. Фрідмана. На відміну від кейнсіанської доктрини, ключовим пунктом теорії грошей М. Фрідмана є положення, що попит на гроші (хоча і не обов'язково постійний у номінальному вирахованні), є стабільною функцією незначного числа змінних. Проведений ним аналіз історії розвитку грошової системи (США) через призму співвідношення між зміною грошової маси і цінами, а також змін у номінальному доході дозволив сформулювати чотири теоретичних постулати: щоб домогтися стабільності цін, важливий неінфляційний ріст кількості грошей; економічний прогрес можливий як при зростаючих, так і при падаючих цінах за умови, що передбачуване їхнє зростання помірне і



передбачуване; відносини між змінами в кількості грошей і змінами перемінних величин, що впливають на них, залишаються незмінними, незважаючи на розходження в наслідках, які викликало зростання кількості грошей; головний канал впливу проходить через зміни в грошах до змін у доході, а не навпаки. В цілому зміни росту грошової маси визначають зміни інтенсивності зростання номінальних доходів [236].

Як зазначалося, грошам належить ключова роль не лише в ринковій економіці, але і в житті соціуму. По-перше, суспільна роль грошей і їх основна функція в економічній системі проявляється у тому, що вони виступають з'єднуючою ланкою між товаровиробниками. По-друге, гроші є об'єктом грошово-кредитного регулювання економіки промислово розвинених країн. Вони стають носієм позичкового капіталу (кредиту як стимулу розвитку). Через механізм його руху, зокрема через банки та фондовий ринок, формування якого зумовлюється перетворенням грошей у капітал, відкриваються можливості забезпечити більшу рівномірність і збалансованість процесу розширеного відтворення. Дана ситуація обумовлена тим, що гроші постають в економіці як угода про їх використання в якості засобу обміну. Розглядаючи гроші як угоду, ми знаходимо в них багато спільного з іншими соціальними угодами – політичними, національними, сімейними тощо. Ці конструкції реальні, навіть якщо вони існують лише в думках людей. «Угода відносно грошей може бути досягнута формально або неформально, вільно або під тиском» [140, с. 93], – вказує Б.А. Ліетар.

У країнах з розвинутою економікою і високим рівнем добробуту, враховуючи загальноекономічні та соціальні завдання і цілі, встановлюється монетарний орієнтир зміни грошової маси, і відповідно до нього проводиться її регулювання за допомогою кредитних інструментів банків. Через зміну кількості грошей в обігу можна активно впливати на економічні, соціальні та культурні процеси у державі. Збільшуючи чи зменшуючи масу грошей в обігу, центральні банки, які діють від імені своїх держав, забезпечують зміну таких економічних інструментів, як платоспроможний попит, валютний курс, ціни, курс цінних паперів тощо.

Грошово-кредитне регулювання, як правило, спрямоване на стимулювання зростання грошової маси, подолання інфляційних процесів і стимулювання валового національного продукту. Всі грошові системи полегшують процес обміну між людьми. «Але кожного разу, – підкреслює Б.А. Лістар, – в ході становлення певної фінансової системи, потужна рухаюча сила грошей неминуче «наділяла» систему множиною інших задач – іноді свідомо, частіше несвідомо – від підтримки престижу богів або правителів до слугування соціально-економічним інтересам» [140, с. 95].

Вищесказане актуалізує проблему особливостей розвитку монетарних і фінансових систем, мінливий і трансформаційний характер яких відкриває перспективи зміни грошей від існуючого їх стану до нових валют. Ключова функція, яка перетворює вибраний об'єкт у валюту, – його роль засобу обміну. Поява нових грошей – більше ніж технічна проблема. Кожного разу, коли валюта виникає в суспільстві, вона визначає, хто в ньому має владу. Так, коли при владі були священники, саме храми випускали гроші. Коли управляли королі, вони присвоїли «суверенне право» випускати валюту. В індустріальну епоху прикладом влади стали національні держави, і національні валюти стали домінуючими. Сьогодні заявляють про себе нові, не національні валюти. Зокрема, це гроші мережі Інтернет – перші прояви корпоративних коштів, застосовуваних для платежів. Їх поява цілком закономірна з приходом інформаційної епохи. Хоча «ми все ще живемо в світі, утвореному виходячи з тих цілей грошової системи, які, звичайно, дозволили людству ефективно просунути під час індустріальної революції» [140, с. 97].

Постійне вдосконалення грошового механізму в генезі суспільного поступу створило сприятливі умови для формування міжнародних ринків і тісних взаємовигідних зв'язків між країнами, міжнародного переливу вільних капіталів у місце їх найбільш ефективного використання. Тим самим гроші набули принципово нової якості – стали носієм капіталу. Роль грошей як капіталу проявляється через п'ять їх основних функцій. Вартість товару, виготовленого на підприємстві, виражається у грошовому виразі. При цьому гроші виступають як

міра вартості і грошовий капітал. Якщо продукція продається за готівку, а на ці гроші надходять засоби виробництва, то гроші слугують і засобом обігу, і капіталом. Якщо продукція продається у кредит, і в зазначений термін кредиту боргові зобов'язання повертаються, то у цьому випадку гроші виступають засобом платежу і капіталом. Якщо гроші нагромаджуються з метою придбання у подальшому засобів виробництва і розширення обсягів виробництва, то вони виступають і засобом нагромадження, і капіталом. Нарешті, якщо суб'єкт господарювання відкриває дочірню фірму за кордоном, то гроші виступають світовими грошима, капіталом [167, с. 28-29].

Потрібно враховувати, що ми переходимо від індустріальної епохи до інформаційної. Сьогодні вже проводяться грошово-кредитні експерименти; невідомі масам нові валюти розповсюдились в десятках країн світу. Дані інновації містять реальні можливості для поступового виправлення недоліків і невідповідностей існуючої грошової системи без революцій і насилля. Але більш важливим є те, що ці нові додаткові валюти, які «працюють» разом з домінуючою національною грошовою системою, утворюють нове багатство – і фінансове, і соціальне, і культурне. Вони вже довели, що «можуть вирішувати деякі з наших найбільш термінових соціальних проблем без додаткового оподаткування або регулювання» [140, с. 114].

Зміни в грошовій системі, які активно впливають на розвиток людства, потрібно порівнювати з роллю генів у виникненні мутацій в біології. На перший погляд вони можуть здаватися незначними, але разом з тим мають довготерміновий характер, який не можна ігнорувати. Вчений-еволюціоніст С.Д. Голд називає «великою асиметрією» здатність еволюції утворювати трохи більше, ніж вона знищує. Біосфера «сумарно зростає», рухаючись в напрямку, протилежному ентропії у фізиці. Відповідно шлях створення «великої асиметрії» в соціумі лежить «через економіку» [276, с. 141]. В рамках цієї «великої схеми» гроші виступають у вигляді еволюційної інформаційної системи, котра складає людський внесок в цю «велику асиметрію». Гроші відіграють роль «соціальних генів». Наша епоха утворила грошову систему, котра приводить до виконання

ідеальну схему безперервного економічного прогресу на умовах ієрархії, управління, централізації. Зміни в генетичному коді відіграють зовнішню непомітну, але життєво важливу роль в розвитку мутацій. Так само «зміни в грошах мають потенціал, здатний глибоко змінити цінності і пріоритети постсучасного постіндустріального суспільства» [140, с. 115]. Гроші, таким чином, здійснюють безпосередній вплив на макроекономічні показники, зокрема на рівень ділової активності, внутрішній валовий продукт, процентні ставки, інфляцію, безробіття, соціальні дотації. Присутність грошей в усіх сферах людського життя дозволяє говорити про виняткову значущість досліджень у галузі грошей, грошового обігу, перспектив їх розвитку.

Найбільш відомою концепцією, яка досліджує вирішальний вплив грошей на основні макроекономічні структури суспільства, є вже згадувана кількісна теорія грошей, яка є «перш за все теорія попиту на гроші» [237]. Формулюючи свою теорію «попиту на гроші», М. Фрідмен наголошує на необхідності нової інтерпретації теорії попиту А. Маршалла, оскільки це позбавить теорію логічної суперечності та дозволить точніше аналізувати більшість економічних проблем. Зокрема, це проблема «рівних умов», які по-перше, являють собою альтернативні можливості, а не комбінацію кількості товару і ціни на нього у певний проміжок часу. Умови повинні бути однаковими для всіх товарів і цін, заданих на кривій попиту. Але залежно від кількості товару, ціни на нього, грошових витрат, зміни смаків споживачів у певний момент часу ці умови можуть змінюватися. Якщо вони змінюватися не будуть, то крива попиту на товар завжди буде еластичною, а цього відбуватися не може навіть у гіпотетичному суспільстві. По-друге, М. Фрідмен формулює зміст «інших рівних умов». Зокрема, до переліку «інших рівних умов» він включає: 1) смаки та вподобання покупців; 2) їхній реальний дохід; 3) ціни тісно пов'язаних товарів [48, с. 253]. Таке тлумачення є більш правильним і таким, що відповідає реальній поведінці економічних суб'єктів. Реальний прибуток є більш широким поняттям, оскільки він включає у себе грошовий дохід та купівельну спроможність грошей. Остання відіграє визначальну роль у формуванні ціни на товари, тому що має здатність коливатися

та по-різному впливати на різні групи товарів. У випадку формування різних цін на основний товар паралельно будуть встановлюватися так звані «компенсуючі» ціни на тісно пов'язані та всі інші товари з метою забезпечення стабільності купівельної спроможності грошей [48, с. 254]. Адже гроші – це «заморожене бажання». Цей процес «бажання і уявлення, що запускається і завершується мільйон разів кожену секунду, рухає нашу цивілізацію... Мисленнєві образи речей, якими оперують людські бажання – безмежні або обмежені лише уявленням, – урівнюватися до тих же самих речей» [271, с. 19-20]. Гроші в цьому контексті як «ділові істоти вічності і розмислу, які працюють над тим, щоб неможливості ніщо, відсутності зробити обов'язковою предметністю» [257, с. 30], – вказує Н. Шулевський.

У своєму визначенні виду та основних змінних функції «попиту на гроші», М. Фрідмен використав оптимізаційну модель індивідуальної поведінки, у якій як бюджетне обмеження фігурує величина сукупного багатства, яка включає всі види активів і «людський капітал». Різні види багатства розглядаються як субститути грошей. Бажаний обсяг грошових коштів у загальному портфелі активів визначається залежно від співвідношення прибутковості (вигідності) активів, оцінок зміни купівельної спроможності грошей, сукупного багатства індивіда та ряду інших змінних [238, с. 15].

Така установка має смисл і для теорії ринку. Звичайно, ринок не формує готовність індивіда до здійснення моральних установ в повній мірі. Безумовна готовність видозмінювати свої орієнтири деформує особистість, а однозначне схвалення будь-якої фактичної потреби позбавляє основи раціонально осмислену свободу. Індивід в своїй поведінці байдужий по відношенню до різних комбінацій благ, як і по відношенню до переконань, які підлягають трансформації. В теорії ринку передбачається, що воля, бажання індивіда спрямовані не на досягнення певного блага, а не пошук максимальної вигоди з різних комбінацій благ, які досягаються завдяки наявності необхідної кількості грошей [125, с. 256]. Для досягнення необхідних благ (багатства) індивіди готові до трансформації своїх переконань і уявлень, тобто зміни ціннісних установок. Це обумовлено

амбівалентним розумінням природи грошей: коли гроші розглядаються лише як еквівалент обміну і не заважають благородним діям на благо людства. І, навпаки, коли гроші стають найважливішою метою і з метою їх досягнення здійснюються різні негативні дії, причому це розглядається як нормальне явище.

Проведений аналіз показує, що в економічній літературі, заснованій на класичній раціональності, недостатня увага приділяється інформаційному суспільству як простору «нових грошей». Особливістю інформації є те, що вона «розширюється» по мірі використання. В кіберпросторі інформації може бути достатньо для всіх; вона дійсно доступна для великої кількості людей. Інформаційна мережа робить операційні затрати нижче, чим коли-небудь. Ринок, який виник до епохи інформатизації, скоріше всього буде відповідати традиційній економічній теорії. Однак в інших важливих аспектах інформаційна економіка повністю «перевертає» традиційну економічну теорію, визначає нові пріоритети мислення. Не так просто усвідомити той факт, що інформація та знання – єдині фактори виробництва, які не підлягають закону «скорочення доходів». Вони фактично підлягають закону «зростання віддачі» [270]. На практиці це означає, що інформація, стаючи доступнішою, також стає більш цінною. Через дану обставину гроші набувають нового розуміння.

Епоха інформатизації утворює нові можливості для «нових грошей». Зокрема, це стосується діяльності банків, які переміщуються на нові бізнес-арени, де вони починають виконувати зовсім інші функції і зіштовхнуться з різними конкурентами. Замість того, щоб «робити» гроші, розповсюджуючи між клієнтами накопичувальні вклади і займи для різного бізнесу, банки тепер в основному здійснюють «фінансові послуги». Тепер найбільш прибутковими для банків стало забезпечення роботи з кредитними картами, обмін валют, ринок фінансових похідних, цінні папери та інші фінансові продукти, призначені для продажу як приватним особам, так і корпораціям. В системі «відкритих фінансів переможцями стануть ті, хто буде тримати свої капітали в мережі, не переводячи їх в національні валюти» [140, с. 136]. Дана ситуація обумовлена тим, що виникла глобальна електронна грошова система, яка має більшу владу, чим великі банки або

корпорації; вони навіть здатні змусити політиків найбільш розвинених економік світу смиренно підкорятися їх волі і непередбачуваному руху. «Кожну секунду тисячі підприємців, і ще більше число комп'ютерів перебувають в стані готовності відреагувати на ринок, купити або продати, лише тільки числа постануть у певній статистичній програмі порядку. Завдяки безлічі практично одночасних рішень людей всього світу утворюються великі запаси електронних грошей, котрі переміщуються, подібно зграям птахів, добре навчених і готових полетіти, спрямовуючись в одному напрямку, але готових змінити напрямок на середині ріки» [46, с. 256]. Гроші, які сьогодні існують в кіберпросторі (мережі), переважають валовий національний продукт головних економік світу. Мережа стала валютним ринком, а валютний ринок охопив увесь світ, подібно мережі, що змінило стабільність звичних валют.

В цих умовах вказані вище теорії грошей (зокрема кількісна), втрачають свою актуальність. Інформаційні технології, створивши кіберпростір грошей, змінюють ситуацію. Адже значення має не сама технологія, а спосіб, яким ми її використовуємо. Вся наша діяльність, пов'язана з грошима, тепер кардинально змінюється. Додаткові платіжні можливості, не пов'язані з національними валютами, і неминучі, і необхідні. Нові технології здатні посилити цей процес, збільшити його масштаби і прискорити розповсюдження. Одночасно помінялися правила: виникли принципово нові визначення грошей, методи їх створення та використання. Тим самим виникає нове поле діяльності нових грошей, які відкривають нові можливості з новими проблемами нашої цивілізації. Зокрема, «нові платіжні системи породять проблему безробіття, котра неминуча при переході до нового прекрасного інформаційного суспільства, що повинно бути не байдуже кожному, навіть тим, хто вважає себе елітою, хоча б за розміром своєї заробітної плати. Те ж саме з турботою про похилих людей, з відновленням спільності людей і оточуючого середовища» [46, с. 140-141].

Вказана ситуація обумовлена тим, що спроби вчених розробити стабільну концепцію попиту на гроші та надати рекомендації для проведення ефективної економічної політики, не вдалися. Основна причина полягала у тому, що фінансові

активи почали розглядатися як основне джерело доходів, відповідно змінювалося значення змінних у функції попиту на гроші. Внаслідок швидких темпів зростання ролі в економіці фінансових ринків попит на гроші значною мірою почав залежати від їх функціонування. Чим краще вони були організовані, тим вищим ставав попит на гроші, оскільки процентні ставки підвищувалися та приносили значний прибуток. Як зазначає Дж. Везерфорд, електронні гроші, переміщуючись зі швидкістю світла, стали «найбільш могутньою фінансовою, політичною і соціальною силою в світі. Гроші стали більше схожі на божество, абсолютно абстрактне і безтілесне» [46, с. 292-293].

Визначальну роль у перенесенні уваги на фінансові активи відіграли трансакційні витрати, які у «теорії попиту» на гроші майже не розглядалися. Сьогодні ж вони є одним з ключових чинників, що характеризує функціонування не тільки фінансових ринків, а й економічної системи в цілому. Перенесення акценту на фінансові активи на відповідне отримання високих доходів було зумовлено скорочення значною мірою трансакційних витрат. Це стало можливим також за рахунок бурхливого розвитку тепер уже у фінансовому секторі економіки новітніх комп'ютерних та інформаційних технологій, що дозволило глибше розуміти та проникати у поведінку ринків та індивідів, обробляти, запам'ятовувати та зберігати «великі масиви різноманітної фінансової інформації, а також використовувати її в режимі реального часу» [164, с. 3-4]. В результаті зниження трансакційних витрат, внаслідок дерегулювання фінансового сектора економіки, викликало бурхливий розвиток окремих його складових. Зокрема, почав формуватися ринок похідних цінних паперів, виникли нові сфери економічної діяльності, в тому числі управління ризиками, фінансовий інжиніринг тощо.

Отже, розвиток фінансового кіберпростору, посилення конкуренції та швидке зростання інновацій обумовили динамічне зростання фінансових ринків, які відіграють вирішальну роль у підтримці економічного поступу. Значний вплив на формування попиту на гроші з боку економічних суб'єктів здійснюють, на нашу думку, «інші рівні умови». Вони виявляються на сучасному етапі розвитку, по-



перше, у нестабільності економічної системи; по-друге, в існуванні трансакційних витрат; по-третє, у переважаючій ролі фінансового сектора над реальним. Отже, у сучасних умовах попит на гроші потрібно розглядати з точки зору домінування фінансового сектора над реальним. Відповідно, попит на гроші, який визначає потребу індивіда (економічного суб'єкта) у грошових коштах, формується не стільки на основі перманентного доходу та інфляційних очікувань, скільки на основі попиту на фінансові активи та кредити, і залежить більшою мірою від ефективності функціонування фінансового сектора економіки. Трансформація функції попиту на гроші, з одного боку, привела до суттєвого підвищення індивідуального багатства та зростання добробуту, але, з іншого, – спричинила величезний розрив у доходах та призвела до нерівності у їх розподілі [169]. Отже, соціальної нестабільності.

Вказана «нерівність» обумовлена діяльністю ринкової системи, яка веде не лише до створення порядку, але й до величезного підвищення прибутку, що привноситься зусиллями людей. Діяльність ринку Ф. Гаєк пропонує називати «грою», яка породжує багатство, веде до збільшення потоку благ і перспектив задоволення потреб всіх її учасників. Під ринковою «грою» розуміється «боротьба за правилами, успіх в якій приносять вміння, сила або удача» [247, с. 282]. Таким чином, ця ринкова «гра» виробляє багатство, поставляючи «кожному гравцеві інформацію, яка дозволяє йому задовольнити ті потреби, знання про які у нього немає, і використовувати засоби, про існування яких він би не мав уявлення [247, с. 283]. Все це робить можливим задоволення більш широкого кола потреб, чим в кожному іншому випадку. І разом з тим породжує нерівність в суспільстві, яка стає тоталізатором соціальних трансформацій.

Разом з тим це не означає трагедії чи певного фіналістського результату. Навпаки, нерівність у розподілі – це закономірний результат розвитку суспільства, яке сьогодні характеризується як інформаційне. Позитивним є те, що інформація в якості ресурсу дає більший, чим коли-небудь, кількості людей можливість утворювати свої власні валюти, які можуть бути виразником їх власних цінностей. В якості відправної позиції потрібно знати, що вибір в системах грошей існує і він

має значення. Історично так склалося, що більшість особливостей грошових систем не було розроблено свідомо. В цих системах еволюційно сформувалося те, що проектувала на них структура влади і «колективне несвідоме» відповідних суспільств. Тепер можна все робити по-іншому, оскільки знаємо достатньо і про гроші, і про «колективне несвідоме», що відкриває інші можливості та варіанти. «Свідомий вибір в системах грошей на всіх рівнях – глобальному, національному, корпоративному, низовому або індивідуальному – може бути найбільш сильним важелем для того, щоб визначити, чи дійсно можливості інформаційної епохи приводить до стійкого добробуту або дадуть який-небудь інший результат» [140, с. 141], – зазначає Б. А. Ліетар.

В цьому контексті проблема майбутнього грошей набуває нових рис. Для бачення картини перспективи розвитку грошей Б. Ліетар пропонує ряд «сценаріїв». Їх створення є інструментом, який допоможе послідовно осмислити складні ланки надій і взаємовідношень. При цьому стає досяжним прийняття рішень на основі інформації, в силу чого наші дії стануть осмисленими, найбільш раціональними серед широкого діапазону майбутніх можливостей. Окрім того, створення «сценаріїв» має три цілі. По-перше, заперечити звичні уявлення, що ствердилися в думках, віртуальних моделях, мисленні та віруваннях. Ці установки діють як фільтри: через них не проходить те, що дозволило б нам проникнути в майбутнє. «Сценарії дають можливість видалити ці фільтри і зазирнути в «закриті» зони, осмислити приховані передбачення, відкриті нові погляди в майбутнє. По-друге, визначити приховані сили, які управляють основними подіями, і краще зрозуміти принципи їх роботи. По-третє, працювати з даними «сценаріями», творчо використати ясність, які вони приносять в наші думки, для того щоб формувати майбутнє у відповідності з нашими бажаннями» [140, с. 144]. Причому вказані сценарії не «сухі», далекі від реального життя вправи для розуму. В свій час правильно побудований «сценарій» дозволив фірмі Shell передбачити падіння Радянського Союзу і підготуватися до цього, уникнувши мільярдних витрат при прогнозуванні інвестицій у нафтові промисли Північного моря. Фірма Shell і сьогодні оновлює свої сценарії приблизно кожні три роки. Дані

методи були в подальшому удосконалені корпорацією «Global Business Network», заснованої вихідцями із «Shell» [283].

Сьогодні стало зрозумілим, що людство вже не може жити тим, чим жило в останні десятиліття. Реальна проблема, пов'язана з цим, полягає в тому, що теперішнє не має ніякої ймовірності здійснення. Адже інформаційна революція, кліматичні зміни із зникненням біологічних видів, нестійкість грошово-кредитних систем досить сильно порушили усталені соціальні системи. Зокрема, змінилася сама природа грошей, а нові технології змінюють тепер їх форму. Паралельно з електронними версіями грошей з'являється дещо зовсім інше, чим те, що було раніше. Перетвореним може бути все, що пов'язано з грошима: і власне гроші, і ті, хто їх утворюють, і те, що вони означають, і які емоції викликають. Навіть «поведінка людей, їх відношення один до одного і оточуючого середовища можуть змінитися в процесі виникнення нового світу» [140, с. 148]. Власне, це ми і спостерігаємо сьогодні.

Відомо, що найбільш радикальний, революційний вплив на суспільство здійснюють ті технологічні зміни, які змінюють інструменти взаємовідносин між людьми. Фундаментальні зміни були привнесені в розвиток цивілізації винайденням письма, алфавіту і друкарського верстата. Вражаючі дух соціальні, політичні та економічні наслідки привело винайдення телефону, автомобіля і телебачення [152]. Все це класичні приклади змін, які кардинально перетворили життя людини і суспільства. Зміни в природі грошей будуть мати наслідки не менші, чим у вказаних вище випадках. Гроші для нас – ключовий інструмент матеріального і культурного обміну з людьми, які перебувають поза нашим безпосереднім, «близьким колом». В ринковому (капіталістичному) суспільстві немає більш важливого інструмента, який може змінити людські відносини, ніж гроші. Капіталізм взагалі може бути визначений як соціальна система, яка використовує потоки грошей на ринку, щоб розподілити ресурси серед всіх членів суспільства. При капіталізмі гроші «не тільки засіб, але також і мета більшої частини обмінів. В сучасному ринковому суспільстві зміна грошей рівнозначна зміні і ресурсу, і основоположного мотиву більшості наших дій. Тому,

перетворюючи природу грошей, ми, скоріше всього, одержимо значно більш серйозні наслідки, чим можна уявити» [140, с. 149], – стверджує Б.А. Ліетар.

В свою чергу, з точки зору П. Козловскі, ринком називається певна форма організації економічного обміну відповідно з певними раціональними та нормативними передумовами. Головною їх передумовою виступають, як правило, гроші. Вони є «передумовою виходу на ринок і засобом обміну, критерієм оцінки і стабілізації економіки, гроші є «god term» (повсюдний (визначальний) бог – Г.П.). Гроші визначають всі взаємодії в господарських процесах. Час як параметр дії в економіці співмірний з грошовим його виміром, оскільки капітал і кредит – це той же час. Час стає керованим через грошові виміри» [125, с. 242]. Так само вартість, ціна товарів і соціальних благ сьогодні по відношенню до вартості, ціни товарів і соціальних благ в майбутньому калюкулюється грошима: адже всі попередні досягнення завдяки грошам або ліквідовані, або капіталізовані. Часовий континуум не тільки проглядається, він підлягає вичисленню. Масштаби сьогоднішнього споживання і споживання в майбутньому можна без особливих труднощів підрахувати за допомогою грошей.

Безумовно, суспільство надзвичайно складна система, яку неможливо описати простими термінами. Тепер це, враховуючи синергетичний вимір, зрозуміло як ніколи, і вперше в історії цивілізації грошова діяльність («гра») набула воістину глобальному характеру. Тепер, коли всі країни раз і назавжди вибрали гроші як «соціальний мотиватор», зміна грошових систем може стати найбільш могутнім способом свідомої зміни колективної поведінки. Окрім того, «вперше в історії наслідки будь-яких грошово-кредитних змін постануть помноженими на інші інформаційні та комунікаційні технології, і ми дуже швидко опинилися там, де і не передбачали бути» [125, с. 150-151]. А саме, в умовах нового цивілізаційного виміру.

Необхідно враховувати, що інформаційна революція радикально передала владу транснаціональним корпораціям, позбувшись тим самим основ самої концепції національної держави. Замість того, щоб модифікувати себе зсередини, пристосовуючись до розширення своєї соціальної ролі, корпорації змінили світ по

своїм міркам [278]. Взяті ними на себе функції уряду можуть, щоправда, привести до непередбачуваних наслідків. Іншими словами, замість конкуренції звичних валют різних країн, підтриманих тільки урядовими зобов'язаннями, корпорації можуть випускати свої власні гроші, забезпечені реальними товарами та послугами. При таких змінах продовжиться тенденція подальшого втручання в індивідуальне життя, посиляться «наступ на права громадян на користь великих корпорацій» [274, с. 49-50].

Вказана перетворювальна діяльність – результат схожості і поєднання трьох тенденцій, на які посиляється «сценарій»: потреба громадян в необхідності особистої ідентифікації як гарантії дотримання безпеки при електронних платах. Поскілки електронна економіка розширюється, породжуючи кримінальне кіберпідпілля, постільки посилюється обґрунтованість цього процесу; електронні форми грошей (старих валют різних країн або корпоративних платіжних засобів), ідеально підходять для того, щоб стати «прослідкованою валютою», через яку легко слідкувати, хто що купує. Саму велику цінність для маркетологів інформаційної епохи будуть представляти масивні бази даних спостерігачів, котрі створюються вже сьогодні, про що свідчить величезний попит на безпрецедентно могутні облаштування збереження даних; об'єднання інформації, яку несе штрих-код виробу, і особистої ідентифікації покупця. Економічний стимул для цього майже нездоланий, особливо для продавців товарів масового попиту, котрі таким чином мають доступ «до повної інформації про мільйони споживачів, включаючи інформацію про їх вибір і образ життя» [140, с. 162-163].

Розвиток корпорацій ставить нові проблеми, важливі для індивідуального життя в соціокультурному аспекті. «Чим вищий прибуток корпорації в умовах системи самоуправління, яка виникла, і чим більше вони віддалені від місця, де працюють, тим сильніше відрізняються інтереси корпорацій і людства» [278, с. 74], – вказує Д. Кортен, доктор філософії із Стенфордської школи бізнесу. Сучасна корпорація все більше існує як окреме юридичне лице. Разом з тим виникає нова проблемна ситуація: «Головною проблемою майбутнього стане надлишок непотрібних людей, не відповідних потребам корпорацій, і тому не

маючих освіти і спеціальності, старіючих і ображених... Повільний перерозподіл багатства... зараз втрачає свою значимість, так що майбутнє – за нерівністю. Ми входимо у вік відчаю, вік обурення, вік гніву. Світ вже належить глобальній системі корпорацій» [140, с. 177-178], – зазначає Я. Анджел.

Для всіх сьогодні є зрозумілим, що корпорації в значній мірі визначають всі основи сучасного життя, як церква в Середні віки. Корпоративні еліти визначають, що більшості читати чи дивитися по телевізору і в театрах, які предмети можуть стати здобутком спільноти в якості тем публічного обговорення і дискусій, які ідеї будуть вивчати школярі та студенти, як буде визначена і організована робота і скільки за неї будуть платити, кому вистачить грошей на виборчу компанію, а кому не вистачить. Всі ці тривоги актуальні, але вони відкривають не причини, а наслідки. В сучасній історії Заходу владу і вплив традиційно розділяли (і/або вони були збалансовані між ними) чотири «сили»: уряд, бізнес, наука і ЗМІ. Сьогодні більш очевидно і безпосередньо, чим коли-небудь раніше, гроші керують всіма силами і сферами. Всі повинні робити те, що хоче фінансовий ринок. При існуючій грошовій системі звичка тривалий час розмірковувати над перспективою подальшого існування, замість того щоб думати про одержання прибутку в наступному кварталі, жорстоко карається. Іншими словами, «грошова система – це те, що викликає структурний конфлікт між інтересами акціонерів, власною етикою і стурбованістю майбутнім» [140, с. 178-179].

Наступний «сценарій», який може бути – це перехід до «замкнених спільнот». Він («сценарій») може реалізуватися в житті колективним прагненням «закритися» де-небудь, щоб відчувати себе в безпеці. Пріоритет буде відданий міркуванням безпеки локальної спільноти та її підприємств. Коли грошова система «впаде» (втратить своє значення), всі фінансові угоди з оточуючим світом також втрачають сенс. В «замкнених спільнотах» контроль над місцевими валютами може бути використаний для того, щоб «замкнути» людей в певний безпечний простір. Коли руйнується система офіційних світових валют, такі місцеві грошові системи могли б (в результаті дефолту) краще всього сформувати мережі безпеки для спільноти. Як це не парадоксально, процес світової

глобалізації супроводжується процесом регіоналізації, діяльності на користь місцевих регіоналізацій, діяльності на користь місцевих пріоритетів і місцевої культурної однорідності. Зауважимо, що цей процес не завжди може проходити мирно.

Заслуговує уваги сценарій «стабільного добробуту», або «багатства» (достатку). Цей достаток не має відношення до накопичення речей. Достаток (багатство) – це те, що забезпечує достатню свободу вибору в матеріальній області максимально багатьом людям, щоб вони могли максимально реалізувати свої бажання і творчий потенціал. Останній є виразом їхніх найбільш високих духовних запитів, того, що надає їх життю його істинний смисл. Простіше основну тезу «стійкого достатку» можна виразити наступним чином: «сьогодні можливо зробити капіталізм дійсно життєздатним, ініціювавши новації в грошовій системі» [140, с. 207]. Життєздатним не лише з точки зору екології, але і в соціально-політичному смислі. Важливий для всіх ключ до розвитку життєздатності ринкової економіки, яка визначає життєдіяльність сучасної цивілізації, – втілення грошових систем, які підтримують цю мету.

Вказані «сценарії» мають однакові, хоча і відносні шанси на здійснення. Причому вони не єдині можливі варіанти майбутнього. Насправді, ймовірніше всього, наше майбутнє виявиться синтезом кількох або всіх їх відразу. В різних кінцях світу все буде по-різному. Адже всі є свідками того, як швидко стверджується світ інформації. Разом з тим виникає немало проблем для кожного індивіда, кожного члена суспільства. В час цього переходу нові грошові системи дозволяють вирішувати найбільш гострі, ключові проблеми.

Необхідно підкреслити, що ми живемо в епоху, в яку остаточно ствердилися сподівання, які вкладали в своє розуміння прогресу суб'єкти ринково-економічної діяльності. «Сьогодні, – писав на початку минулого століття М. Вебер, – дух аскези – хто знає, чи назавжди? – відійшов з «мирської оболонки». Капіталізм, що перемиг, не має потреби в такій опорі (релігійній моралі і етиці). Відійшли в минуле і розові мрії епохи Просвітництва. І лише уявлення про «професійний обов'язок» залишається, як раніше привид релігійних ідей. В тих випадках, коли

виконання «професійного обов'язку» не може бути співвіднесено з вищими духовними цінностями, або, навпаки, коли воно суб'єктивно не відчувається як безпосередній економічний примус, сучасна людина як правило не намагається вникнути в сутність цього поняття» [43, с. 206].

В даний час, продовжує мислитель, прагнення до наживи, позбавлене свого релігійно-етичного змісту, приймає там, де воно досягає найвищої свободи, а саме в найбільш розвинених капіталістичних країнах, характер нестримної пристрасті, іноді близької до спортивної. Нікому не відомо, хто в майбутньому поселиться в цій попередній обителі аскези; чи виникнуть до кінця цієї грандіозної еволюції зовсім нові пророчі ідеї, чи відродять вони з небувалою могутністю попередні уявлення та ідеали або, якщо не відбудеться ні того, ні іншого, чи не наступить вік механічного окостеніння, переповнений нервовими спробами людей повірити в свою значимість. Тоді-то стосовно до «останніх людей цієї культурної еволюції набудуть істини наступні слова: «Бездушні професіонали, безсердечні сластолюбці – і ці нікчеми вважають, що вони досягли ні для кого раніше не доступного рівня людського розвитку» [43, с. 207].

Той, хто занадто переймається «кризою духовності», може взяти слова М. Вебера в якості «сценарію», що збувся. Про це говорять як соціологи, так і філософи. Але в 30-х роках минулого століття видатний економіст Дж.М. Кейнс переконливо показав: якщо боротьба за добробут бути вирішена, людство буде позбавлено традиційної мети. Кожна країна і народ очікують епоху добробуту і вільного часу зі страхом. Адже зайняти себе – лякаюча проблема для звичайної людини без спеціальних талантів, особливо якщо у неї більше немає укорінення на землі або в культурі, або в улюблених заняттях традиційного суспільства. «По крайній мірі для мене з кожним днем стає зрозумілим, що моральні проблеми нашого часу зосереджуються навколо любові до грошей, якщо врахувати, що в дев'яти випадках з кожних десяти ми обов'язково звертаємося до грошових мотивів, коли мова йде про наші повсякденні справи; якщо врахувати властиве всім людям прагнення до індивідуальної економічної безпеки – предмету наших головних очікувань; якщо врахувати, що гроші одержали у нас всезагальне



визнання як міра справжнього успіху, що фундаментом сімейного добробуту і майбутнього достатку виступає прихований в нас інстинкт до накопичення. Моральний авторитет релігій, які викликають все менше і менше інтересу у більшості людей, поступово знижується, хоча вони постійно пропонують сучасні трактування церемоній і обрядів на відміну від своїх попередників, котрі не турбувалися про цей бік релігійного життя» [123, с. 924].

Якщо Дж.М. Кейнс правий, то людство змушене повторно «винайти» себе, знайти інші способи визначити, хто ми є. Адже тепер, в інформаційну епоху людина не зможе ідентифікувати себе з «ярликами виробництва». Іншим словами, людина змушена буде шукати інші тотожності, інші цілі життя. Звичайно, складно, якщо взагалі можливо, дати кількісну (однозначну) відповідь на це питання, в основному тому, що багаті народи витрачають свій прибуток, полегшуючи доступ до освіти для своїх громадян. Оскільки збільшення багатства «дозволяє підвищувати рівень освіти і здобувати інші додаткові знання, ми не можемо з впевненістю оцінити точний внесок людського капіталу в процес економічного зростання. Однак ми можемо з впевненістю сказати, що цей внесок значний» [251, с. 429]. Адже економічний прогрес не міг сильно вплинути на економічне зростання без освіти народу. При правильних стимулах освіти люди можуть скористатися вже існуючим запасом знань в світі і перетворити те, що в них є, в те, що вони хочуть. Навіть завдання одержання правильних стимулів саме по собі складає проблему знань. Ми постійно вчимося, і в цьому запорука нашого поступу.

Безумовно, вказані точки зору і позиції свідчать про внутрішні суперечності ринкового суспільства, які виявляють себе із зростаючою роллю фінансового капіталу в світі. Однак це свідчить і про історичну обмеженість грошей як міри справедливої оцінки діяльності людини. Гроші в силу своєї природи можуть взаємодіяти тільки з опрідметненими здібностями і тільки з ними. Поки в суспільстві домінують «масові і колективні здібності» людини, гроші будуть слугувати «основним мірилом справедливої оцінки діяльності людини» [179, с. 143]. Але світ інформації (інформаційна епоха) все далі і далі «відсовує»

справедливість на другий план, що вносить додаткові риси в становлення нової реальності.

Сьогодні домінуюча глобальна економічна система переживає найбільші зміни з часів домінування індустріальної епохи. Рух в бік подальшого розвитку епохи інформації змінює як життя еліти, так і тих верств населення, який не входить в кваліфікацію «середнього» класу. Виникають в зв'язку з цим нові системи управління: влада буде переходити до таких інститутів, як ВТО, глобальним корпораціям; в системі глобальної валюти реальну владу будуть мати інтегровані глобальні ринки валют. «По мірі того, як значення грошей зростає, – вказує Дж. Везерфорд, – розгортається нова боротьба за контроль над ними в прийдешньому столітті. Ймовірно, ми станемо свідками тривалої ери конкуренції, під час якої виникне, буде швидко розповсюджуватися і зникати в бурхливих хвилях багато типів грошей. В прагненні встановити контроль над новими грошима, щоб стати головними фінансовими інститутами нової ери, бореться багато суперників» [46, с. 315]. Нової ери, яка постане «ерою грошей».

Таким чином, людство вступає в період, в якому буде багато конкуруючих систем грошей. Після звільнення від державного контролю роль грошей в нашому житті ще більше підвищиться порівняно з минулим. З часу першої появи в світовій історії гроші утворювали нові інститути і образ життя, тобто нову реальність, в той же час руйнуючи і заміняючи більш ранні системи. В глобальній економіці («фінансовій цивілізації») влада грошей та інститутів, побудованих на ній, витіснить економіку будь-якої країни, союзу країн або міжнародної організації, які сьогодні існують. В умовах інформаційної епохи, в контексті стимуляцій і захисту електронних технологій виникає нова глобальна еліта, котра не належить до якоїсь конкретної, певної країни. В силу чого ще більше підвищується роль грошей в нашому соціальному та індивідуальному житті.

## Висновки до третього розділу

Філософський аналіз феномену грошей виводить за межі економічного аналізу їх функцій. Адже змістовне призначення грошей як міри вартості нероздільно пов'язане з категорією «ціна», що з необхідністю обумовлює оцінку, оцінювання і, зрештою, цінність. Останнє передбачає розгляд грошей в смисловому полі культури, завдяки чому відкриваються можливості їх всебічного розгляду у всіх аспектах соціального буття, в тому числі і в економіці. Як продукт смислоутворюючої діяльності людини, гроші в контексті філософського дискурсу одержують статус не лише онтологічної і гносеологічної, але й духовно-ціннісної, морально-етичної змістовності, яку можна описати в першу чергу в термінах «значення» і «сенс».

Загальні рамки соціокультурної значущості для всієї сучасної цивілізації були сформовані у «вісьовий час» (К. Ясперс), коли впродовж небагатьох століть виникла нова соціальна і культурна реальність. Її ознакою стала раціональність, на основі якої стверджується важливість прагматичних принципів, і разом з ними – цінність грошей. Причиною даного повороту стали соціально-економічні перетворення, зокрема дія механізмів товарно-грошового обігу. Цей період співпав з процесом в економічному житті, що одержав назву «монетарної революції», в результаті якої трансформацію суспільства починають визначати гроші.

Ствердження «фінансової цивілізації» показує, що гроші належать не лише до економічних вартостей, а й до всезагальних соціокультурних цінностей, універсальній культурі. «Світ грошей», або простір «фінансової цивілізації» демонструє найбільш неочікувані феномени процесу глобалізації, попереджаючи своїми трансформаціями тенденції інформаційно-технологічного типу відтворення. В культурі через домінування суб'єктивних векторів гроші одержують можливість формувати іншу систему цінностей, далеку від традиційних. Так виникає, зокрема, утилітарна етика, «монетарна свідомість» і економізм.

Як феномен культури, гроші здійснюють активний вплив на людину, ініціюючи визначальні моменти її самореалізації. Гроші раціоналізують активність індивіда і його сукупну соціокультурну діяльність, здатні виступати формою знання, символом екзистенції, знаком всього суцього. В процесі розвитку соціального життя гроші в силу своєї сакральності стали атрибутом політичної влади і системи владних відносин в цілому. Вплив грошей на суспільні відносини, на формування ціннісних орієнтирів обумовлений тим значенням і змістом, якими їх наділяє людина в своїй суб'єктивності.

Грошам належить ключова роль не лише в економіці, але і в культурі та суспільстві, що виокремлює їх важливу роль. Дана ситуація обумовлена тим, що гроші постають в економіці як угода, оскільки завжди використовуються в якості засобу обміну. Розгляд грошей як угоди відкриває в них багато спільного з іншими соціальними угодами – політичними, національними, фінансовими, моральними тощо. Зміни в грошовій системі, які постійно відбуваються, впливають на соціум, як гени на спадковість. В сучасних умовах попит на гроші потрібно розглядати з точки зору домінування фінансового сектора над реальним. Трансформація функції попиту на фінансові активи та кредити залежить більшою мірою від ефективності функціонування фінансового сектора економіки. Звідси така велика увага до феномену грошей, що обумовлює розробку сценаріїв її майбутнього і перспективи розвитку.

## ВИСНОВКИ

Соціально-філософська думка, включена в процес наукового пізнання, переглядає усталені принципи та істини, вибирає найбільш актуальні, відповідні викликам глобального світу, а всі інші осмислює і дає належну оцінку. Її важливою особливістю є аналіз безпосередніх умов існування людини в реаліях фінансової економіки, ознакою якої є орієнтація на матеріальний добробут і реалізацію споживчих сподівань. Загально визнаним інструментом їх досягнення є гроші, одне з видатних і разом з тим суперечливих досягнень людського розуму.

Рух соціальної історії обумовив ствердження монетарних пріоритетів сучасної цивілізації, яка одержує характеристику «фінансової». Поняття «цивілізація» означає високий рівень суспільного і культурного розвитку. «Фінансова цивілізація» стверджує систему соціоекономічних, культурних відносин, в якій монетарному фактору належить чільне місце. У «фінансовій цивілізації» гроші стали ринком, а не інструментом для ринку. Для глобальної економіки влада грошей та цивілізаційних відносин, побудованих на них, витісняє традиційну культуру, політику, людину, визначаючи і обґрунтовуючи систему монетарних пріоритетів.

В процесі генези суспільства проблема грошей стає об'єктом осмислення у метафізичних, соціально-філософських, економічних, філософсько-економічних, культурологічних дискурсах. Гроші, будучи елементом впорядкування господарства, розкривають свою природу як суспільна цінність в онтології соціального буття. Дослідження грошей в економічній теорії не відображають до кінця соціокультурну сутність та природу феномену грошей. Саме філософія в своїх методологічних і теоретичних рефлексіях дозволяє створити найбільш узагальнене визначення грошей, розкрити їх ідеальну природу, виявити основні сутнісні засади, показати їх значення для людини в якості блага – матеріального, духовного, ціннісного. Дана ситуація впливає на формування нової картини світу, нових поглядів і нових переконань людини.

В історії цивілізації гроші, з часу їх виникнення, відігравали все більш значну роль, в першу чергу у визначенні основних смислів і цінностей життя. В епоху Модерну відбувається трансформація всієї соціокультурної системи, в результаті якої в економіці стверджується капіталізм, в політичному житті – парламентаризм, в мисленні – раціоналізм, у виробництві – індустріалізм, в системі цінностей – індивідуалізм та утилітарна етика. Організована на цих принципах соціальна система розвиває небачену могутність та експансіонізм, об'єднуючи під своєю егідою все людство, утворюючи глобальну, макроцивілізаційну систему.

Розкриття сутності феномену грошей унеобхіднює пошук нових методологічних підходів і способів пізнання. Співіснування в сучасній філософії якісно різних стилів і методів мислення одним з ключових факторів філософського дослідження грошей стверджує здатність до розуміння значимості нових теоретико-методологічних, культурно-інтелектуальних дискурсів, незалежно від своєї позиції, узгодження інших уявлень зі своїми власними. Прагнення наукової спільноти зберігати довіру до інших концептуальних систем є причиною збереження і розвитку сучасної методологічної культури мислення як умови продуктивного пізнання «фінансової цивілізації».

Становлення соціальних та господарсько-економічних відносин виокремлюють гроші як міру вартості товарів, причому вони самі стають товаром особливого роду – всезагальним еквівалентом. Реалізуючи функцію міри вартості, гроші перетворюються в найважливіший атрибут соціоекономічних, політичних, культурних відносин, визначаючи їх смисл і напрямок. В результаті вони займають головне місце в системі соціального буття, яке стає «грошовим ладом», «світом економіки».

В якості невід'ємного елемента розвиненого економічного механізму, гроші забезпечують обмін в системі ринкового господарювання, яке постає надскладним механізмом взаємодій соціальних, виробничих, фінансових, культурних, вітальних зв'язків. Завдяки чому ствердився фінансизм, в просторі якого гроші «роблять» гроші, вивільняються підприємництво і праця, знання й інформація, наука і винахідництво, постійно зростає вартість. «Фінансова цивілізація» є «грошовим

ладом», його домінантою стає прагнення всіх активних членів суспільства до володіння грошима як умови їх свободи та інструменту самореалізації.

Формування сучасною науковою спільнотою культури мислення, заснованої на метатеоретичному типі рефлексії, передбачає появу суб'єкта пізнання, здатного працювати з різними теоретико-методологічними системами координат. Еволюція становлення і розвитку грошей, представлена в різних концепціях їх осмислення і розуміння, демонструє палітру різних підходів і тлумачень. Проте спільним для них є визнання грошей як продукту суспільства, його цінністю, витвором, за який воно має нести відповідальність. Людина повинна збагнути їх справжнє місце і роль у своєму житті і житті суспільства, навчитись керувати ними на основі поєднання можливостей сучасної економічної науки з її практичною спрямованістю, і філософії з її спрямуванням на пізнання світу в його цілісності.

В якості конкретно-загального гроші протистоять чуттєво даному розмаїттю індивідуальних уявлень про них. В цій ситуації вони оприявлюють себе як ідеальне, вмещаючи в себе все багатство особливого і одиничного, що знаходяться в системі соціально-економічного і культурного життя. В умовах «фінансової цивілізації» гроші є метою, ідеалом, що виступає для індивіда в якості особливого предмету, відношення до якого може цілеспрямовано змінюватися відповідно до вимог і потреб практичної діяльності.

Виникнення грошей обумовлене існуванням розвиненої здатності до абстрактного мислення. Звідси спорідненість у розвитку грошей та знакових систем. Кожний «знак» спрощує функціонування людини в світі та дозволяє ігнорувати конкретну багатоманітність його проявів. Гроші, як і «знак», знеособлюють світ, замінюючи речі знаками речей. В якості універсального «знаку» гроші функціонують як «витіснення» звичних форм комунікації. Вони позначають відсутність речі, підмінюють її, причому виступають таким «знаком», який відмінний від означуваного об'єкта. Виникнення «знаку» обумовлене необхідністю означити можливу відсутність речі. Знаковий характер грошей підкреслює виконувану ними функцію інформаційного забезпечення ринкового середовища, і разом з тим перетворює їх в специфічну комунікативну систему.

Знакова сутність грошей корелюється з їх символічним смислом. Розуміння грошей як «символу» в іманентному розвитку соціальності завжди відіграє роль першого і необхідного кроку в одержанні об'єктивного пізнання самої їх сутності як речі, явища або предмету. «Символ» грошей складає для свідомості (мислення) першу стадію і гарантію об'єктивності. В цьому «символі» і через його опосередкування в безперервному і мінливому потоці змістів свідомості та мислення вперше намічається немовби певна «зупинка», певне «утримання», певний «зміст». Завдяки поєднання із «символом» цей «зміст» набуває нового стану, нової структури і тривалості.

«Символ» не може до кінця реалізуватися в соціальності (об'єкті). Об'єктивність «символу» – це один з моментів його інтерпретації, яка здійснюється зовсім іншими засобами. Сенси, які отримує «символ» грошей як вид людської діяльності, як універсальний інструмент соціоекономічної діяльності, як ім'я власне здійснюється лише при наявності зовнішнього спостерігача, тобто соціального суб'єкта. «Символізм» є однією з можливих ситуацій, в яких діє людина в «огрошовленому суспільстві». Універсальні якості грошей як «символу» можуть і повинні бути використані з метою гармонізації людських відносин на всіх інтеракційних рівнях глобальної фінансової економіки.

В процесі еволюції гроші набувають статусу «матеріалу», який пронизує матеріальні і духовні сторони життя. В результаті гроші виконують функцію загального координатора і регулятора буття, починаючи від геостратегічної політики, перебудови міждержавних і соціальних відносин, а також формування цінностей, характеристики соціального статусу, морально-етичних якостей та місця людини в житті. Аксиологічно обґрунтоване «право» грошей бути вершиною ієрархії соціальних цінностей обумовлено переосмисленням їх місця в культурі.

В епоху глобального фінансизму, епоху домінування грошей, ступінь свободи, рівності, відповідальності та інших кодів культури залежить від наявності або відсутності грошей. В цьому суть ринкової економіки, природа якої вимагає грошей. Від їх наявності або відсутності залежить існування держави, культурної або політичної системи, соціуму в цілому. Гроші в суспільстві



опосередковують увесь предметний світ: торгівлю, працю, політику, культуру, всі види людської діяльності.

В просторі «фінансової цивілізації» гроші стають «ініціатором» самореалізації людини, змінюють межі здійснення конкретного чи абстрактного замислу, то віддаляючи, то наближаючи мету, утворюють нормативні принципи вступати у певні відносини із звичною системою духовних, ціннісних, моральних координат. Раціоналізуючи активність індивіда і сукупну соціальну діяльність, гроші здатні виступати символом і формою екзистенції, знаком норми і стабілізації життя людини в суспільстві.

Нове структурування світу привело до створення нескінченної кількості ситуацій, які не підлягають детермінаціям. Методика осмислення поняття «час – це гроші» сьогодні втрачає сенс. Гроші від нуля до нескінченності актуалізуються в нових структурах комп'ютерно-інформаційної епохи, котра самопороджується, відтворюється у віртуальному просторі. Трансформується і форма культурного буття, і разом з цим руйнується традиційна духовність, звільняючи місце для нового світогляду і нових духовних орієнтацій, основою якого стає спрямованість на монетарний успіх та індивідуальний комфорт.

В системі соціального буття людства як цілого гроші постають однією з головних умов розвитку цілісного суспільства, вони переводять сутнісні сили індивіда з потенційних в актуальні. Гроші забезпечують соціально-економічну силу людини, оскільки показують її можливості – духовні, вольові, професійні, владні, раціональні тощо. Вони стають атрибутом соціокультурної реальності, калькуюючи сподівання, прагнення, емоції індивіда, обумовлюючи вимірний грошима його образ життя і діяльності.

В процесі розвитку фінансової системи сила грошей наділяє її множиною інших завдань, трансформаційний характер яких відкриває перспективи їх змін від існуючого стану до нових валют. Факт постійного вдосконалення грошового механізму в генезі соціуму утворює сприятливі умови для формування міжнародних ринків, вільного руху капіталу, формування нових соціально-економічних трендів, культурних кодів і нової людини - постлюдини.

Епоха інформатизації утворює нові можливості для «нових» грошей. Гроші, які існують в кіберпросторі (мережі), переважають валовий національний продукт головних економік світу. В результаті попит на гроші, який визначає потребу індивіда у коштах, формується тепер на основі попиту на фінансові активи і кредити, і залежить більшою мірою від функціонування фінансового сектора економіки. Трансформація попиту на гроші привела до суттєво підвищення індивідуального багатства та зростання добробуту, і одночасно спричинила величезний розрив в доходах і привела до нової нерівності. В результаті майбутнє сучасної цивілізації залежить від втілення нових грошових систем, які можуть стабілізувати дану ситуацію.

В історії суспільства гроші обумовлюють його добробут, як і благо людини. Добробут, достаток, багатство є тим, що забезпечує свободу вибору в матеріальній області великій кількості людей, надаючи можливості для реалізації їх бажань і творчого потенціалу. Останній є виразом найбільш високих духовних запитів, того, що надає життю особистості смисл, цінність і значення. Створення нових грошових систем визначає не лише можливості поступу соціуму, але й розвиток людини в перспективу майбутнього.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автономова Н. С. Философски язык Жака Деррида / Н. С. Автономова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 510 с.
2. Агеев В. Н. Семиотика / В. Н. Агеев. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2002. – 256 с.
3. Андреев И. Л. Человек по имени «Деньги» / И. Л. Андреев // Вопросы философии. – 2002. – № 11. – С. 60-72.
4. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: Досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498 с.
5. Антоновский А. Ю. Социоэпистемология: О пространственно-временных и личностно-коллективных измерениях общества / А. Ю. Антоновский. – М.: «Канон», 2011. – 400 с.
6. Апель К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К.-О. Апель // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 395-412.
7. Арндт Г. Становище людини / Г. Арндт. – Львів: Літопис, 1999. – 254 с.
8. Арндт Х. *Vita activa*, или О деятельной жизни / Х. Арндт; Пер. с нем. и англ. В. В. Библихина; Под ред. Д. М. Носова. – СПб.: Алетейя, 2000. – 437 с.
9. Аристотель. Никомахова етика / Аристотель // Соч.: В 4 т. – Т. 4. – М.: Мысль, 1984. – С. 53-294.
10. Аристотель. Политика / Аристотель. – Соч. в 4-х т. – Т.4. – М.: Мысль, 1974. – С. 375-644.
11. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К.: Знання, 2008. – 687 с.
12. Базилевич В. Д., Ільїн В. В. Метафізика економіки / В. Д. Базилевич, В. В. Ільїн. – К.: Знання, 2007. – 718 с.

13. Базилевич В. Д., Ильин В. В. Философия экономики. История / В. Д. Базилевич, В. В. Ильин. – К.: Знання; М.: Рыбари, 2011. – 927 с.
14. Баркова Е. А., Е. А. Егель. К вопросу о сущности денег / Е. А. Баркова, Е. А. Егель // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 384-387.
15. Барт Р. Воображение знака / Р. Барт // Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, Универс, 1994. – С. 297-318.
16. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
17. Батай Ж. Внутренний опыт / Ж. Батай. – СПб.: Мифрил, 1997. – 336 с.
18. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
19. Бауман З. Текучая современность / З. Бауман; [пер. с англ. С. А. Комарова; под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
20. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1975. – 504 с.
21. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Дэниел Белл; пер. с англ. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
22. Бех В. А., Гашенко А. Фірма в дискурсі організаційної ідеї: Монографія / В. П. Бех, А. В. Гашенко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 376 с.
23. Бернштейн П. Власть золота. История наваждения / П. Бернштейн. – М.: ЗАО «Олимп-Бизнес», 2004. – 400 с.
24. Бибихин В. В. Язык философии / В. В. Бибихин: 3-е изд., испр. – СПб.: Наука, 2007. – 389 с. (Сер. «Слово о сущем»).
25. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг; пер. с англ., 4-е изд. – М.: Дело Лтд, 1994. – 720 с.
26. Блок М. Феодалное общество / М. Блок; пер. с фр. М. Ю. Кожевниковой. – М.: Издательство им. Сабашниковых, 2003. – 504 с.

27. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / Ж. Бодрийяр; перевод с фр. Н.В. Сулова; Издательство Уральского университета, Екатеринбург, 2000 – 96 с.
28. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака / Ж. Бодрийяр. – М.: Академический проект, 2007. – 336 с.
29. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М.: Республика, Культурная революция, 2006. – 269 с.
30. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.
31. Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж. Бодрийяр; пер. з фр. В. Ховхун. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 230 с.
32. Бодрийяр Ж. Система вещей / Ж. Бодрийяр. – М.: Рудомино, 1995. – 172 с.
33. Болотский Б. С., Гильмутдинов А. Р., Ларичев В. Д., Солдатченков В. С. Фальшивые деньги. Фальшивомонетничество / Б. С. Болотский, А. Р. Гильмутдинов, В. Д. Ларичев, В. С. Солдатченков. – М.: Экзамен, 2002. – 383 с.
34. Бондер Н. Каббала денег / Н. Бондер. – М.: Эксмо-пресс, 2005. – 256 с.
35. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв.: в 3-х т. / Ф. Бродель. – Т. 2: Игры обмена / 2-е изд.; пер. с фр. Л.Е. Куббеля. – М.: Издательство «Весь Мир», 2007. – 672 с.
36. Бузгалин А. В. Постмодернизм устарел... (Закат неолиберализма чреват угрозой протоимперии) / А. В. Бузгали // Вопросы философии. – 2004. – № 2. – С. 3-15.
37. Булгаков С. Н. История экономических и социальных учений / С. Н. Булгаков. – М.: Астрель, 2007. – 988 с.
38. Булгаков С. Н. Философия хозяйства / С. Н. Булгаков. – М.: Наука, 1990. – 412 с.

39. Бурдьё П. Практический смысл / П. Бурдьё; пер. с фр.: А. Т. Бикбов, К. Д. Вознесенская, С. Н. Зенкин, Н. А. Шматко; Отв. ред. пер. и послесл. Н. А. Шматко. – СПб.: Алетейя, 2001 г. – 562 с.
40. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё. – М.: Прогресс, 1993. – 333 с.
41. Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё; пер. с франц.; отв. ред. перевода Н.А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с. (Серия «Gallicinium»).
42. Ваттимо Дж. Прозрачное общество / Дж. Ваттимо; [Пер. Дм. Новикова]. – М.: Изд-во «Логос», 2002. – 128 с.
43. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. / Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
44. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер. – М.: Юрист, 1994. – 704 с.
45. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; пер. с английского / Вступительная статья кандидата экономических наук С. Г. Сорокиной; Общая редакция доктора экономических наук В. В. Мотылева. – М.: Прогресс, 1984 – 367 с.
46. Везерфорд Дж. История денег: Борьба за деньги от песчаника до киберпространства / Пер. с англ. Т. Сулицкой, И. Сиснёва / Дж. Везерфорд. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2001. – 320 с.
47. Веннерлинд К. О чем молчит презренный металл? Семиотика денег и общественный контроль / К. Веннерлинд // Вопросы экономики. – 2010. – № 2. – С. 65-82.
48. Вехи экономической мысли. Теория потребительского поведения и спроса / СПб.: Экономическая школа, 1999. – 384 с.
49. Виндельбанд В. История философии: Пер. с нем. – К.: Ника-Центр, 1997. – 560 с. – (Серия «ПОЗНАНИЕ»; Вып. 5).
50. Виноградский Б. Б. О точном определении понятия «деньги» / Б. Б. Виноградский // Россия как цивилизация денег // Под ред. Ю. М. Осипова, М. М.

Гузва, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – 389 с.

51. Виртуальный коллоквиум «Семиотика XXI века: человек в мире знаков // Сетевое общество «Российская культурология: [сайт]. – Режим доступа: [http://www.culturalnet.ru/main/page/chat\\_002.html](http://www.culturalnet.ru/main/page/chat_002.html).

52. Висоцька О. Є. Віртуалізація соціального у постмодерному суспільстві: від раціональної до постраціональної комунікації / О. Є. Висоцька // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.nbu.gov.ua/portal/soc\\_gum/vchu/N154/N154p005-014.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N154/N154p005-014.pdf) – Назва з екрану.

53. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат / Л. Витгенштейн. – М.: Иностранная литература, 1958. – 132 с.

54. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // Ю. Габермас // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. – К.: Лібра, 1999. – С. 287-325.

55. Габермас Ю. Філософський дискурс Модерну / Ю. Габермас. – К.: Четверта хвиля, 2001. – 424 с.

56. Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного / Х.-Г. Гадамер. – М.: Искусство, 1991. – 368 с.

57. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики / Х.-Г. Гадамер. – М.: Прогресс, 1988. – 704 с.

58. Гаджиев А. Г. Очерки экономической антропологии / В. С. Автономов, А. Г. Гаджиев (отв. ред.), Е. Н. Калмычкова, Д. Н. Платонов, Н. А. Розинская. – М.: Наука, 1999. – 127 с.

59. Гаджиев К. С. Мировой экономический кризис: политико-культурное измерение / К. С. Гаджиев // Вопросы философии. – 2010. – № 6. – С. 3-19.

60. Гайденок П. П. Бытие и разум / П. П. Гайденок // Вопросы философии. – 1997. – № 7. – С. 110-132.

61. Гаєк Ф. А. Принципи ліберального соціального порядку / Ф. А. Гаєк // Лібералізм: Антологія. К.: Смолоскип, 2002. – Ч. I. – С. 19-32.

62. Гальчинський А. С. Економічна методологія, Логіка оновлення: Курс лекцій / А. С. Гальчинський. – К.: «АДЕФ-Україна», 2010. – 392 с.
63. Гальчинський А. С. Начало новой парадигмы политической экономии. Постановка проблемы / А. С. Гальчинський // Экономическая теория. – 2012. – № 2. – С. 3-10.
64. Гальчинський А. С. Політична нооекономіка: начала оновлення парадигми економічних знань / А. С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2013. – 472 с.
65. Гальчинський А. С. Теорія грошей / А. С. Гальчинський. – К.: Основи, 1996. – 413 с.
66. Гальчинский А. Экономическое развитие: методология обновленной парадигмы / А. Гальчинский // Экономика Украины. – 2012. – № 5. – С. 4-17.
67. Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. – Т.1. / Г. В. Ф. Гегель; [пер. с нем. Б. Г. Столпнер]. – М.: Мысль, 1970. – 668 с.
68. Гегель Г. В. Ф. Философия духа / Г. В. Ф. Гегель; [пер. с нем. Б. Г. Столпнер]. – М.: Мысль, 1977. – 408 с. (Философское наследие).
69. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель; Пер. с нем.; Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсесянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 [2] с., 1 л. портр. – (Филос. наследие).
70. Гейтс Б. Бизнес со скоростью мысли / Б. Гейтс; Изд. 2-е, исправленное. – М.: Эксмо, 2007. – 480 с.
71. Генкин А. С. Частные деньги: история и современность / А. С. Генкин. – М.: Альпина-пресс, 2002. – 382 с.
72. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс; [Пер. с англ. Г. К. Ольховикова; Д. А. Кибальчича; вступ. статья Т. А. Дмитрова]. – М.: «Праксис», 2011. – 352 с.
73. Гидденс Э. Социология / При участии К. Бердсолл / Э. Гидденс; Пер. с англ. 2-е изд., полн. перераб. и доп. – М.: Едиториал УРСС, 2005. – 632 с.
74. Гиренок Ф. И. Критика теории перманентного Ренессанса / Ф. И. Гиренок // Философия хозяйства. – 2013. – № 4 (88). – С. 171-176.



75. Глинчикова А. Г. Модернити и Россия / А. Г. Глинчикова // Вопросы философии. – 2007. – № 6. – С. 38-56.
76. Глинчикова А. Г. Может ли быть товаром интеллектуал и продукт его труда / А. Г. Глинчикова // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 3-15.
77. Гомілко О.Є. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О.Є. Гомілко. – К.: Наукова думка, 2001. – 340 с.
78. Гончаров В. В. Гроші в контексті аксіологічного аналізу / В. В. Гончаров // Мандрівець. – 2008. – № 4 (75). – С. 33-37.
79. Горбунова Л. С. Складнісне мислення як відповідь на виклик епохи / Л. С. Горбунова // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2011. – С. 35-49.
80. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму / М. Горкгаймер. – К.: ППС-2002, 2006. – 282 с.
81. Грамм М. И. История цивилизации в зеркале мер, единиц и денег: занимательная энциклопедия с интернет-адресами / М. И. Грамм. – Челябинск: Аркаим, 2004. – 344 с.
82. Гроші та кредит: Підручник / За ред. М. І. Савлука. – К.: КНЕУ, 2004. – 598 с.
83. Делёз Ж. Логика смысла / Ж. Делёз; Пер. с фр. Я.И. Свирский. – М.: Раритет; Екатеринбург: Деловая кн., 1998. – 296 с.
84. Делёз Ж. Различие и повторение / Ж. Делёз. – СПб. : Петрополис, 1998. – 384 с.
85. Делёз Ж. Что такое философия / Ж. Делёз, Ф. Гваттари. – М.: Инст-т экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 287 с.
86. Деррида Ж. О грамματοлогии / Деррида Ж. – М.: Ad Marginem, 2000. – 511 с.
87. Деррида Ж. Письмо и различие / Деррида Ж. – М.: Академический проект, 2000. – 495 с.

88. Ділі Д. Основи семіотики / Д. Ділі. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка; Арсенал, 2000. – 231 с.
89. Емелин В. Виртуальная реальность и симулякры [Электронный ресурс] / В. А. Емелин. – Режим доступа: <http://emeline.narod.ru/virtual.htm>. – Название с экрана.
90. Емелин В. А. Технологические соблазны информационного общества: предел внешних расширений человека / В. А. Емелин, А. Ш. Тхостов // Вопросы философии. – 2010 – №. 5. – С. 84-90.
91. Ескевич И. В. Метафизика денег. Три действия с прологом и эпилогом / И. В. Ескевич. – М.: Эксмо, 2006. – 272 с.
92. Загороднюк В. П. Мова у модерновій та постмодерновій парадигмах // В. П. Загороднюк / Філософська думка. – 2003. – № 6. – С. 12-36.
93. Замошкин Ю. А. Частная жизнь, частный интерес, частная собственность / Ю. А. Замошкин // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 3-15.
94. Зарубина Н. Н. Деньги как социокультурный феномен: пределы функциональности // Н. Н. Зарубина // Социологические исследования. – 2005. – № 7. – С. 15-24.
95. Зарубина Н. Н. Мифология денег в российском обществе / Н. Н. Зарубина // Общественные науки и современность. – 2007. – № 4. – С. 23-31.
96. Зиммель Г. Большие города и духовная жизнь [Электронный ресурс] / Г. Зиммель // Логос. – № 3 (34). – 2002. – Режим доступа: [www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf](http://www.ruthenia.ru/logos/number/34/02.pdf). – Название с экрана.
97. Зиммель Г. Філософія грошей / Г. Зіммель. – К.: Промінь, 2010. – 504 с.
98. Зимбардо Ф., Бойд Дж. Парадокс времени. Новая психология времени, которая улучшит вашу жизнь / Ф. Зимбардо, Дж. Бойд. – СПб.: Речь, 2010. – 352 с.
99. Зомбарт В. Буржуа. Евреи и хозяйственная жизнь / В. Зомбарт; перевод с нем. – М.: Айрис-Пресс, 2004. – 624 с.
100. Игнатъев В. И. Образование в информационную эпоху / В. И. Игнатъев, Ф. И. Розанов // Философия образования. – 2009. – № 1. – С. 76-86.

101. Ильенков Э. В. Диалектическая логика: очерки теории и истории / Э. В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1984. – 320 с.
102. Ильенков Э. В. Философия и культура / Э. В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
103. Ільїн В. В. Апологія ірраціонального. Філософія для тебе / В. В. Ільїн. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2005. – 232 с.
104. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація / В. В. Ільїн. – К.: Книга, 2007. – 528 с.
105. Ильин В. В. Магия денег. История, философия, жизнь: монография / В. В. Ильин. К.: УБД НБУ, 2011. – 590 с.
106. Ильин В. В. Философия богатства: человек в мире денег / В. В. Ильин. – К.: Знання України, 2005. – 496 с.
107. Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – М.: Инфрада, 1998. – 255 с.
108. Ильченко И. А. Деньги как обобщенный институциональный аналог / И. А. Ильченко // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 493-499.
109. Иноземцев В. Л. Собственность в постиндустриальном обществе в исторической ретроспективе / В. Л. Иноземцев // Вопросы философии. – 2000. – № 12. – С. 3-18.
110. Історія економічних учень: Підручник / за ред. В. Д. Базилевича. – К.: Знання, 2004. – 1300 с.
111. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1997. – 205 с.
112. Камафьева В. В. Язык и время в Традиции Логоса / В. В. Камафьева. – Саратов: ООО Издательство «Научная книга», 2005. – 202 с.
113. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю; Пер. с фр. – М.: Политиздат, 1990. – 415 с. – (Мыслители XX века).

114. Канке В. А. Философия экономической науки: Учеб. пособие / В. А. Канке. – М.: ИНФРА-М, 2009. – 384 с.
115. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант. – М.: Мысль, 1994. – 592 с.
116. Кант И. Сочинения в 8 т. / И. Кант. – Т.3. – М.: ЧОРО, 1994. – 741 с.
117. Кант И. Сочинения в 8 т. / И. Кант. – Т.6. – М.: ЧОРО, 1994. – 613 с.
118. Капустин Б. Г. Современность – как принуждение и как свобода / Б. Г. Капустин // Вопросы философии. – 1998. – № 4. – С. 19-39.
119. Кассирер Э. Философия Просвещения / Э. Кассирер. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2004. – 400 с.
120. Кассирер Э. Философия символических форм. / Э. Кассирер. – СПб.: Университетская Книга, 2002. – 950 с.
121. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
122. Кашин Ю. И. К вопросу о модификации функций денег / Ю. И. Кашин // Деньги и кредит. – 2002. – № 1. – С. 63-68.
123. Кейнс Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. Избранные / Дж. М. Кейнс. – М.: Эксмо, 2008. – 924 с. (Антология экономической мысли).
124. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Ф. Кенэ. – М.: Экономика, 1960. – 490 с.
125. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. Пер. с нем. / П. Козловски. – М.: Республика, 1998. – 368 с.
126. Козловски П. Этическая экономия как синтез экономической и этической теории / П. Козловски // Вопросы философии. – 1996. – № 8. – С. 66-88.
127. Костина А. В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А. В. Костина. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 350 с.

128. Костина А. В. Теоретические проблемы современной культурологии: Идеи, концепции, методы исследований / А. В. Костина. – М.: Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2009. – 288 с.
129. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Синергетика в освіті: контекст людиноцентризму: монографія / В. Г. Кремень, В. В. Ільїн; [Національна академія педагогічних наук України]. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 368 с.
130. Кузнецова Т. В., З. М. Оружев. Деньги – феномен культуры // Т. В. Кузнецова, З. М. Оружев. Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузва, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 429-437.
131. Кулицький С. П. Грошовий обіг як комунікативний процес / С. П. Кулицький // Фінанси України. 2003. – № 8. – С. 3-12.
132. Култаєва М. Д. Амбівалентність евристичного потенціалу конструкту «суспільства знань»: резерви і перспективи оновлення змісту сучасної освіти / М. Д. Култаєва // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / [авт. кол.: В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін.]. – К.: Педагогічна думка, 2011. – С. 226-248.
133. Кутырёв В. А. Духовность, экономизм и «после»: драма взаимодействия / В. А. Кутырёв // Вопросы философии. – 2001. – № 8. – С. 59-68.
134. Кутырёв В. А. Человеческое и иное: борьба миров / В. А. Кутырёв. – СПб.: Алетейя, 2009. – 264 с. – (Серия «Тела мысли»).
135. Куцепал С. В. Французька філософія другої половини ХХ століття: дискурс із префіксом «пост»: Монографія / С. В. Куцепал. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 324 с.
136. Лакан Ж. Функция речи и поле языка в психоанализе / Ж. Лакан. – М.: Гнозис, 1995. – 192 с.

137. Левинас Э. Время и другой. Гуманизм другого человека / Э. Левинас; [Пер. с франц. А. В. Парибка]. – СПб. : Высшая религиозно-философская школа, 1998. – 272 с.
138. Ле Гофф Ж. Интеллектуалы в средние века / Ж. Ле Гофф; Пер А. Руткевича. – Долгопрудный: Аллегро-Прес, 1997. – 209 с.
139. Ле Гофф Ж. Средневековые и деньги: очерк исторической антропологии / Ж. Ле Гофф; Пер. с франц. М. Ю. Некрасова. – СПб.: ЕВРАЗИЯ, 2010. – 224 с.
140. Лиетар Бернар А. Будущее денег: новый путь к богатству, полноценному труду и более мудрому миру / Бернар А. Лиетар. – М.: КРПА Олимп: АСТ: Астрель, 2007. – 493 с.
141. Лиетар Бернар А. Душа денег / Бернар А. Лиетар. – М.: Олимп: АСТ: Астрель, 2007. – 337 с.
142. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар; Пер. с фр. Н. А. Шматко. – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 160 с.
143. Лихачев Д. С. Культура как целостная среда / Д. С. Лихачев // Русская культура. – М.: Искусство, 2000. – 440 с.
144. Локк Дж. Опыт о человеческом разуме / Дж. Локк. – Соч.: в 3-х т. – Т. 1. – М.: Мысль, 1985. – 621 с. (Философское наследие).
145. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство / А. Ф. Лосев. – М.: Искусство, 1976. – 367 с.
146. Лосев А. Ф. Философия. Мифология. Культура / А. Ф. Лосев. – М.: Политиздат, 1991. – 525 с.
147. Лотман Ю. М. Миф – имя – культура / Лотман Ю. М. // Избранные статьи: В трех томах. – Таллинн: Александра, 1992. – Т. 1: Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 58-75.
148. Лотман Ю. М. Семиосфера / Ю. М. Лотман. – СПб.: «Искусство СПб», 2000. – 704 с.

149. Лотман Ю. Символ в системе культуры / Лотман Ю. // Статьи по семиотике культуры и искусства. – СПб.: Академический проект, 2002. – С. 211-225.
150. Лукашевич В. К. Философия и методология науки: учеб. пособие / В. К. Лукашевич. – Мн.: Совр.шк., 2006. – 320 с.
151. Макаревич Э. Ф. Культура массовых коммуникаций / Э. Ф. Макаревич, О. И. Карпухин // Знание. Понимание. Умение. – 2008. – № 3. – С. 29-41.
152. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / Маклюэн М. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
153. Мальковская И. А. Знак и коммуникации. Дискурсивные матрицы / И. А. Мальковская. – М.: Издательство ЛКИ, 2008. – 240 с.
154. Мамардашвили М. Как я понимаю философию / М. Мамардашвили. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
155. Мамардашвили М. К. Необходимость себя. Лекции. Статьи. Философские заметки / М. К. Мамардашвили. – М.: Лабиринт, 1996. – 432 с.
156. Мамардашвили М. К., Пятигорский А. М. Символ и сознание. Метафизические рассуждения о сознании, символическом и языке / М. К. Мамардашвили, А. М. Пятигорский. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.
157. Маркова Л. А. Наука логики смысла Ж. Делёза / Л. А. Маркова // Вопросы философии. – 2003. – № 8. – С. 157-170.
158. Маркс К. Капітал: критика політичної економії / К. Маркс. – К: Політвидав України, 1982. – 932 с.
159. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1956. – 672 с.
160. Мартин Г.-П., Шуман Х. Западная глобализация / Г.-П. Мартин, Х. Шуман. – М.: Издательский Дом АЛЬПИНА, 2001. – 335 с.

161. Мартыненко В. В. Социальная философия денег / В. В. Мартыненко // Вопросы философии. – 2008. – № 11. – С. 143-154.
162. Маршалл А. Основы экономической науки / А. Маршалл; предисл. Дж. М. Кейнса; пер. с англ. В. И. Бомкина, В. Т. Рысина, Р. И. Столпера. – М.: Эксмо, 2008. – 832 с. (Антология экономической мысли).
163. Медведев В. А. О тенденциях развития методологической культуры мышления / В. А. Медведев // Вопросы философии. – 2010. – № 2. – С. 161-164.
164. Мельников А. В. Математика финансовых обязательств / А. В. Мельников. – М.: ГУ ВШЭ, 2011. – 198 с.
165. Мизес Л. Социализм. Экономический и социологический анализ / Л. Мизес. – М.: Catallaхy, 1994. – 416 с.
166. Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории / Л. Мизес: пер. с 3-го испр. англ. изд. А. В. Куряева. – Челябинск: Социум, 2005. – 878 с.
167. Миллер Р. Л. Современные деньги и банковское дело / Р. Л. Миллер. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 856 с.
168. Милль Дж. С. Основы политической экономии с некоторыми приложениями к социальной философии / Дж. С. Милль; [пер. с англ.; биограф. очерк М. И. Туган-Барановского]. – М.: Эксмо, 2007. – 1040 с. (Антология экономической мысли).
169. Мишкин Ф. Экономическая теория денег / Ф. Мишкин. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 820 с.
170. Можейко М. А. Симулякр. Симуляция / М. А. Можейко // История философии. Энциклопедия. – Минск: Интерпресс-сервис, 2002. – С. 955-958.
171. Моррис Ч. Основания теории знаков / Ч. Моррис // Семиотика: Антология. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
172. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 384 с.



173. Неклесса А. И. Трансмутации истории / А. И. Неклесса // Вопросы философии. – 2001. – № 3. – С. 58-71.
174. Неклесса А. И. Трансмутации истории / А. И. Неклесса // Новый мир. – 2002. – № 9. – С. 143-159.
175. Ницше Ф. Избранные произведения / Ф. Ницше. – М.: Сирин, 1990. – 446 с.
176. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла / Ф. Ницше. – М.: Эксмо-Пресс, Харьков: Изд-во «Фолио», 1998. – 1056 с. (Серия «Антология мысли»).
177. Ойкен В. Основные принципы экономической политики / В. Ойкен. – М.: Прогресс: Универс, 1995. – 496 с.
178. Оруджев З. М. Способ мышления эпохи и принцип априоризма / З. М. Оруджев // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 18-33.
179. Оруджев З. М. Способ мышления эпохи: философия прошлого / З. М. Оруджев. – М.: Едиториал УРСС, 2009. – 400 с.
180. Осипов Ю. М. Онтологія грошей в інтерпретації філософії господарства // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань (20-21 травня 2009 року, Львів) / Університет банківської справи Національного банку України; Редкол.: Відп. секретар З. Е. Скринник. – Львів, 2009. – С. 40.
181. Осипов Ю. М. Деньги через призму философии хозяйства / Ю. М. Осипов // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 5-8.
182. Осипов Ю. М. Стоимость как деньги / Ю. М. Осипов // Философия хозяйства. – 2002. – № 4 (22). – С. 213-218.
183. Осипов Ю. М. Тезисы об экономике как реальности и экономии как собрании мыслей об экономике / Ю. М. Осипов // Философия хозяйства. 2004. – № 5(35). – С. 49-60.
184. Осипов Ю. М. Философия хозяйства / Ю. М. Осипов. – М.: Юристъ, 2001. – 624 с.

185. Павлюк Л. Знак, символ, міф у масовій комунікації / Л. Павлюк. – Львів: ПАІС, 2006. – 120 с.
186. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перемены современной цивилизации / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко. – К.: «Международный деловой центр», 1998. – 432 с.
187. Пржиленский В. И. Влияние теоретических конструкций на символический универсум современной культуры / В. И. Пржиленский // Семиотика культуры: антропологический поворот. Коллективная монография. – СПб.: Эйдос, 2011. – С. 27-40.
188. Пролеєв С. В. Еліта як чинник самоорганізації соціуму / С. В. Пролеєв // Еліта: витоки, сутність, перспективи. – К.: Т-во «Знання України», 2011. – С. 127-164.
189. Пролеєв С. В. Криза фінансова чи цивілізаційна? / С. В. Пролеєв // Філософія фінансової цивілізації : людина у світі грошей. Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань (20-21 травня 2009 року, Львів) / Університет банківської справи Національного банку України; Редкол.: Відп. секретар З. Е. Скринник. – Львів, 2009. – С. 32-35.
190. Прудон П. Ж. Что такое собственность или Исследование о принципе права и власти / П. Ж. Прудон. – М.: Республика, 1998. – 367 с.
191. Пятигорский А. М. Избранные труды / А. М. Пятигорский. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 590 с.
192. Радаев В. В. Социология рынков: к формированию нового направления / В. В. Радаев. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 328 с.
193. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Избранное / Д. Рикардо; [пер. с англ.; предисл. П. Н. Клюкина]. – М.: Эксмо, 2008. – 960 с. (Антология экономической мысли).
194. Риккерт Г. Философия жизни: Пер. с нем. – К.: Ника-Центр, 1998. – 512 с. – (Серия «ПОЗНАНИЕ»; Вып. 6).
195. Рікер П. Сам як інший / П. Рікер. – К.: Дух і літера, 2002. – 455 с.

196. Рогонян Г. С. Системный анализ мотивации знака / Г. С. Рогонян // Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. – СПб.: Издательство Санкт-Петербургское философское общество, 2001. – С. 104-111.
197. Ростова Н. Н. Хаос и форма в структуре субъективности / Н. Н. Ростова // Философия хозяйства. – 2013. – № 2 (86). – С. 161-162.
198. Рубаник В. Е. Философские, экономические и юридические взгляды на собственность: сравнительный анализ и тенденции развития / В. Е. Рубаник // Философия хозяйства. – 2005. – 1 (37). – С. 147-160.
199. Савельева М. Ю. Введение в метатеорию сознания / М. Ю. Савельева. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2002. – 334 с.
200. Савычева С. Г. Проблема символа в философии / С. Г. Савычева. – Томск: Изд-во Том. ун-та, 2000. – 197 с.
201. Семенов В. С. Забытый Маркс: о революции, социализме, человеке / В. С. Семенов // Вопросы философии. – 2009. – № 6. – С. 33-46.
202. Семиозис и культура: лабиринты смысла: [Монография] / [под общ. ред. И. Е. Фадеевой, В. А. Сулимова]. – Сыктывкар: Коми пединститут, 2012. – 343 с.
203. Семиотика культуры: антропологический поворот. Коллективная монография / Отв. ред. И. Е. Фадеева, Г. Л. Тульчинский. – СПб.: Эйдос, 2011. – 362 с.
204. Силичев Д. А. Социальные последствия перехода от индустриализма и модерна к постиндустриализму и постмодерну / Д. А. Силичев // Вопросы философии. – 2005. – № 7. – С. 3-21.
205. Синяков С. В. Философия и экономическая наука / С. В. Синяков // Философия хозяйства. – 2013. — № 4 (88). – С. 36-46.
206. Скловский К. И. Собственность в гражданском праве: Учеб.-практ. Пособие / К. И. Скловский. – М.: Дело, 2000. – 512 с.
207. Скринник З. Е. Гроші в контексті життєвих смислів «одновимірної» людини / З. Е. Скринник // Актуальні філософські та культурологічні проблеми

сучасності: Збірник наукових праць. – К.: Видавничий центр КНЛУ, 2005. – Вип. 15. – С. 79-86.

208. Скринник З. Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект: Монографія / З. Е. Скринник. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 335 с.

209. Слотердайк П. Критика цинического разума / П. Слотердайк. – Екатеринбург: У-Фактория, М.: АСТ, 2009. – 268 с.

210. Слотердайк П. Сферы. Макросферология. Том II. Глобусы / П. Слотердайк. – М.: Наука, 2010. – 1024 с.

211. Смит А. Исследования о природе и причинах богатства народов / А. Смит; пер. с англ.; предисл. В. С. Афанасьева. – М.: Эксмо, 2007. – 960 с. (Антология экономической мысли).

212. Сорос Дж. Алхимия финансов / Дж. Сорос. – М.: ИНФРА-М, 1996. – 257 с.

213. Сорос Дж. Эпоха ошибок. Мир на пороге глобального кризиса / Дж. Сорос. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2008. – 202 с.

214. Соссюр Ф. Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М.: Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2013. – 256 с.

215. Стельмах В. С. Гроші – людина – соціум, параметри взаємин / Стельмах В. С., Смовженко Т. С., Скринник З. Е. – Національний банк України. – Львів: ЛБІ НБУ, 2006. – 188 с.

216. Стельмах В. С. Гроші в історії людей і люди в історії грошей // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей. Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань (20-21 травня 2009 року, Львів) / Університет банківської справи Національного банку України; Редкол.: Відп. секретар З. Е. Скринник. – Львів, 2009. – С. 28-34.

217. Степин В. С. Теоретическое знание / В. С. Степин. – М.: Прогресс, 2000. – 744 с.

218. Степин В. С. Философия и эпоха цивилизационных перемен / В. С. Степин // Вопросы философии. – 2006. – № 2. – С. 16-26.

219. Субетто А. И «Мир денег» как форма отчуждения человека от человека и природы / А. И. Субетто // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 55-62.
220. Сычева С. Г. Проблема символа в философии / С. Г. Сычева. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 2000. – 197 с.
221. Тайсина Э. А. Философские вопросы семиотики / Тайсина Э. А. – Казань: КГЭУ, 2003. – 189 с.
222. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М.: АСТ, 1999. – 784 с.
223. Тоффлер Е. Третья хвиля / Е. Тоффлер. – К.: Видавничий дім «Всесвіт», 2000. – 476 с.
224. Тоффлер Э. Шок будущего: Пер. с англ. / Э. Тоффлер. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – 557 с.
225. Туроу Л. Будущее капитализма / Л. Туроу // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / Под ред. В. Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – С. 207-218.
226. Тутов Л. А. Философия хозяйства. Опыт духовного преображения / Л. А. Тутов. – М.: Тезис, 2003. – 279 с.
227. Ульрих П. Критика экономизма / П. Ульрих. – М.: Вузовская книга, 2005. – 120 с.
228. Фадейчева Г. В. Феномен денег в контексте общественной потребности развития / Г. В. Фадейчева // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.; Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 132-135.
229. Федоров В. Символ: образ і знак: Symbolarium / В. Федоров. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 256 с.
230. Федотова В. Г. Человек в экономических теориях: пределы онтологизации / В. Г. Федотова // Вопросы философии. – М.: Наука, 2007. – № 9. – С. 20-31.

231. Фельдерер Б. Макроекономіка та нова макроекономіка / Б. Фельдерер. – К.: Либідь, 1998. – 253 с.
232. Фергюсон Найт. Восхождение денег / Н.Фергюсон. – М.: Астрель; CORPUS, 2010. – 432 с.
233. Фернам А., Аргайл М. Деньги. Секреты психологии денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2006. – 480 с.
234. Філософія грошей в епоху фінансової цивілізації: монографія / кол. авторів; за ред. Т. С. Смовженко, З. Е. Скринник. – К.: УБС НБУ, 2010. – 463 с.
235. Фохт Б. А. Понятие символической формы и проблема значения в философии языка Э. Кассирера / Б. А. Фохт // Вопросы философии. – 1998. – № 8. – С. 150-174.
236. Фридмен М. Методология позитивной экономической науки / М. Фридмен // Thesis. 1994. – Вып. 4. – С. 20-52.
237. Фридмен М. Основы монетаризма / М. Фридмен. – М.: ТЕИС, 2002. – С. 35-61.
238. Фрідман М. Роль уряду у вільному суспільстві / М. Фрідман // Лібералізм: Антологія. – К.: Смолоскип, 2002. – 1122 с.
239. Фромм Э. Иметь или быть? / Эрих Фромм; Пер. с англ. / Общ. ред. и посл. В. И. Добренъков. – 2-е изд. доп. – М.: Прогресс, 1990. – 336 с.
240. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / М. Фуко. – СПб.: А-сad, 1994. – 406 с.
241. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / М. Фуко. – СПб.: Университет книга, 1997. – 576 с.
242. Фукуяма Ф. Великий крах: Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма / Пер. з англ. В. Дмитрук. – Л.: Кальварія, 2005. – 377 с.

243. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Ф. Фукуяма; пер. с англ. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак», 2004. – 730 с.
244. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; Пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. – 349 с.
245. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне / Ю. Хабермас; [Пер. с нем]. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2003. – 416 с.
246. Хабилашвили Н. М. Диалектика хозяйственно-экономической деятельности человека (человечества) / Н. М. Хабилашвили // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.; Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 94-102.
247. Хайек Ф. А. фон. Дорога к рабству / Ф. А. фон Хайек. – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с.
248. Хайек Ф. А. фон. Право, законодательство и свобода: Современное понимание либеральных принципов справедливости и политики /Фридрих Август фон Хайек; пер. с англ. Б. Пинскера и А. Кустарева под ред. А. Куряева. – М.: ИРИСЭН, 2006. – 644 с. (Серия «Политическая наука»).
249. Хайлбронер Р. Л. Философы от мира сего / Роберт Л. Хайлбронер; пер. с англ. И. Файбисовича. – М.: Издательство КоЛибри, 2008. – 432 с.
250. Харт К. Постмодернизм / Кевин Харт; Пер. с англ. К. Ткаченко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2006. – 272 с. – (Наука & Жизнь).
251. Хейне П., Боутке П., Причитко Д. Экономический образ мышления, 10-е издание.: Пер. с англ. / П. Хейне, П. Боутке, Д. Причитко. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2007. –544 с.
252. Царева Е. А. Семиотический аспект социально-культурных трансформаций в России на рубеже XX-XXI веков / Е. А. Царева // Семиотика культуры: антропологический поворот. Коллективная монография. – СПб: Эйдос, 2011. – С. 94-104.

253. Царева Е. А. Символ как средство понимания социокультурных процессов / Е. А. Царева // Обсерватория культуры. – 2009. – № 4. – С. 23-27.
254. Шамхалов Ф. Философия бизнеса / Ф. Шамхалов. – М.: ЗАО Издательство «Экономика», 2010. – 381 с.
255. Шелер М. Философское мировоззрение / Шелер М. // Избранные произведения. – М.: «Гнозис», 1994. – 490 с.
256. Шпенглер О. Закат Европы / О. Шпенглер. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2000. – 1376 с. – (Классическая философская мысль).
257. Шулевский Н. Б. Деньги – Логос – Инкогнито мира / Н. Б. Шулевский // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 9-43.
258. Щедровицкий П. Г. Изменения в мышлении на рубеже XXI столетия: социокультурные вызовы / П. Г.Щедровицкий // Вопросы философии. – 2007. – № 1. – С. 36-54.
259. Эко У. Инновация и повторение. Между эстетикой модерна и постмодерна У. Эко // Философия эпохи постмодерна. – Минск: Красико-Принт, 1996. – С. 52-73.
260. Экономика знаний: Коллективная монография / Отв. ред. Колесов В. П. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 432 с.
261. Экономическое мышление: философские предпосылки: Учеб. пособие / Е. Н. Калмычкова, И. Г. Чаплыгина. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 272 с.
262. Элоян М. Р. Хозяйство и религия (М. Вебер, С. Булгаков, В. Зомбарт) / М. Р. Элоян // Философия хозяйства. – 2003. – № (25). – С. 132-146.
263. Юм Д. Соч. в 2-х т. – Т. 1 / Д. Юм. – М.: Мысль, 1966. – 718 с.
264. Юнг К. Человек и его символы / К. Г. Юнг. – М.: Серебряные нити, 1997. – 368 с.
265. Яковец Ю. В. Деньги и нравственность: цивилизационный аспект / Ю. В. Яковец // Россия как цивилизация денег / Под ред. Ю. М. Осипова, М. М. Гузева, Е. С. Зотовой. – М.: Волгоград: Волгоградское научное издательство, 2008. – С. 43-54.



266. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; Пер. с нем. – М.: Республика, 1991. – 527 с.
267. Ястребов А. Л. Богатство и бедность: Поэзия и проза денег / А. Л. Ястребов. – М.: Аграф, 2002. – 621 с.
268. Alchian A., Demsetz H. The Property Rights Paradigm / A. Alchian, H. Demsetz // *Journal of Economic History*. – 1973. – Vol. 33. – № 1.
269. Baudrillard J. *Le crime parfait* / J. Baudrillard. – P.: Edition Galilee, 1995. – 205 p.
270. Brian A. Increasing of Business / A. Brian // *Harvard Business Review*. – 1996. – June. – P. 100-109.
271. Buchan J. *Frozen Desire: The Meaning of Money* / J. Buchan. – New York: Farrar Strauss Qiroux. – 256 p.
272. Derrida J. *Apories* / J. Derrida. – P.: Galilee, 1996. – 168 p.
273. Giddens A. *The Transformation in Intimacy. Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies* / A. Giddens. – Stanford : Stanford University Press, 1992. – 216 p.
274. Greensand A. *Fostering Financial Innovations: the Role of Government // The Future of Money in the Information Age* / A. Greensand. – Washington: The Cato Institute, 1997. – 116 p.
275. Hillman J. *A Blue Fire* / J. Hillman. – N.-Y.: Harper Perennial, 1989. – 336 p.
276. Kelly K. *New Rules for the New Economy/* K. Kelly.. – New York: Viking, 1998. – 141 p.
277. Korten D. *Corporations Rule the world*. – San Francisco: Beret Roehler Publisher, 1997. – 74 p.
278. Landsberg-Rodriguez D. *Wici-Constituationalism [Electronic source]* / D. Landsberg-Rodriguez. – Access mode: <http://www.tnr.com/article/politics/75150/wikiconstitutionalim>. - Title from the monitor.
279. Lapham M. *Money and Class im America: Notes and Observations on Our Civi Religion* / M. Lapham. – New York: Weidenfeld and Nicolson, 1988. – 244 p.

280. Lyotard J. F. *Moralites postmodernes* / J. F. Lyotard. – P.: Galilee, 1993. – 211 p.
281. Plummer K. *Telling Sexual Stories. Power, Claue and Social Worlds* / K. Plummer. – L.: Rourledge, 1995. – 256 p.
282. Psachropoulos G., Woodhall M. *Education for Development. An Analysis of Investment Choises* / G. Psachropoulos, M. Woodhall. – Oxford, 1995. – 337 p.
283. Schwartz P.: *The Art of the Long View* / P. Schwartz. – New York: Doubleday Qurreney, 1996. – 258 p.
284. Taylor C. *Modernity and the Rise of the Public Sphere* / C. Taylor. – In.: *The Tanner Leetures on Human Values, 14*. Salt Lake City: Univ. of Utah Press, 1995. – P.205-220.